

LENTNER CSABA*
KOLOZSI PÁL**
TÓTH GERGELY***
A magyar válságkezelés sajátosságai
és ellentmondásai

**ECONOMIC CRISIS MANAGEMENT IN HUNGARY:
SPECIALITIES AND INCONSISTENCIES**

The influences of the crisis can be moderated only by international crisis management's methods and standards, a circumspect way could lead to success even in Hungary even if because of the weak fundamentals of the Hungarian economy we are not able to use this implements on an efficient way and its application is exceedingly controversial. The fiscal expansion has converted into an impossible situation on one hand by reason of the looseness of the Hungarian fiscal policy before the subprime crisis and on the other hand by the distrust of the international investors. The correction based on the exchange rate devaluation is limited by the very high level of the foreign currency loans of the Hungarian households. In consequence, the Hungarian crisis management policy was not really able to moderate the effects of the recession but could contribute rather to the consolidation of the internal and external equilibrium of the country. The fiscal consolidation led to political sacrifices on behalf of the government, the amelioration of the external balance was paradoxally the consequence of the fact that the Hungarian recession was bigger than the shrinking of the export markets. The internal reserves in the Hungarian budget concerning the crisis management are extremely reduced, while the modest success of the classical treatments of the monetary policy has overvalued the importance of money market supervision and the accountancy standards from the EU which have to be implemented in the Hungarian practice as soon as possible and exhaustively.

*„Onnan jövünk, ahová ti mentek.”
Bajnai Gordon magyar miniszterelnök George Papandreu görög kormányfőnek
2010 márciusa*

Bár vannak már jelek arra, hogy az utóbbi bő hét évtized legsúlyosabb gazdasági és pénzügyi válsága a végéhez közeledik, de nem kétséges, hogy a mostani visszaesés nyomot hagy majd a nyugati piacgazdasági berendezkedéseken – a legtartósabb hatásnak az ígérkezik, amely a krízisre adott különböző gazdaságpolitikai válaszokból adódik. Egyértelműen állítható, hogy Magyarország – ha nem is teljesen a saját akaratából – egy sajátos, több szempontból is speciális válságkezelési útra lépett: nem volt lehetőség a tengerentúlon és az Európai Unió (EU) fejlettebb államaiban oalkalmazott anticiklikus lazításra, így a magyar út a recessziót felerősítő gazdaság-

* Wekerle Sándor Üzleti Főiskola (Budapest), tudományos rektorhelyettes, Kaposvári Egyetem GTK, egyetemi magántanár, dr. habil.

** Wekerle Sándor Üzleti Főiskola (Budapest), főiskolai docens, Institut d'Études Politiques de Paris (Franciaország), tudományos kutató.

*** Wekerle Sándor Üzleti Főiskola (Budapest), főiskolai docens, dr. PhD.

politikai szigor lett. A válság kirobbanása után másfél évvel már látszik, hogy bár nagy árat kellett fizetni a korábbi túlköltekezésért, de a makrogazdasági stabilitás első jelei már jelentkeznek.

A jelzalogválság egyik fő következtése, hogy a pénzügyi piacokat nem szabad magukra hagyni, a piaci fundamentalizmus – vagyis az az axióma, miszerint a piacok minden esetben képesek az önszabályozásra – ugyanis látványosan megbukott. A piaci mechanizmusokban hívó közgazdászok számára is egyértelmű, hogy az utóbbi évtizedek ugyan jelentős fejlődést hoztak a gazdasági életben, de a pénzügyi piacok komoly destabilizáló tényezővé váltak az 1970-es években elkezdődött piaci liberalizáció és dereguláció folyamányaként. Az mindenképp elgondolkodtató, hogy a második világháborút követő évtizedekben alig lehetett pénzügyi válsággal találkozni világszerte, az utóbbi 20-30 évben azonban több százra tehető a pénzügyi krízisek száma¹.

Szakmai és politikai körökben vita folyik arról, hogy a mostani válság kinek a számlájára írható, és jellemzően három felelősségi csoport jelenik meg az érvelésekben:

- a pénzügyi piacok kínálati oldalát képviselő bankok és pénzügyi intézmények,
- a pénzügyi piacok keresleti oldalát képviselő hitelfelvevő vállalatok és különösen a háztartások,
- a pénzügyi piacok intézményi hátterét definiáló, illetve a szabályokat alkotó kormányzat.

A felelősség minden bizonnyal közös, de a három fenti csoport közül mindenképp ki kell emelni a banki szektort, mégpedig azért, mert egy piacgazdaságban elsősorban a bankok és a pénzügyi intézmények felelőssége a pénzügyi stabilitás fenntartása. Közgazdasági szempontból a bankszektor feladata a tranzakciós költségek csökkentésén és a tőke allokálásán túl épp az, hogy kezelje a gazdasági kockázatokat, azaz kockázatkezeléssel (*risk management*) biztosítsa a gazdasági stabilitást. A mostani krízis egyik látható jele épp az, hogy a bankok hatalmas veszteségeket szenvednek el, amit ugyan lehet a reálgazdasági válság begyűrűzésének tekinteni, de végső soron arról van szó, hogy a pénzügyi vállalkozások nem megfelelő módon helyezték ki a rájuk bízott pénzt, azaz nem megfelelően látták kockázatkezelési feladataikat, és nem megfelelően mérték fel a visszafizetési kockázatokat. A hitelfelvevők felelőssége saját szempontjukból abban állhat, hogy nem mérték fel, miképp tudják visszafizetni majd a felvett kölcsönt, de makrogazdasági szempontból a hitelfelvevőknek nem feladata a kockázatkezelés – a rossz hitelek tömege nem abból adódik, hogy sok olyan vállalat és háztartás kért hitelt, akinek nem kellett volna, hanem abból, hogy a bankok nem mondták nemet ezekre a kérelmekre, és olyanokat hiteleztek, akiket nem kellett volna.

Mostani tanulmányunk szempontjából a kormányzati szereplőknek van kiemelkedő szerepe, hisz a közgazdaságtan alaptétele szerint a gazdasági aktorok viselkedését elsősorban az őket körülvevő ösztönző-rendszer határozza meg, azaz ha azt állítjuk, hogy a bankok nem megfelelően végezték a dolgukat, akkor azt is állítjuk, hogy nem megfelelő szabályozási környezet vette őket körül. A nem megfelelő intézményi (szabályozási) környezet mind a bankárok egyéni viselkedésére, mind pedig a pénzügyi intézmények szervezeti viselkedésére vonatkozhat, és vonatkozott is. Az egyéni ösztönzőkkel ez a tanulmány nem foglalkozik (ezzel kapcsolatban l. a bankárok fizetésével kapcsolatos nemzetközi vitát), a továbbiakban a szervezeti viselkedés szabályozóit vizsgáljuk, illetve mutatjuk be.

¹ Erre Joseph Stiglitz, a 2001-es közgazdasági Nobel-díj nyertese mutatott rá budapesti előadásában, amit 2009. október 21-én, a Közép-Európai Egyetemen (CEU) tartott.

A NEMZETKÖZI PÉNZPIACOK SZABÁLYOZÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

Az 1980-as évek végétől meghirdetett Washingtoni Konszenzus gazdaságpolitikája alapvetően a pénz- és tőkepiacok liberalizálását tekintette céljának, abban a reményben, hogy a piacok képesek szabályozni önmagukat. Ebben a rendszerben a pénzpiacok szabályozása, felügyelete is új tartalmat kapott. Az amerikai tőzsdefelügyelet (SEC) az 1970-es években egyfajta technikai ellenőrző szervvé tette a magántulajdonban lévő hitelminősítő cégeket. Az amerikai-angol hitelminősítő cégek – a Moody's, a Fitch Ratings, és a Standard and Poor's – kvázi közfeladatokat látnak el, sőt országokat, külföldi bankokat is minősítenek, így nemzetközi szerepre tettek szert. A három hitelminősítő cég mindegyike jelentős befolyásra tett szert az elmúlt években, ugyanakkor a jelenlegi válság is igazolja, hogy nem teljesítették a SEC elvárásait, vagyis nem figyelmeztették megfelelően a befektetőket, illetve az amerikai pénzügyi kormányzatot a veszélyekre.

A háttérben a hitelminősítő cégek sajátos finanszírozási gyakorlata húzódik meg. Érdekkonfliktus volt céljaik és finanszírozási modelljük között. A hitelminősítő cégek lényegében azoktól a cégektől, bankoktól, országoktól kapták a bevételeik meghatározó részét, amelyeket kvázi közfeladat ellátásuk körében osztályoztak, minősítettek is, ugyanis üzletvitelükben, árbevételeik alakulásában az üzleti tanácsadási tevékenység súlyponti feladat, így meghatározó bevételi forrás. Az amerikai másodlagos jelzálogpiacon kialakult válság, amely a nemzetközi bankszektorra, és napjainkban már az iparvállalatokra is áttért, jelentősen megrendítette az amerikai tőzsdefelügyelet tekintélyét és befolyását.

A piaci bizalom helyreállításában az egyik legfontosabb terület a hitelminősítők működésének újraszabályozása. A hitelminősítő intézetek magántársaságok, melyek működése eddig nem volt kellően szabályozva, mindössze egy magatartási kódexben foglaltak szerint jártak el. A minősítő ügynökségek azonban fontos szerepet játszanak a piacok stabilitása szempontjából, ezért fontos, hogy működésük hatósági ellenőrzés alá kerüljön. A 2008. június 20-i és október 16-i Európai Tanács kulcskérdésként kezelte a piaci bizalomnak és a pénzügyi ágazat megfelelő működésének helyreállítását, így a hitelminősítő intézetekre vonatkozó szabályok szigorítását. 2008 októberében az EU pénzügyminiszterei kialakították a válságra vonatkozó közös álláspontjukat, amelyben többek között javaslatot tettek a hitelminősítő intézetek szerepének értékelésére, és valamennyi, a válság kapcsán felmerült hiányosság kezelésére. Az új szabályok kiemelt célja, hogy olyan hitelminősítők létrejöttét támogassák, amelyekben nem tükröződnek a minősítési üzletágra jellemző érdekelentétek. Ennek jegyében a hitelminősítő intézetek nem végezhetnek üzleti tanácsadási tevékenységet, tájékoztatást kell nyújtaniuk a minősítések elkészítésekor használt modellekről, módszerekről, alapfeltételezésekről, évente átláthatósági jelentést kell közzétenniük, illetve egy belső felülvizsgálati részleget kell létrehozniuk az elkészített minősítések ellenőrzésére.

A világ számos pontján, pl. az Egyesült Államokban is, a felügyeleti szerepek újragondolása zajlik. Egy Pénzügyi Fogyasztóvédelmi Ügynökség (CFPA) létrehozásával a jelenleg több hatósághoz tartozó fogyasztóvédelmi feladatok ellátását egy új szervezethez rendelnék. A CFPA követné figyelemmel a jelzáloghitelekre és hitelkártya ügyletekre vonatkozó szerződéses betartását. Az amerikai álláspontok egységesek abban, hogy az ingatlanhiteleket értékesítő ügynökökre és a nagy pénzügyi társaságokra nem kellő mélységben terjedt ki a felügyeleti-eljárás, így a pénzintézetek erőfölénybe kerülhetnek a fogyasztókkal szemben. Abban viszont

még vita van, hogy a szövetségi tartalék-bankrendszer (FED) alkalmasabb-e a feladat ellátására vagy egy új felügyeleti hatóság kapja meg a jogosítványokat. Nagy-Britanniában 2001- óta létezik a pénzügyi ombudsman hivatala (Financial Ombudsman Service), de függetlenül működik a pénzügyi felügyelettől (Financial Services Authority). Az ombudsman minden pénzügyi termék tekintetében illetékes, szolgáltatása ingyenes, ám az brit bankrendszer válsága óta a bizalom megrendült az irányába.

A HITELTÚLCSORDULÁS TECHNIKAI KÖRÜLMÉNYEI

Az elmúlt 20 év nemzetközi banki gyakorlatában általánossá vált, hogy a bank az általa generált hitelek sokszorosát nyújtotta speciális befektetési társaságok bevonásával (SIV¹) a pénzügyi szektor más szereplőinek, ezzel a kockázatot terítette a rendszerben. Ez a modell egy idő után azonban nehezen átlátható és szabályozható befektetési formákat eredményez. *Az amerikai ingatlanpiac kipukkadt buboréka világméretű válságot tudott gerjeszteni, a virtuális „papírgazdaság” megrendítette az amúgy stabilnak, sőt virágzóknak hitt reálgazdaságot* (Lukács, J. 2009a). Ez a gyakorlat 2007 szeptemberében a brit Northern Rock bankot is válságba sodorta, ugyanis az általa értékpapírosított portfólió értéke lecsökkent, az új hiteleit pedig már nem tudta értékpapírosítani. Rövid idő alatt komoly likviditási problémák keletkeztek², miután a mérlegben maradt eszközök mögül eltűnt a forrás. Ezen típusú likviditási válságoknál megfigyelhető, hogy a SIV forráshiányát is a bankból biztosított forráskeretből próbálnák pótolni, ami tovább növeli a bank likviditási válságát. A válság terjedésével ráadásul a nettó hitelkihelyező pénzintézetek visszafogják az aktivitásukat, így a veszteségek, ennek következtében pedig a veszteségleírások és konszolidációs igények robbanásszerűen megemelkedtek³, helytállóként pedig megjelent – banki saját forrás hiányában – az állam, vagy külső, felvásárlásokban érdekelt befektetői csoport. A válság előtti leggyakoribb válságkezelési mód, az M&A-aktivitás (vállalategyesülés és felvásárlás) összeomlásszerű csökkenése egyenes következménye volt a globális pénz- és tőkepiaci likviditási apálynak, amelyet a nem elsőrendű (subprime) amerikai jelzálogkölcsön-adósok törlesztési képességének romlása okozott. Ezeket a kötelezettségeket a befektetési bankok – nem-

¹ Structured Investment Vehicle (SIV), azaz különleges célú gazdasági társaság, amely kifejezetten az eszközfedezetű banki hitelek átalakítására és transzferálására jött létre. A tranzakció során az értékpapírosított hiteleket rövid lejáratú értékpapír-fedezetű kereskedelmi papírokkal (ABCP) finanszírozzák. Bevált gyakorlat lett, hogy a likviditási problémák elkerülésére az eszközeit a SIV-nek eladó bank hitelkeretet nyújt a társaságnak.

² 2007 őszén hosszú sorok álltak a Northern Rock előtt, hogy az emberek megtakarításukat kimentsék a válságba került bankból. A brit kormány, illetve felügyelet munkáját azóta is éles kritika illeti, sőt állandó parlamenti téma a hitelezési folyamatok ellenőrzésének elhanyagoltsága. A brit kormány modellértékűen oldotta meg a Northern Rock válságkezelését, időlegesen – és viszonylag gyorsan – állami tulajdonba vette és új vezetést nevezett ki, amely a további piaci bizalomvesztést mérsékelte.

³ A Bloomberg adataiból végzett saját kigyűjtés alapján 2009 I. negyedévéig a világ pénzügyi szektorában közel 1200 milliárd dollár értékű veszteségleírás történt, hozzávetőleg 1000 milliárd dollár értékben került sor tőkerendezésre, jobbra tőkeemelés formájában. Az összes veszteségleírásban a bankok és a biztosítók közötti arány: 80-20 százalék. A veszteségleírások 70 százaléka az Egyesült Államokban történt, 25 százaléka Európában, és alig 5 százaléka Ázsiában.

csak az amerikaiak – különböző súlyozással becsomagolták azokba a befektetési termékekbe, amelyeket kockázatterítési céllal kínálnak a globális pénzpiacon, az amerikai lakóingatlan-piac súlyos megingása nyomán azonban a befektetői kereslet a válság elmélyülésével gyakorlatilag elapadt e konstrukciók iránt. Ráadásul a bankok a nagybani likviditás piacon is megszorultak, ugyanis nem tudták, hogy kinek milyen mértékű az érintettsége az értékpapírosított, nem elsőrendű kötelezettségek piacán, így egymásnak is vonakodnak rövid távú finanszírozást nyújtani a bankközi pénzpiacon.

A 2007–2008-as időszakban a felügyelet nem rendelkeztek elegendő információval a bankok jelzálogpiaci kitettségéről, és a fertőzött papírok állományáról, amely a válságkezelést nehezítette. A bázeli metódusú tőkekövetelmény számítás ebben az átláthatatlan helyzetben nem bizonyult hatékonynak, a kockázatkezelési gyakorlat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A klasszikus bankmodell kockázatosabb irányú változásaiban a lakossági jelzálogalapú finanszírozás térnyerésével egyre nagyobb szerep hárult az értékpapírosítás intézményére, melynek során a hitelnyújtás kockázatát részben, vagy teljes egészben a tőkepiaci befektetőkre transzferálódott [3]. A felügyeleti módszerek azonban nem voltak alkalmasak a kockázatok kezelésére, a szabályok betartatására. Az első, 1988-ban megalkotott bázeli tőkeszabályozás már kitért a bankok kockázatosabb tevékenységeire, a derivatív ügyletekre. A Bizottság bevezette a hitel-egyenértékesítés fogalmát és a mérlegen kívüli kockázatvállalást is tőkével kívánta biztosítani. 1996-ban a Bizottság új szabályrendszere engedélyezte a bankoknak, hogy saját leghatékonyabb kockázatkezelési gyakorlatukat alkalmazzák. A Bazel II. 2006-os bevezetése ebből a szempontból sem hozott újat, a speciális kockázatok felismerése és átfogó szabályozása ezúttal is elmaradt.

A felügyeleteknek a jövőben indokolt kiemelt figyelmet fordítani a bankok által alkalmazott értékelési eljárásokra, módszerekre, különösen a VaR számítások¹ megfelelőségére és a likviditási kockázatok kezelésére. Kiemelt felügyeleti feladat a tőkeáttételes pénzügyi termékek és a velük foglalkozó pénzintézetek jelenleginél hatékonyabb szabályozása és ellenőrzésének megvalósítása.

¹ A VaR (Value at Risk) számításához szükséges elméleti alapokat Harry Markowitz (1952) rakta le. VaR mértékegységként a hozam egy periódusos szórását használta, erre építette a portfólió-kiválasztásra vonatkozó ajánlását. A várható hozam, vagy a portfólió várható értéke mellett a szórás figyelembe vétele az 1980-as években bukkant fel ismét, amikor az amerikai értékpapír és tőzsd felügyelet (SEC) a VaR egyik változatát írta elő a brókercégek tőke-megfelelésének megállapítására. A VaR használata széles körű elterjedése az 1990-es évek elején – a pénzügyi csődök idején – vette kezdetét. 1994-ben a JP Morgan befektetési bankház elindította RiskMetrics elnevezésű szolgáltatását, ami alapját képezhette bármilyen VaR modellnek. 1995-ben a Bázeli Bizottság elfogadta a bankok tőke-megfelelésére vonatkozó előírást, ami szintén egy közelítő VaR számítást igényelt. A VaR rendszerek tesztelése során viszont bebizonyosodott, hogy pont akkor képes kudarcot mondani, amikor a legnagyobb szükség lenne a belőle kinyerhető információra, például pénzügyi krízisek esetén. Az 1998-as orosz államcsőd idején az akkoriban legnagyobb számító hedge fund, a Long Term Capital Management szofisztikált VaR rendszere ellenére egy hét leforgása alatt fizetéképtelenné vált. Az LTCM csődje arra is rámutatott, hogy a korrelációk rendkívül hátrányos változását a korábban elfogadható likviditásának gondolt eszközök másodpiacának teljes kiszáradása kísérheti. A VaR megközelítés mindazonáltal hasznosnak bizonyult, mert segít közös platformra helyezni a pénzintézet által felvállalt kockázatokat.

A MAGYAR PÉNZPIACOK FELÜGYELETÉNEK KIEMELT SZABÁLYAI

A magyar gyakorlatban a felügyeleti szabályozás törvényi alapokon nyugszik és több állami intézményre terjed ki. 2004-ben a Pénzügyminisztérium, a Nemzeti Bank és a Pénzügyi Szervek Állami Felügyelete aláírt egy stabilitási megállapodást is a feladat és felelősségi körök összhangjának előmozdítása érdekében¹. A megállapodás illetve a benne részt vevő intézmények felügyeleti tevékenysége (amelyeket külön-külön is törvényi szabályok rögzítenek) – a válság tükrében – ugyanúgy korrekcióra szorul, mint az amerikai felügyeleté, illetve hitelminősítőké. Magyarországon az elmúlt 5 évben évi 20 százalékkal emelkedett a bankszektor hitelkihelyezése. Különösen a háztartások részére folyósított kölcsönöknél szembeötlő az erős növekedés. 2006 és 2008 között a háztartások hitelállománya 5713 milliárd forintról 9144 milliárd forintra emelkedett, amely 60 százalékos dinamika. Ezen az időtávon belül a fogyasztási hitelek 66,6 százalékkal, míg az ingatlanfinanszírozó hitelek 54,3 százalékkal emelkedtek. A monetáris bázis ilyen mértékű bővülése alátámasztja a subprime jelenség magyarországi kialakulását, vagyis a nem hitelképes ügyfelek hitelhez juttatásának gyakorlati megvalósulását. A fellazuló hitelezési gyakorlatban a lakosság bőségesen kielégíthette az egyre emelkedő hiteligenyét, aminek tarthatatlanságára ugyan a PSZÁF éveken át rendre felhívta a döntéshozók figyelmét, ám beavatkozási, a hiteldinamikát visszafogó jogkör hiányában többet nem tehetett. A túlzott hitelezésben rejlő kockázatokat a magyar jegybanki, felügyeleti- és pénzügyminisztériumi hatóság – a végső hatást látva – ugyanúgy nem volt képes érdemben visszafogni, mint ahogy az amerikai szisztéma sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, noha a magyar felügyeleti rendszer működésében nincs ellentmondás a feladatkörök és a finanszírozási modell között. Mind a magyar, mind az amerikai hitelezési rendszerről elmondható, hogy a fogyasztás gerjesztette belső termelés és importinvázió egy idő után korlátlan és egyre inkább fedezetlenné váló kölcsön folyósítási gyakorlathoz vezetett. A hitelállomány illetve a derivatív ügyletek túlcsoordultak, igen nagymértékben fedezetlenné váltak. 2008 nyarán a PSZÁF már nemcsak a pénzügyi szektor, hanem az ügyfelei figyelmét is felhívta a növekvő kockázati veszélyekre, így különösen a dráguló pénz- és kötvénypiaci forrásokra, az anyabankok helyzetének romlására, támogatásuk csökkenésére, és a romló eredménykilátásokra.

A magyar felügyeleti hatóság státusza rendezett, stabilitási előrejelzései megbízhatóak, az más kérdés, hogy mennyire élt a kormányzat a kapott információkkal. A Kormány 2009 júniusában előterjesztett új koncepciója szerint² a Pénzügyi Szervek Állami Felügyelete a pénzügyi szektor fogyasztóvédelmi hatóságává válik, azaz lehetővé válik a fogyasztóvédelmi törvény alkalmazása a pénzügyi szolgáltatókkal és termékekkel kapcsolatban. Ez az intézkedés a 2008 szeptemberében elfogadott tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat tilalmáról szóló törvény egyfajta folytatásának tekinthető. A pénzügyi ombudsman jogintézményének bevezetése azonban még csak terv, bár az új szerepkör kialakításával lehetővé válna, hogy egyedi bejelentések

¹ Bővebben a magyar stabilitási egyezményről: [6] és értékeléséről: [1].

² 2009 júniusában fogadta el a kormány a pénzügyi szektorban érvényesülő fogyasztóvédelem hatékonyságának növeléséről szóló 153/2009. (VII. 23.) számú rendeletét, amely szélesebb jogosítványokkal ruházza fel a PSZÁF-et. Jogtechnikai érdekesség, hogy a jogkörbővítés alapja egy kormányrendelet és nem törvényi szintű szabályozás, holott a PSZÁF jogállását és feladatait a 2007. évi CXXX. törvény tartalmazza. A fogyasztóvédelemről szóló törvény adott felhatalmazást a kormánynak, hogy rendeletében határozza meg a feladat-és hatáskörökre vonatkozó szabályokat.

alapján általános problémákat vizsgáljon meg és mutasson be az illetékeseknek és a közvéleménynek. A helyzet megoldását azonban nem új jogintézmény bevezetése, hanem a már meglévők jogkörének valódi és hathatós tartalommal való megtöltése jelentené illetve a felügyelet javaslatainak eddiginél nagyobb mértékű figyelembevétele a döntéshozatal szintjén.

A BANKOK MEGSEGÍTÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

A modern piacgazdaságokban a pénzügyi rendszer nagyon speciális helyet foglal el, ugyanis a gazdaság egésze kapcsolatban van a bankokkal és az egyéb pénzügyi intézményekkel valamilyen formában – a gazdasági aktorok vagy a pénzüket tartják a bankokban (betétek), vagy pedig jövedelmükön túli fogyasztásukat finanszírozzák általuk (hitelek). A bankok működését jellemző erős externális hatások speciális helyzetet jelentenek, ami speciális szabályozást jelent.

A speciális szabályozás egyik legfontosabb és legtöbbet kritizált eleme a bajba jutott bankok állami megsegítése. Az angolszász világban a „too big to fail” szókapcsolattal leírt jelenségnek az a lényege, hogy az államok a fent említett externális hatások miatt nem engedhetik meg, hogy akár egy-egy nagyobb bankjuk csődbe menjen, mert ezzel az egész bankrendszert meglapozó bizalmi tőke elvesztését kockáztatják, ami az egész gazdasági rendszer működését veszélybe sodorhatja. A nyugati világban ezért elterjedt gyakorlat a fizetési nehézségekkel küzdő pénzügyi intézmények megmentése, azaz állami pénzekkel való ellátása. A banki mentőcsomagok melletti érvek mellett figyelembe kell azonban azt is venni, hogy ez a fajta szabályozás komoly negatív ösztönző-rendszert jelent (*corporate irresponsibility*), a bankok ugyanis túlzott kockázatvállalásban teszi érdekeltté. A bankok számára a befektetések várható értéke a lényeges, amit nagyban befolyásol, hogy a potenciális vesztségeket egy bizonyos szint felett nem kell viselniük, azaz a bankmentések gyakorlata miatt a ténylegesnél kisebb lesz egy-egy investíció (hitelkihelyezés) várható értéke. A pénzügyi logika szerint ebből adódóan a bankok nagyobb kockázatot vállalnak majd, mint amit akkor vállalnának, ha minden költséget nekik kellene viselniük, ami az externális hatások miatt makroszinten is túlzott kockázatot jelent.

A jelzőlogóválság egyik fő tanúsága épp az, hogy a túlzott banki kockázatvállalás súlyos reálgazdasági következményekkel járhat, és a nagyobb bajok elkerülése érdekében az adófizetők korábban szinte elképzelhetetlen anyagi hozzájárulását követeli meg. A 2008–2009-es időszakban a következő nagy bankokat és pénzügyi szolgáltatókat kellett megmenteni, illetve államilag kiségetni a nyugati világban: Bear Stearns Companies Inc., Fannie Mae and Freddie Mac, American International Group Inc.(AIG), Citigroup Inc., Fortis Bank, Merrill Lynch, CIT Group. A lista a teljesség igénye nélkül készült, de jól mutatja, hogy a pénzügyi piacok legnagyobb szereplőit kellett kimenteni: a világ legnagyobb biztosítója, az AIG egyedül több mint 180 milliárd dollárt kapott a washingtoni kormányzattól. A pénzügyi piac globális szereplői közül egyetlen olyan volt, amit nem mentettek meg, és az állami szerepvállalás mellett érvelők kétségtelen újabb példát kaptak, amikor a Lehman Brothers egy évvel ezelőtti csődje után szinte teljesen összeomlottak a világ pénzpiacai, eltűnt a bankrendszerből a likviditás és emiatt gyakorlatilag csődhelyzetbe kerültek egész nemzetgazdaságok. Ez utóbbi csoport egyik tagja volt sajnálatos módon Magyarország is, amely végső soron a Lehman-csőddel elindult lavina miatt kényszerült hitelt kérni tavaly októberben az államcsőd elkerülése érdekében a Nemzetközi Valutaalaptól (IMF), a Világbanktól és az Európai Uniótól.

VÁLSÁGKEZELÉS AZ EURÓPAI UNIÓBAN ÉS MAGYARORSZÁGON: A KÜLÖNBBSÉGEK

Az amerikai jelzálogpiac bedőlésével beindult gazdasági válság a világ minden országában válaszlépésekre kényszerítette a hatóságokat – azokban az országokban is, ahol a pénzpoltika vezetői eleinte még úgy gondolták, hogy őket majd elkerüli a krízis¹.

A válság a világ minden országát elérte, ami nem is különösebben meglepő, ha figyelembe vesszük a pénzügyi és reálpiacon nemzetközi összefonódását – az utóbbi évtizedek globalizációs folyamata és kereskedelmi deregulációja, illetve liberalizációja épp arról szólt, hogy le kell bontani az áruk, a szolgáltatások, a munkaerő és mindennek előtt a tőke nemzetközi áramlása előtt álló akadályokat. A különböző országok azonban különböző helyzetben találták szembe magukat a válsággal – a válságkezelés szempontjából két fő pontot kell kiemelni: a fiskális pozíciót, és a devizapozíciót (különös tekintettel a háztartások devizaadósságára).

A fiskális pozíciónak abban az esetben van jelentősége, ha az adott nemzetgazdaság, illetve államháztartás nagyban függ a nemzetközi tőkétől. Amennyiben a nemzetközi befektetők finanszírozzák a hiányt, akkor a válságkezelés egyik legfontosabb korlátja maga a finanszírozás: a válságot ebben az esetben csak olyan eszközökkel lehet kezelni, amit a nemzetközi befektetői kör is jónak és fenntarthatónak ítél, vagyis a válságkezelést nem az határozza meg, hogy milyen intézkedést tart a kormányzat a legjobbnak, hanem az, hogy mit tart fenntarthatónak és a rövid távú törlesztést lehetővé tevőnek a nemzetközi befektetői közösség. Ha az adott nemzetgazdaság gazdaságpolitikájával kapcsolatban megvan a befektetői bizalom, akkor a fiskális pozíció jelentősége kisebb, így a gazdaságpolitika mozgásteret nagyobb.

Válságidőszakban nem csak a fiskális, hanem a monetáris politikának is vannak lehetőségei, az alkalmazkodási folyamat egyik legfontosabb csatornája ugyanis jellemzően a devizaárfolyam. A külpiacon kereslet összeomlása és a globális recesszió kielezi a versenyt a kis és nyitott gazdaságok között, így a piacszerzés egyik alapvető feltétele lesz az árfolyam versenyképessége². Ez jellemzően azt jelenti, hogy amennyiben szűkül a külpiacon kereslet, akkor az árfolyam leértékelődése (leértékelése) ad teret az exportőröknek, akik az így javuló versenyképességgel „próbálják” ellensúlyozni a piacvesztésből adódó hátrányokat.

A válságkezelés szempontjából ezért kiemelkedő jelentősége van annak, hogy

- az árfolyamrendszer lehetővé teszi-e az árfolyam alkalmazkodását?
- a politikai és társadalmi viszonyok lehetővé teszik-e a szükséges leértékelődést?

Az árfolyamrendszer esetében ez alapvetően azt jelenti, hogy azok a rendszerek alkalmasak a válságkezelésre, amelyek keretein belül van mód a leértékelődésre (leértékelésre) – azaz a kötött árfolyamrendszerek bizonyosan nem alkalmasak erre a szerepre³, míg a lebegő, vagy legalábbis menedzselt rendszerek igen.

¹ Bár korai még pontosan megítélni, komolyabb megrázkódtatásra sem a magyar fogyasztóknak, sem a piacnak nem kell számítania a hitelpiaci válság napokban megjelent újabb hulláma miatt – fogalmazott 2008 szeptemberében Király Júlia, a Magyar Nemzeti Bank (MNB) alelnöke.

² A versenyképesség ugyan nem csak és nem is elsősorban árfolyam-kérdés, hanem az oktatáson, az infrastruktúrán, a kutatás-fejlesztésen és a bürokrácia működésén múlik, de rövid távon az árfolyamnak is kiemelkedő jelentősége van.

³ A rögzített árfolyamrendszerek veszélyeivel kapcsolatban érdemes a lett példára figyelni, a lett leértékelésének lehetetlensége ugyanis komoly szerepet játszott abban, hogy Lettországból éves szinten 18%-os recesszióra lehet számítani a Fitch szerint.

A politikai és társadalmi viszonyok jelentősége azt jelenti, hogy egy országban vannak-e olyan befolyásos társadalmi csoportok, amelyek – a politikai elit befolyásolásán keresztül – képesek az árfolyam-politikai döntések saját érdekeik szerinti alakítására. Ebből a szempontból jellemzően az exportőrökre és a háztartásokra érdemes gondolni: az első csoport tradicionálisan jól szervezett érdekcsoport, a második pedig ugyan jellemzően gyenge érdekérvényesítő, de ha nagy tömegben érintett, akkor a demokratikus rendszerből adódóan komoly befolyással bír a politikai döntésekre.

Az árfolyam-politikának tehát figyelembe kell vennie, hogy az árfolyam alakulásának nem csak makroökonómiai hatásai vannak, hanem az egyes érdekcsoportok helyzetére közvetlenül is hat. Az exportőrök esetében a túl erős árfolyam lehet problematikus, a devizában eladósodott, de devizabevételekkel nem rendelkező, így nyitott devizapozícióban levő háztartások számára pedig a túl gyenge árfolyam okozhat gondot. A válságkezelés ritkán asszociálható az árfolyam erősödésével (kivéve ha dezinflációs politikáról van szó), de az árfolyam gyengítése, illetve gyengülése gyakran része az ilyen stratégiáknak. A háztartások devizaadósága tehát azért fontos, mert nagy tömegben az árfolyam gyengülését akár meg is akadályozhatja, hogy ez a szavazópolgárok nagy részénél komoly jóléti veszteséget okoz a rendelkezésre álló jövedelem apadása miatt (politikai aspektus), illetve mert amennyiben a háztartások nem tudják visszafizetni a devizahiteleket, akkor az a pénzügyi rendszert is destabilizálhatja (makroökonómiai aspektus). A devizahitelek által okozott gondokhoz természetesen az is kell, hogy a bankok ne legyenek rákényszerítve a hitelképesség megfelelő felméréséhez, azaz hogy nagy tömegben adjanak olyanoknak is hitelt, akik az árfolyam kilengéseit már nem tudják megfinanszírozni – a jelek szerint ez mind a nyugati államokban, mind például Magyarországon így történt.

A válságkezelés európai uniós, illetve magyar stratégiája eltérő, ami nagy részben a fenti tételekkel magyarázható. A válságkezelés lényeges ugyanis a munkanélküliség növekedésének és a jövedelem csökkenésének tompítása, ami a klasszikus makroökonómiai modellből ($Y = C + I + G + \{X - M\}$) adódóan a következő lépéseket jelentheti:

- a fogyasztás növelése,
- a beruházások növelése
- a kormányzat nettó kiadásainak növelése,
- a nettó export növelése.

A nyugat-európai válságkezelés az első három pontra koncentrált, vagyis adócsökkentésekkel a fogyasztást növelik, kamatcsökkentésekkel a beruházásokat dinamizálják, a kormányzati hiány (a közösségi fogyasztás) növelésével pedig közvetlenül is a nemzeti jövedelmet bővítik. Erre azért van lehetőségük, mert a fent említett finanszírozási problémával nem kell számolniuk. A jelzálogválság 2009 október végéig világszerte 10 800 milliárd adófizetői dollárba került, ennyit költöttek ugyanis a különböző kormányzatok a világ fejlett és fejlődő részén válságkezelésre¹.

¹ A világ fejlett része összesen 9200 Mrd USD-t költött válságkezelésre, a fejlődők pedig 1600 Mrd USD-t. Abszolút értelemben a legtöbbet az amerikai állam áldozott erre a célra (3600 Mrd USD), GDP-arányosan azonban az Egyesült Királyság (2400 Mrd USD, ami az éves brit GDP csaknem 95%-a) [14].

1. táblázat

A fejlett államok elsődleges egyenlege a GDP százalékában, 2009¹

Franciaország	-5,3	Egyesült Királyság	-10,0
Németország	-2,3	Egyesült Államok	-12,3
Olaszország	-0,9	G-20 csoport	-8,6

A nyugati válságkezelés alapja tehát a fiskális stimulus, amit a kormányok egyrészt monetáris enyhítéssel (pénzkibocsátással), másrészt pedig állampapírok eladásával finanszíroznak – tehetik is, hisz a piaci befektetők bizalma egyelőre töretlen, azaz még a korábban elképzelhetetlennek tartott szintű deficiteket is hajlandók a kamatok alacsony szintje miatt már-már ingyen megfinanszírozni. Ez azért lehetséges, mert a bankcsődök és a Lehman csődje után a piacokon elsődleges szempont lett a befektetések biztonsága, márpedig a gigantikus költségek ellenére is a nyugat-európai államok és az Egyesült Államok tekinthetőek még mindig a világ legjobb adósainak.

A fenti logika magyarázza azt is, hogy a magyar válságkezelés eltér a nyugati mintától: a magyar állam ugyanis az utóbbi évek túlköltekezései miatt nem tartozik a jó adósok közé, legalábbis a nemzetközi befektetők szerint.

Ez azt jelenti, hogy a kormányzati kiadások (deficit) növelése nem volt reális lehetőség a magyar válságkezelők részére, egyszerűen azért nem, mert a hiányt nem tudta volna finanszírozni a magyar állam, hisz nem kapott volna külföldön hitelt. A monetáris finanszírozás azért nem merülhetett fel, mert egy ilyen lépés a tőke menekülésével fenyegetett, márpedig magyar állampapírokban az októberi adatok szerint csaknem 2500 milliárd forintot tartottak a külföldiek. A fogyasztás növelésével történő válságkezelés két okból kifolyólag volt problematikus: a fogyasztás növelése a költségvetési hiány elszaladásával jár (márpedig erre nincs lehetőség), de ezen felül a magyar gazdaság nyitottsága miatt ez a külkereskedelmi mérleg romlásával is járna az import felfutása miatt. A beruházások dinamizálása szintén azért bajos, mert a beruházási javak nagy része importtermék, de ezen felül azt is látni kell, hogy a beruházásoknak az alacsony kamatszint tesz jót, ami a forráshiányos időkben a külső hiány finanszírozását tette volna lehetetlenné.

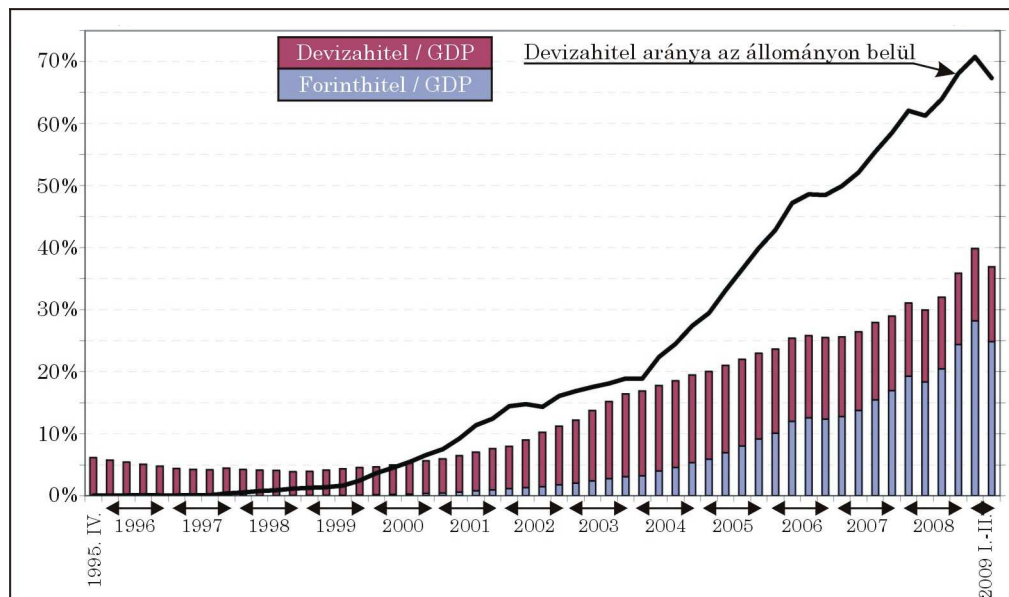
A magyar gazdaságpolitika egyetlen lehetősége tehát a nettó export növelése lett volna, márpedig a kanonikus modell szerint az export a külpiaci kereslettől és a reálárfolyamtól függ. A külpiaci keresletre nincs hatása a magyar gazdaságpolitikának, és a jelzálogválság egyik következménye épp az volt, hogy ez a kereslet jelentősen visszaesett.

A reálárfolyam gyengítése azonban létező lehetőség: ez vagy a nominális árfolyam gyengülésén vagy az árak csökkenésén, illetve relatív csökkenésén keresztül valósulhat meg. A válságban ugyan a recesszió miatt lenne esély az árak csökkenésére is (erre számos nyugat-európai államban is volt példa), de az árkonvergencia és a költségvetési hiány csökkentését előmozdítani hivatott adóemelés miatt Magyarországon nem volt esély.

A nominális árfolyam gyengülése előtt nincs Magyarországon rendszerakadály, a magyar forint ugyanis rugalmas árfolyamrendszerben, szabadon lebeg, 2008 februárja óta. Az intézményi (politikai) és makroökonómiai korlátok azonban léteznek, mégpedig azért, mert a magyar háztartások jelentős része adósodott el devizában

¹ Forrás: IMF.

(elsősorban svájci frankban, de euróban és japán jenben is) a támogatott forinthitelek 2004-es megszüntetése után.

1. ábra
Háztartások teljes hitelállományának
(banki és nem banki) alakulása a GDP százalékában [12]

A háztartások devizahitelei azért problematikusak a magyar válságkezelés szempontjából, mert mind politikailag, mind pedig a makrostabilitás szempontjából azt feltételezték, hogy egy bizonyos szint fölé nem emelkedik az euró/forint árfolyam. A média hírek alapján ez a szint nagyjából 300 forintos euróárfolyamot jelentett, azaz a magyar lakosság devizahitelei miatt a forint gyengülése bár jogilag lehetséges lett volna bármilyen szintig, de ez mégis csak 300 forintos eurókurzusig volt reális lehetséges (ezen szint fölötti árfolyamok a háztartások devizahiteleinek tömeges bedőlésével destabilizálta volna a magyar bankrendszert).

A MAGYAR VÁLSÁGKEZELÉS TAPASZTALATAI

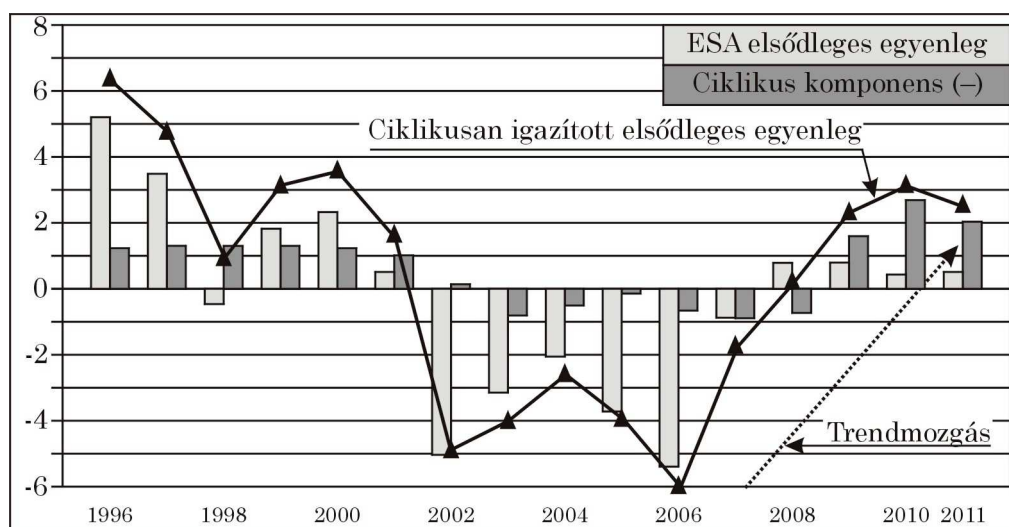
A magyar válságkezelési modell tehát azon alapult, hogy a fiskális egyensúly elérésével vissza kell nyerni a nemzetközi piacok bizalmát, annak érdekében, hogy az ország külső kitétsége finanszírozható legyen a jövőben. Az átmeneti időben a nemzetközi szervezetektől kapott hitel biztosította a finanszírozást, így lehetőség nyílt arra, hogy a befektetői hangulat ingadozásától függetlenül lehetőség volt a kiigazítás véghezvitelére.

A magyar modell a már említett korlátok miatt elsősorban nem a gazdasági aktivitásra koncentrált, ennek befolyásolására ugyanis gyakorlatilag nem volt befolyása – az egyetlen eszköze az árfolyam leértékelése lehetett, ez azonban a devizahitelesek fent leírt helyzete és az ebből adódó politikai és társadalmi hatások miatt nem volt

valós opció. Maradt tehát az egyensúly helyreállítása a rövid távú recesszió elviselése és a hosszabb távú felívelés remélése mellett.

A válság hatásai nagyon komolyak voltak a recessziót tehát gyakorlatilag fegyvertelenül fogadó Magyarországon: a 2000-ban még 6 százalékkal bővülő GDP 2009-ben már több mint 7 százalékos visszaesést mutatott, a feldolgozóipar termelése 25 százalékos mínuszba csúszott, a kiskereskedelmi forgalom pedig több mint 15 százalékkal zsugorodott 2009 elején az egy évvel korábbihoz képest.

A magyar gazdaságpolitika az utóbbi 15 évben nem látott kiigazítást hajtott végre a költségvetési politikában – az államháztartás ciklikusan igazított elsődleges egyenlege (vagyis az a szaldó, amire a gazdaságpolitikának a legtöbb ráhatása van) a 2006-os 7%-os mínuszról 2008-ra pluszba került, innen pedig 3%-os szufficitig is eljutott.

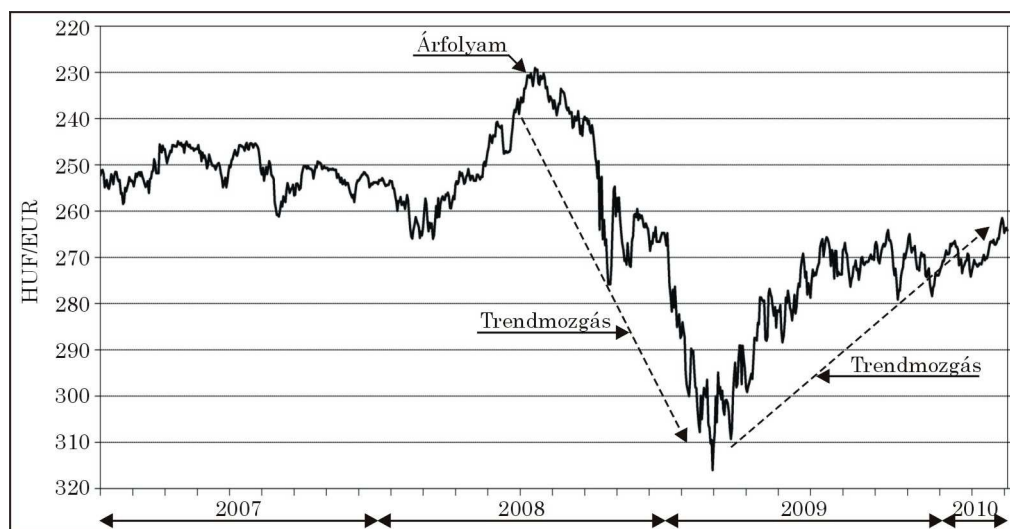
2. ábra
A magyar államháztartási egyenleg alakulása¹

Az árfolyamalapú korrekció tehát az egyik kitörési lehetőség lehetett Magyarország számára, ami tehát azt jelentette, hogy a reálárfolyamnak le kellett értékelődnie. Ezt nagyban segítette, hogy a forint leértékelődése nem csak a gazdaságpolitika eszköze egy piacgazdaságban, hanem a piac önkorigáló mechanizmusa is: a magyar válság egyik fő ismertetője a gazdaság visszaesésén és a munkanélküliség megugrásán kívül ugyanis épp a forint értékvesztése volt, a külföldi befektetők a krízis láttán és a nemzetközi gazdasági várakozások romlása miatt ugyanis elfordultak azoktól a devizáktól, amelyeket kockázatosnak ítélték, azaz többek között a forinttól.

A magyar deviza jegyzése 2008 nyarán soha nem látott magasságokba emelkedett az euróval és így áttételesen a többi vezető devizával szemben is, ezután azonban a Lehman Brothes csődbe kerülése miatt egy hónap leforgása alatt nagyjából 40 forinttal emelkedett az euró jegyzése a bakközi piacon. A forint ezen a szinten (260-270 forint/euró) stabilizálódott, majd 2009 márciusában történelmi mélységbe zuhant pár nap alatt az árfolyam.

¹ [15] alapján. A trendmozgás saját szerkesztés.

Az árfolyam korrekciója összességében azt jelentette, hogy bő félév alatt 230 forintról 310 forint fölé ment az euró jegyzése – ez több mint 30%-os leértékelődésnek felelt meg, ami a gyakorlatban a forintárfolyam összeomlásával egyenértékű, főleg, hogy a zuhanás megállításához 300 bázispontos kamatemelésre és egy nemzetközi hitelsomagra volt szükség (a nominális árfolyammal párhuzamosan mozgott a kérdéses időszakban a makrogazdasági szempontból jóval fontosabb reálárfolyam is).

3. ábra

A forint euróval szembeni árfolyamának alakulása 2007 és 2010 között¹

Az árfolyamalapú korrekció sikerességéhez 3-6 negyedév kell, annyi időre van ugyanis szükség az árfolyamváltozás begyűréséhez – vagyis a sikernek az a feltétele, hogy az elmozdulás utáni kurzus hosszabb távon fennmarad. A forint esetében ez azonban nem is volt adott, főképp épp a devizahitelek már említett problematikája miatt, vagyis a felelősök sem politikai szempontból, sem pedig a bankrendszer stabilitása miatt nem engedhették meg a tartósan 300 forint feletti árfolyamszintet. A forint ennek megfelelően vissza is tért a 260-270-es sávba, ami azt jelenti, hogy épp az történt Magyarországon, ami az elméleti modellből adódott – vagyis a fiskális, illetve monetáris enyhítés mellett nem volt tere az árfolyamalapú korrekciónak sem, de míg ez előbbieket a nemzetközi befektetői közösség bizalmának elvesztése miatt nem voltak lehetségesek, addig ez utóbbi a belföldi hitelviszonyokból (a devizahitelezés térnyeréséből) adódik.

A magyar válságkezelés tehát végső soron semmit nem tett, mert nem tehetett a reál-gazdasági hatások, vagyis a recesszió ellen. Az ország adottságai és a korábbi évek túlköltekezéseiből adódó bizalomvesztés miatt az egyetlen cél a makrogazdasági egyensúly helyreállítása volt – ami rá is fért a magyar gazdaságra, hisz mind az államháztartás, mind pedig a fizetési, illetve a külkereskedelmi mérleg komoly deficitbe csúszott.

A költségvetési egyensúly elérése komoly politikai áldozatok árán ugyan, de – számszakilag legalábbis – sikeres volt, ami jelentős mértékben azzal magyarázható,

¹ [13] alapján; a trendmozgás saját szerkesztés.

hogyan az azon kevés makrogazdasági mutatók egyike, amelyet egy kellő erővel képviselt kormány szinte egyedül is végig tud vinni. A külkereskedelmi egyensúly esetében nem ez a helyzet, az a kanonikus modell szerint a reálárfolyamon és a hazai, illetve a nemzetközi jövedelemalakuláson múlik.

Az árfolyam nem tudott tartósan gyengülni, így a magyar gazdaságpolitika csak a jövedelemalakulásokban bízhatott – a külföld esetében ez a minél gyorsabb növekedést jelenti, a belföldi esetében pedig paradox módon a minél nagyobb visszaesést, illetve a kettő egymáshoz viszonyított alakulását. Amennyiben ugyanis az árfolyamon keresztül nincs lehetőség a folyamatok befolyásolására, úgy csak a jövedelmi rés tudja helyre tenni a külső egyensúlyt.

A statisztikák szerint a magyar külkereskedelmi mérleg 2008 és 2009 között több mint 7 milliárd euróval javult, aminek következtében a GDP százalékában mérve 7-8 százalékos folyó deficit is pozitív lett 2009-re.

2. táblázat
A magyar külkereskedelmi mérleg alakulása¹

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Áru- és szolgáltatás-egyenleg	-3,8	-2,9	-1,2	-1,9	1,2	0,7	6,6	6,8	7,1
Jövedelemegyenleg	-5,0	-5,2	-5,7	-6,2	-7,5	-7,3	-6,1	-6,8	-7,1
Folyó átutalások	0,8	-0,2	-0,3	-0,3	-0,5	-0,6	-0,1	-0,4	-0,4
Folyó fizetési mérleg egyenlege	-8,0	-8,3	-7,2	-7,5	-6,8	-7,2	0,4	-0,4	-0,4
- milliárd euróban	-5,9	-6,8	-6,4	-6,7	-6,9	-7,6	0,3	-0,4	-0,4
Tőke mérleg egyenlege	0,0	0,1	0,7	0,7	0,7	1,0	1,4	2,0	2,4
Külső finanszírozási képesség	-8,0	-8,2	-6,5	-6,7	-6,1	-6,2	1,8	1,6	2,0

A magyar válságkezelésnek tehát sikerült helyreállítani a makrogazdasági egyensúlyt – a belső egyensúlyt politikai áldozatok árán, a külsőt annak „köszönhetően”, hogy a belföldi visszaesés és ebből adódóan az import csökkenése nagyobb volt, mint a külpiacok zsugorodása, illetve az ebből adódó magyar exportzuhanás.

ÖSSZEGZÉS

A válság magyarországi hatásainak mérséklése csak a válságkezelési eljárások és standardok körütekintő adaptálásával lehet eredményes, de a magyar gazdaság adottságai miatt a nyugat-európai országokban elterjedt eszközök alkalmazása több problémát is felvetett. A fiskális expanzió a magyar költségvetési politika válság előtti lazasága és a nemzetközi befektetői környezet bizalmatlanná válása miatt lehetetlenné vált, az árfolyamalapú kiigazítást pedig a magyar lakosság devizahiteleinek nagy aránya korlátozta. A magyar válságkezelés összességében nem is volt képes a recesszió mérséklésére, sőt, annak mélyítéséhez is hozzájárult, de mindeközben

¹ Forrás: MNB. 2003–2008: tényadatok; 2009–2011: prognózisok.

képes volt a későbbi növekedés egyfajta megalapozását jelentő egyensúlyi mutatók konszolidálására. A költségvetési egyensúly javítása komoly politikai áldozatokkal járt, a külső egyensúlyi helyzet nagymértékű javulása pedig paradox módon annak volt köszönhető, hogy a magyar visszaesés nagyobb volt az exportpiacok zsugorodásánál. A magyar költségvetési tartalékok krízis-kezelésre bevonható kereteinek szűkössége, illetve a válság idején a jegybanki monetáris politika klasszikus eszközeinek korlátozott érvényesülése felértékelheti a pénzpiac felügyeleti és számviteli standardjainak körültekintő alkalmazását, minél gyorsabb bevezetését.

IRODALOM

- [1] BOROS, A. – LENTNER, CS. (2008): Kihívások a pénzügyi stabilizáció szabályozásának területén In. Jogelméleti Szemle, 4. sz. pp. (www.jogelmeletiszemle.hu)
- [2] BOROS, J. – RAKÓ, Á. (2009): A pénzügyi válság hatása az év végi beszámolóik összeállítására és a könyvvizsgálatokra In. Számvitel – adó – könyvvizsgálat, 1. sz. pp. 14–18.
- [3] ERDŐS, M. – MÉRŐ, K. (2008): A subprime válság és a pénzügyi szervezetek felügyelése In. Hitelintézeti Szemle, 5. sz. pp. 491–519.
- [4] FEKETE, I.-NÉ (2009): A globális válság szakmai kihívásai In. Számvitel – adó – könyvvizsgálat, 1. sz. pp. 14-19.
- [5] Felügyelt szektorok működése és kockázatai, PSZÁF Jelentés, 2009. május.
- [6] LADÓ, J. (2009): A vállalkozások folytatásának elve a pénzügyi válságban In. Számvitel – adó – könyvvizsgálat, 3. sz. pp. 104–107.
- [7] LENTNER, CS. (2006): Pénzpiacok szabályozása Magyarországon, Akadémiai Kiadó.
- [8] LUKÁCS, J. (2009a): Óvatosság, körültekintés, fokozott ellenőrzés In. Számvitel – adó – könyvvizsgálat, 3. sz. p. 99.
- [9] LUKÁCS, J. (2009b): Kiemelt könyvvizsgálati feladatok gazdasági krízis idején, Számvitel – adó – könyvvizsgálat, 3. sz. pp. 100–104.
- [10] MARKOWITZ, H. (1952): Portfolio Selection In. The Journal of Finance, Vol. 7. No.1. Marc. 1952. pp. 77–91.
- [11] MARKOWITZ, H. – TODD, P. – SHARPE, W. (1987): Mean-Variance Analysis in Portfolio and Capital Markets, Oxford, UK.
- [12] Szakmai háttéranyag. http://www.nemzetibank.hu/Resource.aspx?ResourceID=mnbfile&resourcename=hatteranyag_1002.
- [13] Ábrakészlet a legfrissebb gazdasági és pénzügyi folyamatokról. 2010. március 29. 1. ábra alapján http://www.mnb.hu/Resource.aspx?ResourceID=mnbfile&resourcename=tablakeszlet_hu.
- [14] Follow the money. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/8249411.stm>.
- [15] Jelentés az infláció alakulásáról. 2009. május. Magyar Nemzeti Bank, 4-1. ábra (p. 54.). http://forint.info.hu/Resource.aspx?ResourceID=mnbfile&resourcename=infl_jelentes_2009_majus_pub20090527hu.

DR. NAGY ÁGNES*
A 2007–2009-es gazdasági krízis után
– tanulságok és az elkövetkező időszak tennivalói

FOLLOWING THE 2007-2009 FINANCIAL CRISIS
– CONCLUSIONS AND TASKS FOR THE UPCOMING PERIOD

The study presents the international financial crisis, its macro and microeconomic causes, possible restraints in loan approval, the crisis' transmission channels in Romania, and its direct and indirect effects on Romania's economy. It also presents the solutions that the world's states are heading towards in order to work out the crisis, and to minimize the most dangerous effects on the globalized world economy.

Az elmúlt időszak gazdasági kríziseinek okaival a nemzetközi szakirodalomban sok tanulmány foglalkozott, tény, hogy Európa gazdaságára eddig még nem tapasztalt nyomás nehezedett, amelyet a világgazdasági válság okozott. Okai úgy makro-, mint mikrogazdasági szinten beazonosíthatóak, ami a nemzetközi pénzpiacok bőséges likviditásának köszönhetően olyan rések megjelenését tette lehetővé a mikrogazdaságban, amelyek a nem kellően szabályozott termékek elterjedéséhez (szekuritizáció), illetve a hitelminősítő intézetek hibás üzleti modelljeinek kialakulásához vezetett, a túlzott deregularizációnak is köszönhetően.

A világ gazdaságainak kiterjedése függ minden gazdaság sebezhetőségétől, illetve az aktívái toxikussági mértékétől. A krízisre adott válasz függ azoktól az alapelvektől, amelyekben hiszünk, a rendelkezésre álló forrásoktól, illetve azoktól az intézményektől és eszközöktől, amelyeket használni tudunk.

Amit megtanultunk az elsősorban arra vonatkozik, hogy mennyire hatékonyak intézményeink és a rendelkezésre álló eszközeink, illetve milyen pozícióban kellene lennie a gazdaságnak, amikor a krízis megjelenik. Az alábbiakban ezekkel a kritériumokkal összefüggésben elemzem a tanulságokat, amelyek egyrészt általánosak, másrészt Közép-Kelet-Európa csatlakozott országaira vonatkoznak, és itt természetesen kiemelném Románia esetét.

Ezek a tanulságok nem vonatkoznak a gazdaság prociklikusságának problematikájára, amely egy külön tanulmányt kívánna, azt sem jelenti, hogy a krízis egy gazdasági ciklust zárna le, és azt sem, hogy ezen tanulságok a jövőbeni krízisek kiküszöbölését jelentenék.

Első tanulság az lenne, hogy ellentétben az eddig tanultakkal, ez a krízis megmutatta, hogy az infláció alacsony szintje nem elégséges feltétele a hosszú távú pénzügyi stabilitás biztosításának.

Eddigi tapasztalataink azt bizonyították, hogy az infláció magas és instabil szintje a pénzügyi instabilitás forrása. Az elmúlt pénzügyi instabilitás időszakát, a magas inflációs környezet jellemezte, mint az instabilitás fő forrása, valamint a bankszektor kríziseit olyan recessziós időszakok követték, amelyek sokszor azoknak a nem

* Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, egyetemi docens, a Román Nemzeti Bank Igazgatótanácsának tagja.

megfelelő intézkedéseknek voltak köszönhetőek, amelyeket a monetáris hivatalok tettek meg a magas infláció leküzdése érdekében.

A jelenlegi válság több mint húsz év alacsony inflációs és relatív stabil gazdasági környezet után következett be.

A világgazdaságban több tényező is közrejátszott, amely lehetővé tette az alacsony inflációs szint és bőséges likviditás együttes jelenlétét. A bőséges likviditás és a megtakarítások túltelítettsége a kamatok és az árfolyamok volatilitásának alacsony szinten való tartását eredményezte. Ez teremtette meg olyan pénzügyi szövődmények megjelenését, amelyben a hagyományos banki közvetítés modelljét változtatta meg az „*originate and hold*”-ról az „*originate and distribute*” modellre.

Az új termékek és intézmények megváltoztatták a pénzügyek anyagát, amely ezelőtt harminc évvel a pénzügyi rendszer alapját képezték és amely pénzügyi krízishez vezetett. A pénzügyi krízis, amint tudjuk, az AEÁ másodlagos jelzáló piacának válságával indult, amely megjelenését a FED azon döntése okozta, hogy növelje a monetáris politika kamatszintjét az inflációs szint megvédése érdekében. De az új termékek és gazdasági textúrák, a hitelkamatok megnövekedése a pénzügyi krízis megjelenéséhez vezetett.

Következésképp a likviditás bősége oly mértékben változtatta meg a pénzügyi rendszert, hogy ez a monetáris politika csapdájához vezetett. A nem közbelépés az infláció növekedéséhez, a közbelépés pedig pénzügyi instabilitáshoz vezetett.

Ha a nemzetközi szabályozó és felügyelő rendszereknek sikerült volna megelőzniük a befektetők túlzott túlkefelhalmozását, a hitelkamatok növekedése nem okozta volna a pénzügyi piacok instabilitását. Ez is azt mutatja, hogy a monetáris, szabályozó és felügyelő intézmények együttműködését szorosabbá és hatékonyabbá kell tenni.

A második tanulság, hogy a szabályozás és a felügyelet időközönként a piac mögött marad.

A piacok mindig megtalálják a módját az innovációnak, a vállalatok versenyben vannak a reális igények kielégítése érdekében. Az innováció a hatékonyság növelését segíti elő, és mivel reális szükségletek kielégítésére vonatkozik, az innovációs folyamat nem szűnik meg soha. Adminisztratív korlátokkal nem lehet a piaci folyamatokat megszüntetni, a piac mindig megtalálja a lehetőséget a kereslet kielégítésére.

A RNB megpróbálta adminisztratív módon megfékezni a lakosság valutában felvett hiteleinek frenetikus növekedését, de ezen döntések hatékonysága korlátozott volt, és mellékhatásai nagyobbak voltak, mint hatásai. Ezért meg is szüntettük.

Az innovációs folyamat olyan bonyolult és dinamikus lehet, hogy azok akik a piacok szabályozásával és felügyeletével foglalkoznak hátrányban maradhatnak.

Ezért is olyan fontos a stabil és megbízható pénzügyi rendszer fenntartása a pénzpiacokon a bizalom és a hitelnyújtás helyreállítása érdekében.

Idevág a G20 vezetők április 2-i nyilatkozatából idézett mondat, amely a következőképpen hangzik: „*Azoknak, akik a piacok szabályozásával és felügyeletével foglalkoznak támogatniuk kell (...) a piaci versenyt és dinamizmust, valamint lépést kell tartaniuk az innovációkkal.*” Ez a kijelentés annak az elismerése, hogy az aktuális pénzügyi válság nem a piacok kudarca, hanem inkább arra vezethető vissza, hogy a szabályozó és felügyelő intézmények képtelenek alkalmazkodni a piaci realitáshoz. Ehhez még annyit tennék hozzá, hogy itt arról is szó van, hogy mi módon kell lépést tartani a piac innovációival. Fontos, hogy e két tényező kiegyensúlyozása a szabályozó és felügyeleti rendszerek tökéletesítésével valósuljon meg, és hogy e folyamat semmiképp se fékezze a piaci versenyt, vagy a vállalatok kreatív energiáját.

Az EU-ban szükségünk lenne még néhány intézményre. Ez a tény világosan kitűnik a Larosière-csoport zárójelentéséből. Az uniós pénzügyi felügyeletet helyrehozó intézkedésekről szóló fejezetben szerkezeti reformot ajánlanak, amely két területre irányul: a makroprudenciális és a mikroprudenciális felügyeletre. A zárójelentés indokoltnak tartja az Európai Rendszerkockázati Testület (ESRB) létrehozását. Ennek feladata lenne összegyűjteni az EU minden pénzügyi szektorából a makroprudenciális kockázatokkal és sebezhetőséggel kapcsolatos információkat. A Testület felhívja a figyelmet a kockázatokra és gazdaságpolitikai javaslatokat fogad el.

A zárójelentés által javasolt másik intézmény a Pénzügyi Felügyelet Európai Rendszere, amelynek keretében a harmadik szintű bizottságokat (CEBS, CEIOPS, CESR) három új európai felügyeleti hatósággá alakítanák: az Európai Bankfelügyeleti Hatósággá, az Európai Értékpapír-piaci Felügyeleti Hatósággá és az Európai Biztosítási és Foglalkoztatónyugdíj-felügyeleti Hatósággá. E három hatóságnak sokkal inkább módjában áll majd felügyelni és engedélyezni az EU specifikus intézményeit, de én a PFER-nek a jövőbeni erőteljes koordináló szerepét szeretném hangsúlyozni.

Az, hogy az Európai Rendszerkockázati Testület az EKB és a Központi Bankok Európai Rendszerének támogatásával fog működni azt jelenti, hogy monetáris és pénzügyi stabilitási elemzéseikhez felhasználhatják majd a központi bankok által kifejlesztett elemzési lehetőségeket és technikai infrastruktúrát.

Ez azt jelenti, hogy a PFER és az ESRB között is jelentős együttműködés lesz. Ily módon az EKB és a Központi Bankok Európai Rendszere is hozzá kellene hogy férjen a felügyeleti hatóságok releváns információihoz.

Reméljük, hogy ez az új struktúra, amely a makro- és mikrofelügyelet feladatait fogja ellátni, lehetővé fogja tenni az olyan magatartások idejében való felismerését, amelyek pénzügyi válsághelyzethez vezetnének. Azonban, amint az EKB elnöke, TRICHET úr is hangsúlyozta, ahhoz, hogy a javasolt új prudenciális keret a terveknek megfelelően működjön az szükséges, hogy az ESRB által közreadott kockázati figyelemzeteések és gazdaságpolitikai javaslatok tényleges politikai cselekvéssé váljanak.

A felügyelet terén való együttműködés kihívásai az Unión belül a tagállami felügyeletek között (EU Felügyeleti Hatóságok), felügyelt területek között (EU Felügyeleti Hatóságok Irányító Bizottsága), makro és mikro szint között (EU Rendszer-szintű Kockázati Tanács (ESRC), EU Pénzügyi Felügyeleti Rendszer (ESFS), határon átnyúló tevékenységek esetén, EU Felügyeleti Kollégiumok és EU Felügyeleti Hatóságok működésére vonatkozik.

Globális szinten az új Pénzügyi Stabilitási Tanács (FSB) és az Nemzetközi Valutaalap (IMF) tevékenységének minőségi változására vonatkozik.

Miután megkritizálták azért, hogy nem látta előre az ázsiai válságot, a Nemzetközi Valutaalap (IMF) szerepe megnőtt. Néhány évvel ezelőtt sokan az IMF nagymértékű hanyatlását vetítették előre az aktuális gazdasági kontextusban. A jelenlegi válság úgy tűnik, hogy mégis újra felfedezi az IMF szerepét világunkban. Az IMF pénzalapjait nemrég növelték meg annak érdekében, hogy a különböző országok pénzügyi és technikai támogatási igényeit ki tudják elégíteni. A G20 vezetők nyilatkozatából tudjuk, hogy az IMF rendszeresen ki fogja értékelni a megtörtént kezdeményezéseket és a szükséges globális intézkedéseket. Sőt, mi több, szoros együttműködés van kilátásban az IMF és a Pénzügyi Stabilitási Testület (FSB) között, amely magába foglalja mindenik G20 országot, a Pénzügyi Stabilitási Fórumot, és az Európai Bizottságot. Az IMF és FSB időben fog tájékoztatást nyújtani a makroökonómiai és pénzügyi kockázatokról, és megoldást fog javasolni ezek elhárítására.

A jelenlegi pénzügyi válság rávilágít arra, hogy a nehéz pillanatokban szükség van egy olyan intézményre, amelynek minden gazdaságról átfogóan tud képet alkotni. Az IMF-nek legalább fél évszázadnyi tapasztalata van a tagországok gazdaságának elemzésében. Lévén, hogy ma szám szerint 185 országról van szó, ekkora kapacitás nem könnyen hozható létre.

A gazdasági jólét időszakában az emberek megfélelmeznek a válságról és elhanyagolják a válságkezelési mechanizmusok kidolgozását. Jelentős pénzügyi zavarok ritkán fordulnak elő, a pénzügyi válság pedig még ritkább. Ezért szerencsés helyzetben vagyunk. De annak, hogy a nem kívánt események ritkák, meg van az ára. Előfordulhat, hogy az éppen aktuális válságkezelési mechanizmusok nem megfelelőek az esemény létrejöttkor. Lehet, hogy bizonyos jogi szabályozások akadályozzák meg a gyors cselekvést, vagy az akadályozza az együttműködést, hogy egy ország válságkezelési eszközei és eljárásai különböznek egy másik országétól. Úgy gondolom, tanulságként az vonható le, hogy a kríziskezelési eljárásokat periodikusan frissíteni kell.

Az EU számára különösen hasznos lenne egy világos, átlátható kríziskezelési keretet létesíteni, a LAROSIÈRE-zárójelentés javaslatai alapján. Ezen kívül, ennek a keretnek elég rugalmasnak kellene lennie ahhoz, hogy az országonként sajátos módon jelentkező krízisre sajátos megoldások legyenek alkalmazhatóak. Minden esetre, olyan világos elveket kellene leszögezni, amelyek segítségével kiküszöbölhetőek legyenek a jogi akadályok és a negatív hatások átvitele egyik országból a másikba. Ezen elvek alapján a tagországok megoszthatnák egy országokon átívelő válság pénzügyi terheit.

A pénzügyi intézmények bérezéssel történő ösztönzési rendszere nincs megfelelőképpen összehangolva a kockázatkezeléssel. A vállalatvezetők ösztönzése és a kockázatkezelés közti összefüggés nem mindig nyilvánvaló. Az utóbbi években a nem megfelelően szabályozott és felügyelt pénzügyi innovációk, termékek és intézmények következtében, a nagyon magas kockázattal egyidejűleg, rövid idő alatt magas profit gyűlt fel. Nem voltak olyan ösztönzők, amelyek a béreket és díjakat közép- és hosszú távú profit létrehozásához kössék. Ez arra ösztönözte a vállalatvezetőket, hogy olyan kockázatokat vállaljanak, amelyeket vagy nem értettek, vagy elhanyagoltak a profit növelése érdekében, mivel a díjazás függött ettől.

Ma már érthetőbb, hogy előfordulhat olyan eset, amikor a béripolitikák és belső kockázatkezelési politikák nincsenek összhangban egymással. A LAROSIÈRE-zárójelentés szerint az anyagi ösztönzésnek jobban kell igazodnia a részvényesek érdekeihez és a cég hosszú távú jövedelmezőségéhez. Először is, a díjakat több éves keretben kell megszabni, és ezeket a ciklus folyamán kell kifizetni. A LAROSIÈRE-zárójelentés azt javasolja, hogy a felügyelő hatóságoknak kötelessége legyen ellenőrizni a pénzügyi intézmények béripolitikájának egyeztetését. Képesnek kell lenniük rábírnunk ezeket a szükséges változtatásokra, vagy ha nem fogantatosítják a szükséges javítóintézkedéseket, akkor kiegészítő tőkekövetelményeket kell teljesíteniük a Basel II 2. pillérének keretében. Egy ilyen intézkedés összhangban van a piaci verseny és dinamizmus ösztönzésének elvével, és mint ilyen, szívesen látott.

Az expanzív intézkedéseket kezdettől fogva kivezető stratégiákkal kell társítani. A történelem megmutatta, hogy a gazdasági válságok expanzív intézkedéseinek mindig van inflációs mellékhatása. A 70-es évek tanulsága az, hogy a sokáig tartó expanzív politikák inflációt okoznak és nagy államadósságot, amelyek csökkentéséhez korlátozó politikára van szükség. Ennek következtében a gazdasági növekedés átlaga viszonylag alacsony marad. Ezeknek az éveknek és más hasonló

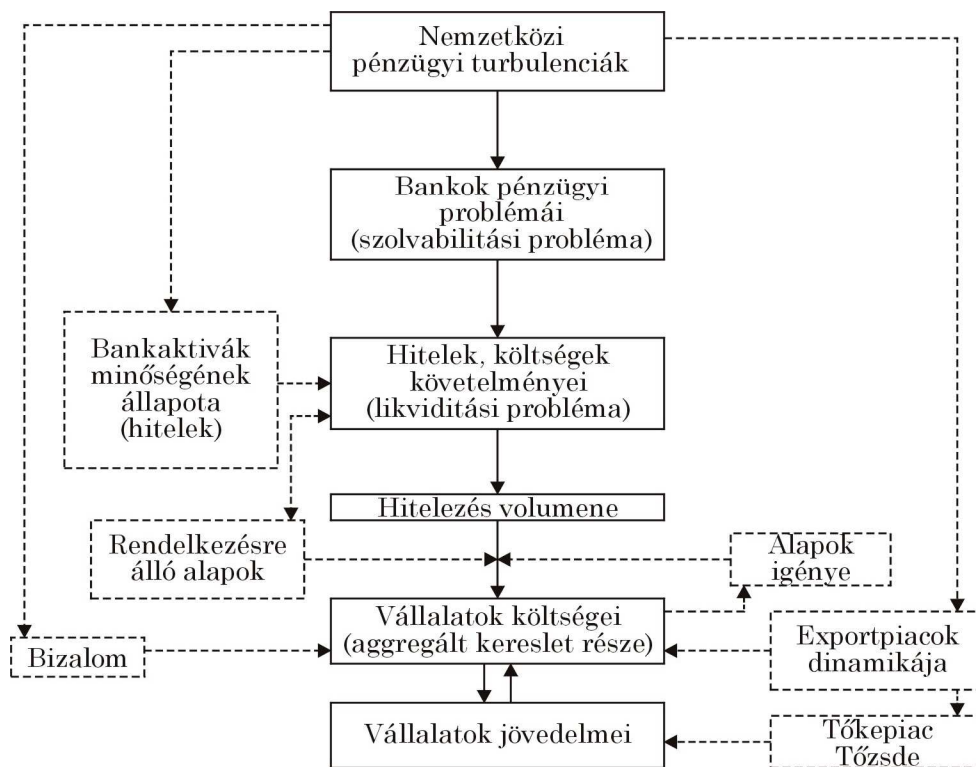
megközelítést alkalmazó időszakoknak a tanulsága az, hogy a válságellenes intézkedéseket a költségvetés és az árak hosszú távú fenntarthatóságának célját szem előtt tartva kell megtervezni. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a válságellenes intézkedések bevezetését hiteles kivezető stratégiák létrehozása kell hogy kísérje. E stratégiákra a pénzügyi szektor támogatásához van szükség, valamint az aggregált kereslet fellendülésére.

A G20 vezetők tárgyaltak az elmúlt időszakban több alkalommal is, a terjeszkedő költségvetési és monetáris politikákról, beleértve a nem konvencionális monetáris eszközök használatát is. Másrészt viszont hangsúlyozták a költségvetés közép- és hosszú távú fenntarthatóságának és az árak stabilitásának céljait, kiemelve az olyan hiteles kivezető stratégiák kidolgozását, amelyekre jelenleg van szükség a pénzügyi szektor támogatásához és az aggregált kereslet fellendítéséhez.

Fontos, hogy jelentős mértékű strukturális reformok segítségével elkerülhetőek legyenek a makroökonómiai egyensúlyozatlanságok, és fenntartható legyen a gazdasági növekedés. Ez a tanulság különösen az újonnan csatlakozott országok gazdasága esetében vonható le. Románia számára, makroökonómia stabilitásának fenntartása mellett, a legfőbb kihívást az EU-val való konvergencia jelenti.

Az utóbbi évek gyors gazdasági növekedése a külföldi gazdaságok függvénye.

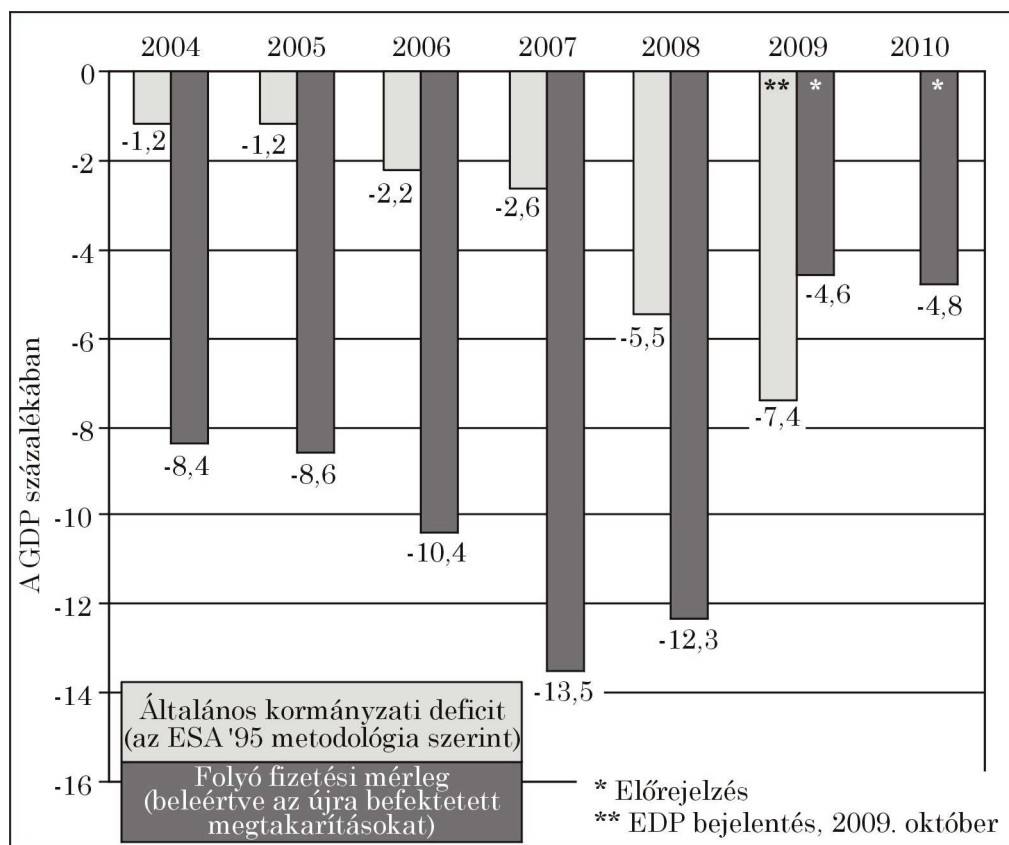
Ha azt vizsgáljuk, hogyan hatott a pénzügyi válság a román gazdaságra, szintetikususan az 1. ábra szerint mutathatjuk be.

1. ábra
A pénzügyi turbulenciák hatása

A bankok a külföldi finanszírozástól váltak függővé, és a folyó fizetési mérleg hiánya túllépte a fenntarthatóság határait, ezáltal sebezhetővé téve a román gazdaságot. A krízis több úton terjedt a román gazdaságban. Éreztetni hatását a kereskedelemben (lelassul az export növekedése), a pénzügyi rendszer dinamikájában (nehézségek támadnak a külföldi finanszírozás terén), az országba vetett bizalom mértékében (és ezen keresztül a befektetők viselkedésében), az árfolyam volatilitásában, valamint a vagyoni mérlegek állapotában (az aktívák értékének alakulása).

A világválság tovább fokozta ezt a sebezhetőséget, ami a gazdaság növekedésének jelentős csökkenésében nyilvánul meg. Ma már világos, hogy a reálkonvergencia felgyorsításának természetes óhaját a konvergencia-folyamat fenntarthatóságának biztosításával kell egyensúlyba hozni. A RNB sokszor felhívta a figyelmet a költségvetési politika ciklikus voltára, ami még tetézte a többletkeresletet. Úgy gondolom, meg kell tanulnunk azt a leckét, hogy a gazdasági növekedés idején létrejött jelentős költségvetési hiány fenntartása nem végződhet sikeresen.

2. ábra
Kettős deficit¹

¹ Forrás: Közpénzügyi Minisztérium, Nemzeti Statisztikai Intézet.

Sokkal könnyebb lett volna a jelenlegi válságot leküzdeni, ha a válságot megelőző két évben költségvetési többletünk lett volna.

A globális egyensúlyvesztés csakis globális megoldásokkal orvosolható. A monetáris politikai intézkedések elégtelenek, éppen ezért felmerül az előállott helyzet egységes makrogazdasági keretben való kezelésének, a gazdasági és pénzügyi folyamatok hatékonyabb nemzetközi felügyeletének szükségessége. Érvényes ez a Nemzetközi Pénzügyi Valuta Alap tevékenységére is, amelynek a jövőben nagyobb szerepet kell vállalnia a krízisek előrejelzésében és megelőzésében.

Ebben a keretben természetesen szükség van a román gazdaság változásainak folyamatos nyomon követésére és értékelésére annak érdekében, hogy lehetőleg elejét vegyük az olyan kockázatoknak, amelyek a hitelminősítő intézetek és a nemzetközi elemzők részéről érhetnek bennünket (elsietett általánosítások). Ara is gondot kell fordítanunk, hogy az Európai Unió szintjén kidolgozott megoldásokat a térség sajátosságainak megfelelően alkalmazzuk.

Az euro bevezetése nem helyettesítheti az alkalmazkodási politikákat. Ez a tanulság akkor vált nyilvánvalóvá, amikor az újonnan felemelkedő gazdaságokban jelentkezett a gazdasági válság. Egészen 2007-ig, amíg a lej értéke növekedett, az euro bevezetése nem szerepelt a vállalatok ütemtervében. A válság azonban nyilvánvalóvá tette, hogy a lej értéke túlzottan megnövekedett, és a piac megtette a szükséges korrigálást. Viszonylag rövid idő alatt – 2007 júliusától máig – a lej körülbelül 35%-ot veszített értékéből. Ugyanebben az időszakban a gazdasági növekedés perspektívája drámai változásokon ment keresztül: a 2008-as év III. trimeszterének 9,4%-os növekedése után 2009. I. trimeszterében jelentős csökkenés következett be. A megváltozott körülményekre monetáris és költségvetési politikával fogunk válaszolni.

A válsággal szembesülve, a viszonylag nagy mennyiségű külföldi adósság és a piacok megnövekedett volatilitása miatt vannak vállalatok, amelyek úgy gondolják, hogy az euró korai bevezetése helyettesítheti az alkalmazkodási politikákat. Azonban ez nem lehetséges, mert ha ma kerülne sor az euro bevezetésére, az EU-val való konvergencia megteremtésének főbb lépései előtt, az a jövőben súlyos problémákhoz vezetne. Az euró mai bevezetése azzal járna, hogy le kellene mondanunk a monetáris politikáról még a konvergencia fenntarthatóságának biztosítása előtt. Más szóval, még azelőtt, hogy a jelenleg tapasztalt kiegyensúlyozatlanságokat megszüntethetnénk. Ennek eredménye az lenne, hogy az Európai Központi Bank (EKB) szabná meg a monetáris politikát. De az EKB politikája lehet, hogy nem lenne megfelelő a román gazdaság problémái szempontjából. Fennállna annak a kockázata, hogy a gazdaságban esetlegesen fennálló viszonylag nagymértékű volatilitások és az infláció megoldására nem maradnának eszközeink. Mindez megfelelő mértékben indokolja azt, hogy miért nem vezethetjük be az eurót a gazdaság kiegyensúlyozatlanságainak megszüntetése előtt, és azelőtt, hogy megfelelő előrelépés történt volna a konvergencia tekintetében.

Továbbra is ragaszkodunk az euró bevezetésének előzőleg bejelentett ütemtervéhez. 2012. január 1-ére tervezzük belépésünket az árfolyam-mechanizmusba. Miután kötelező módon minimum két év letelt e mechanizmus keretében, az eurózónába való belépésünket illető közös döntést valamikor 2014-ben fogjuk meghozni, (valószínűleg) 2015. január 1-i hatálybalépéssel.

A maastrichti kritériumok teljesítése terén Romániának is, akár a többi 2004 után csatlakozott országnak, sok mindent kell tennie annak érdekében, hogy a kritériumok fenntartható módon legyenek teljesítve.

1. táblázat
Maastrichti követelmények (nominális konvergenciamutatók, 2008)

Nominális konvergenciamutatók	Maastrichti kritérium	RO	CZ	HU	PL
Inflációs ráta (HICP) (% , éves átlag)	< 1,5 ponttal a három legjobban szereplő tagállam fölött (4,1%*)	7,9	6,3	6,0	4,2
Hosszú távú kamatláb (%/év)**	< 2 ponttal a három legjobban szereplő tagállam fölött az ár-stabilitás szempontjából (6,24%*)	9,9	5,0	9,9	6,1
Árfolyam (vs. euró) (max. százalékos változás**)	± 15%	+9,7 -14,6	+20,9 -3,5	+11,3 -10,6	+18,9 -8,5
Államháztartási deficit*** (a GDP százalékában)	3% alatt	5,5	1,5	3,4	3,9
Államadósság*** (a GDP százalékában)	60% alatt	13,6	29,8	73,0	47,1

Megjegyzések:

RO: Románia

* Viszonyítási szint.

CZ Csehország

** 2009. január–augusztus.

HU Magyarország

*** Maximális százalékos eltérés az euró 2006 decemberében jegyzett bilaterális árfolyamától, százalékos arányban, a 2007–2008 periódusra nézve, az üzleti gyakoriság napi adatait tekintve. A le-fel ingadozás oka, hogy a valuta erősebb (gyengébb) volt, mint a 2006. decemberi átlagos átváltási árfolyam.

PL Lengyelország

Forrás: Európai Bizottság, Országos Statisztikai Hivatal, Pénzügyminisztérium, Román Nemzeti Bank.

Megemlítendő, hogy a minősítő ügynökségek és külföldi beruházók többsége ezt az ütemtervet veszi figyelembe. Ezért az ettől való jelentős eltérést negatívan fogadják.

Úgy gondolom, hogy lesznek még a jelenlegi pénzügyi válságnak olyan leckéi, amelyeket minden országnak meg kell tanulnia. Meg fogják tanulni, hogy miként lehet egy világméretű pénzügyi válság után átszervezni a bankrendszert, különösen azt, hogy mit is jelent a gyakorlatban az úgynevezett „bad bank” (rossz bank), hogy milyen ára van annak, ha a központi bankok nem konvencionális eszközöket használnak. De akárhány leckét is tanulnánk meg, a pénzügyi válságok tapasztalata azt mutatja, hogy a társadalom válságmemóriája rövidtávú, és soha nem zárható ki annak lehetősége, hogy bizonyos hibák ismétlődni fognak.

KÖVETKEZTETÉSEK

A józan és elfogulatlan makrogazdasági diagnózis arra int, hogy a válság kezelése során kerülni kell az olyan intézkedéseket, amelyek kockázatos módon élénkítenék a belső keresletet.

A makrogazdasági egyensúly visszaállítása érdekében koherensen össze kell hangolni a gazdasági politikákat, hogy ezáltal el lehessen kerülni a folyó fizetési mérleg és az államháztartási mérleg rendezetlen csökkenését.

A válságból való kilábalás kapcsán a világ gazdasági szakemberei jelenleg nagyjából három megközelítési módot tartanak szem előtt. Ezek mindegyike célként kezeli a világgazdaság növekedését, a kormányzati költségek csökkentését, és az ily módon felszabaduló összegek munkahely-teremtésre történő fordítását a hatékonyan működő piac feltételei között.

A megvalósítás tekintetében bármilyen irányzatot nézzük, céljuk közös: a minimálisra szűkíteni a krízis további terjedését és elmélyülését, visszafogni a reálgazdaságra gyakorolt hatásait, fékezni a munkanélküliség növekedését, a szükséges szerkezeti változásokkal elérni a gazdasági növekedés mielőbbi beindulását.

IRODALOM

- BNR: Raport trimestrial asupra inflatiei, Bucuresti, februarie 2009.
- ISARESCU, MUGUR: Criza financiară internațională și provocări pentru politica monetară din Romania. Cluj-Napoca, 2009.
- LÁMFALUSSY SÁNDOR: Pénzügyi válságok a fejlődő országokban, Akadémia kiadó, Budapest, 2008.
- MISHKIN, FREDERIC S.: Monetary Policy Strategy. MIT Press, Cambridge, 2007.
- MCGUIRE, PATRICK: The Long and Short of Banks` Global Sheets, BIS, 2008.
- CIHAK, MARTIN-FONTEYNE, WIM: Five Years After: European Union Membership and Macro-Financial Stability in the New Member States, IMF 2009.
- Az Európai Bizottság közleménye a pénzügyi szektor életképességének helyreállítása és a jelenlegi válságban hozott szerkezetátalakítási intézkedések értékelése az állami támogatási szabályok alapján (EGT-vonatkozású szöveg), (2009/C 195/04).
- KYLA MALCOLM, MARK TILDEN and TIM WILSDON, CRA International: Evaluation of the economic impacts of the Financial Services Action Plan, March 2009.

TÓTH ZSUZSANNA *
A gazdasági válság hatása Magyarország
konvergenciafolyamatára, nemzetközi kitekintéssel

**THE EFFECT OF THE WORLD ECONOMIC CRISIS ON THE
HUNGARIAN CONVERGENCE, WITH AN INTERNATIONAL OUTLOOK**

The aim of this presentation is to present and analyse the economic situation of eight countries which accessed the European Union in the year 2004 (Slovakia, Latvia, Lithuania, Poland, Estonia, the Czech Republic and Hungary) from their prospects for joining the EMU. Slovenia has already proved that it is not impossible to meet the EU requirements.

Because of the world crisis, the relevant question this year is not only in what measure the eight countries achieve the Maastricht eligibility criteria, but also how these states can treat the social and economic effects of the crisis. The second part of the presentation deals with the economic situation of the eight states after the recession.

„Nincs pénzünk, és így kénytelenek vagyunk gondolkodni.”
(ERNEST RUTHERFORD)

1. BEVEZETÉS, AZ ELŐADÁS CÉLJA

2004. május 1-jén 10 ország csatlakozott az Európai Unióhoz: a három balti állam (Lettország, Litvánia és Észtország), öt közép-európai ország (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia és Magyarország), illetve Málta és Ciprus (e két ország gazdasági helyzetének elemzése nem képi részét az előadásnak). Ezek az országok a csatlakozással azt vállalták, hogy olyan stabil gazdasági, társadalmi és politikai körülményeket teremtenek, melyek alapján képesek az egységes valuta bevezetésére és a nemzetközi versenyhelyzetbe való bekerülésre. Szlovénia és Szlovákia az elmúlt évek során bizonyította, hogy ennek teljesítése nem lehetetlen, és az eurózóna részévé váltak.

Az előadás célja elsősorban az, hogy bemutassa a 2004-ben csatlakozott EU-tagállamok jelenlegi gazdasági helyzetét a Gazdasági és Monetáris Unióhoz való csatlakozás, illetve a felzárkózási folyamat megvalósításának szempontjából.

A csatlakozott országok számára az elsődleges cél az, hogy belátható határidőn belül a Gazdasági és Monetáris Unió tagjaivá váljanak. Ennek teljesítéséhez azonban meg kell felelniük a Maastrichti Szerződés feltételeinek, melyek röviden a következők:

- A csatlakozás előtti egyéves periódusra a jelölt tagország *hosszú távú kamatlába* legfeljebb 2 százalékkal múlhatja felül a három legalacsonyabb inflációs rátát felmutató tagállam hosszú távú kamatainak számtani átlagát.
- Az Európai Tanács csatlakozásról való döntése idején a jelölt tagország nem állhat az ún. túlzott-deficiteljárás alatt. *Túlzott deficit* két esetben keletkezhet:

* BGF Pénzügyi és Számviteli Főiskolai Kar Zalaegerszegi Intézete, Közgazdasági és Társadalomtudományi Intézeti Tanszéki Osztály, oktató.

- ⇒ a konszolidált államháztartási hiány meghaladja a GDP 3 százalékos referenciaértékét és
 - ⇒ a bruttó államadósság meghaladja a GDP 60 százalékos referenciaértékét.
 - ⇒ Nem tekinthető túlzott deficitnek, ha a többlethiány és az államadósság folyamatosan csökken, vagy ha megfelelő ütemben közelíti a referenciaértéket.
 - A jelölt tagország *fogyasztói árindexe* a vizsgált egyéves periódusra legfeljebb 1,5 százalékkal haladhatja meg a három legalacsonyabb inflációs rátát felmutató tag-állam ugyanezen időszakra vonatkozó inflációs rátáinak számtani átlagát.
 - A *valutaárfolyam* nem léphet ki az induló központi árfolyam ERM által előírt $\pm 2,25\%$ -os sávjából.
- A 2008. év pénzügyi válsága miatt azonban idén már nem csupán az a kérdés, hogy a 2004-ben csatlakozott országok mikor és milyen módon teljesítik a GMU-hoz történő csatlakozás feltételeit, hanem, hogy az egyes gazdaságpolitikák miként kezelik a válság különböző hatásait. Az előadás második részében bemutatom, hogy az egyes országok helyzetét és fejlődési tendenciáit hogyan befolyásolta a válság, illetve ezt milyen intézkedések követték.

2. AZ EU-8 GAZDASÁGI HELYZETE A KONVERGENCIA SZEMPONTJÁBÓL

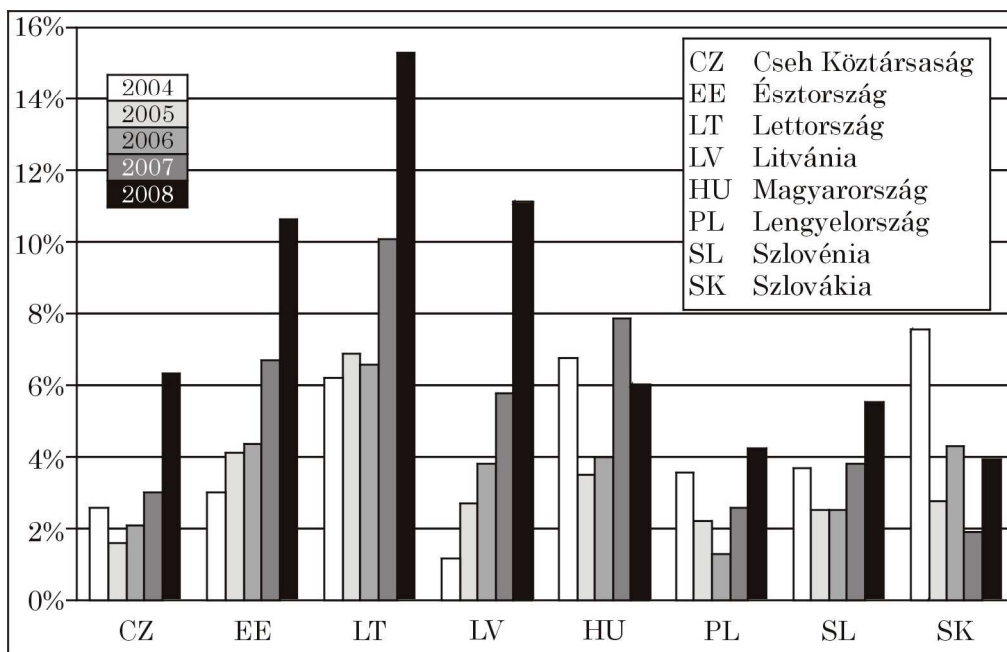
2.1. Az EU-8 nominális konvergenciája

Az országok felzárkózási folyamatának elemzéséhez szükséges nominális konvergencia szolgál annak bemutatására, hogy az új tagállamok évről-évre milyen ütemben képesek teljesíteni a GMU-csatlakozáshoz szükséges feltételeket.

Az *infláció alakulását* az 1. ábra mutatja. A balti államok esetén 2004 és 2006 között Litvánia és Észtország megfelelt a Maastrichti Szerződés által meghatározott küszöbértéknek¹, míg Lettországnak mindmáig kiugróan magas az árindex növekedési üteme. Mindhárom ország nemzetgazdasági teljesítményére már 2005 óta jellemző a túlfűtött növekedés, melynek alapja a gyorsan növekvő fogyasztás, beruházás és a magas importhajlandóság. A balti államokban 2008-ra az infláció növekedését tovább fokozta az élelmiszer- és energiaárak világszintű emelkedése, illetve az, hogy a bérek a termelékenységet meghaladó módon nőttek, így a tavalyi év során a három államra 10% feletti, vágató infláció volt jellemző. Emiatt a balti országok GMU csatlakozása 2014–15-re is kitolódhat.

A „visegrádi négyek” és Szlovénia esetében az árindex növekedését az élelmiszerek, illetve a nyersanyagok és energiahordozók világpiaci árának emelkedése okozta. Szlovákiában a központilag szabályozott árak emelése (oktatás, egészségügy, gáz, áram), illetve az erős valuta további fontos szerepet játszott a fogyasztói árindex alakulásában. Szlovéniában 2006 óta folyamatosan emelkedik az éves átlagos infláció szintje, melynek oka a belső fogyasztás gyors növekedése, valamint a többi országhoz hasonlóan az élelmiszer- és energiaárak növekedése. Hazánkban a következő monetáris szigorunk köszönhetően mind 2008-ban, mind az idei évben a várakozásokhoz képest alacsony – bár a maastrichti küszöbértéket meghaladó – az infláció mértéke. Lengyelország évek óta teljesíti a Maastrichti Szerződés által meghatározott küszöbértéket és ezen a 2008-ban tapasztalható világgazdasági recesszió sem változtatott.

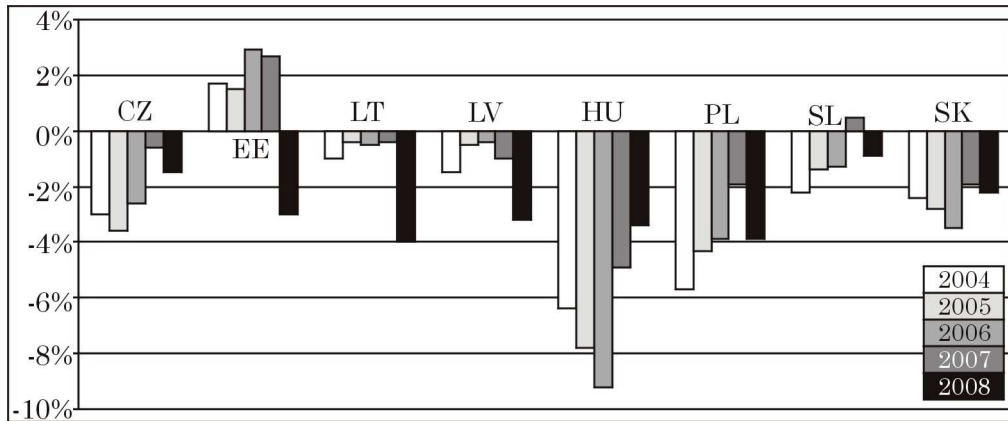
¹ 2008-ban a legalacsonyabb inflációs rátával rendelkező országok: Hollandia, Portugália és Németország, hármójuk átlaga 2,6% volt.

1. ábra
Éves inflációs ráta¹

A nominális konvergencia következő fontos eleme a *költségvetési hiány* alakulása (2. ábra). Az egyes nemzetgazdaságok államháztartási egyenlegében a 2008-as év jelentős változást hozott. 2004 és 2007 közötti időszakban Észtország, Lettország és Litvánia kivételével – a balti államokra jellemző fegyelmezett költségvetési politika miatt – az államháztartási egyenlegre vonatkozó kritérium teljesítése tűnt a tagállamok számára a legkomolyabb kihívásnak. A balti országok esetében az expanzív gazdaságpolitikák és a válság következményeként rohamosan csökkenő GDP növekedési ütem miatt 2008-ra megugrott a deficit mértéke, illetve Észtországban az eddig szufficites államháztartási egyenleg a tavalyi évre deficitessé vált. A hiány mértéke azonban Észtországban és Litvániában a Maastrichti Szerződés által meghatározott küszöbérték alatt maradt, míg Lettország túllépte azt. A közép-európai országok közül Szlovéniában a legalacsonyabb a költségvetés hiánya, ami a fokozatos kiadáscsökkentésnek és a 2007-es év adóreformjának köszönhető. A „visegrádi négyek” esetében – hazánk kivételével – 2007-re az államháztartási hiány folyamatosan csökkent. Csehországban a politikai instabilitás következményeként megjelenő expanzív gazdaságpolitika eredményeként a fokozatosan csökkenő deficit tavaly már magasabb szintet ért el, de a régióban még mindig itt a legalacsonyabb a hiány szintje. Lengyelország 2006-ban az 1%-os GDP arányos költségvetési hiányt tűzte ki céljául, de a tavalyi évre csak fokozódott a deficit mértéke. Hazánkban az államháztartási hiány lefaragása érdekében meghozott intézkedéseknek köszönhetően a két évvel ezelőtti 9,2%-os hiányt sikerült 3,4%-ra csökkenteni.

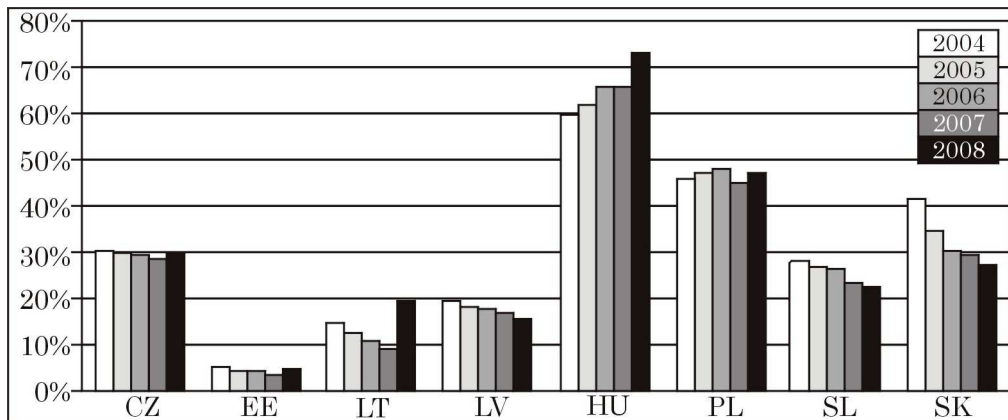
¹ Forrás: Eurostat(1) alapján saját szerkesztés.

2. ábra

A költségvetési hiány a GDP százalékában¹

Az államadósság (3. ábra) tekintetében a hét ország három csoportot alkot. A balti államok esetében az adósság szintje már eleve alacsony, Litvániában az adósság magasabb ugyan, de a makrogazdasági feltételek lehetővé teszik ennek fenntartását². Lengyelországban, Szlovákiában, Szlovéniában és Csehországban az államadósság szintje bár magasabb, dinamikája kedvező, évről évre 0,1-0,2% körüli csökkenés jellemző. A sor végén Magyarország áll, amely 2006-ban meghaladta a konvergencia-kritériumban meghatározott 60%-ot, majd az adósság mértéke 2008-ra tovább nőtt; tendenciájában folyamatos romlás jellemzi ezt a mutatót.

3. ábra

Bruttó államadósság a GDP százalékában³

¹ Forrás: Eurostat(2) alapján saját szerkesztés.

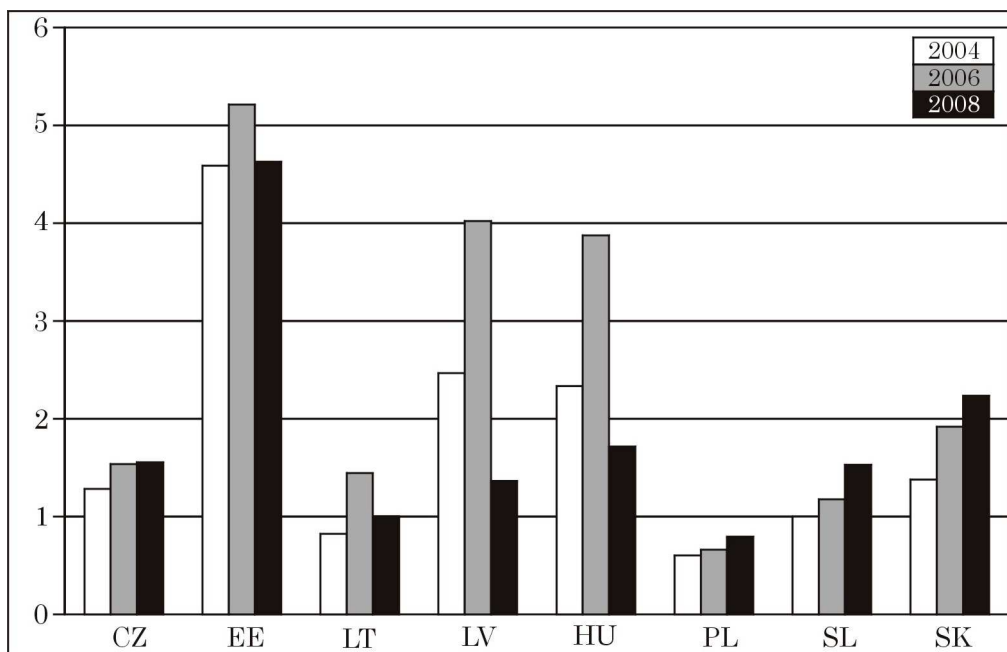
² Érdeemes megjegyezni, hogy a balti államok az államadósság terén alapvetően nulláról indultak, ugyanis a volt szovjet államok függetlenedésekor az egyes országok tartozását Oroszország örökölte meg.

³ Forrás: Eurostat(3) alapján saját szerkesztés.

Összefoglalva, a balti országok számára eddig az inflációra vonatkozó kritérium teljesítése okozott problémát, a válság hatására viszont a költségvetési hiány kezelése is előtérbe került.

A „visegrádi négyek” – hazánk kivételével – az elmúlt években fokozatosan közelítették a maastrichti kritériumok által előírt küszöbértékeket. Csehországban és Lengyelországban a Monetáris Unióhoz való mielőbbi csatlakozás akadálya a politikai akarat hiánya, az „eurószkepticizmus” volt. Emiatt már 2006-ban a csatlakozás várható dátuma kitolódott 2012-re, ez a dátum azonban a növekvő infláció és költségvetési hiány miatt valószínűleg 2014 lesz.

A Maastrichti Szerződés kritériumainak teljesítése és a GMU-hoz való csatlakozás az tagállamok számára nem csupán egy mindenáron teljesítendő gazdaságpolitikai cél, hanem eszköz arra, hogy az egyes nemzetek hosszú távon fenntartható növekedési pályára állítsák gazdaságaikat, és védve legyenek az árfolyam ingadozásokat kihatásoló spekulációktól. Az eurózónához való csatlakozási sorrend azért fontos, mert az utolsóként csatlakozó tagállam komoly presztízavesztést szenved, ami egyrészt akadályozza a tőkebeáramlást és rontja a befektetői bizalmat, másrészt a sorhajtó ország már egy pályázati lehetőségeiben és tőkében kimerített gazdasági közösség része lesz. Az országok közötti sorrendet a nominális felzárkózás szempontjából a 4. ábra szemlélteti.

4. ábra

Országok közötti sorrend a maastrichti kritériumok teljesítésében¹

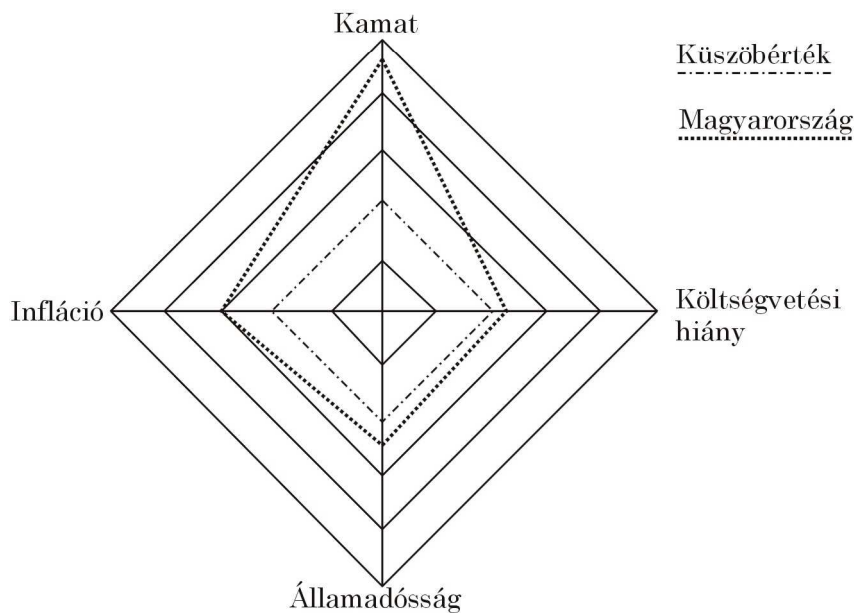
¹ Forrás: Eurostat(1)(2)(3) alapján saját számítás. A sorrend alapjául szolgáló számítás a 2.4. szakaszban található.

Magyarország a felzárkózási folyamatban évről évre egyre rosszabb pozíciót foglalt el a 2004-ben csatlakozott országok rangsorában. A maastrichti feltételek teljesítésében az újonnan csatlakozott Bulgária és Románia is lényegesen jobb eredményeket tud felmutatni; e két ország GMU-csatlakozása ugyanakkor vagy még korábban lesz esedékes, mint Magyarorszáé, bár jelenleg e két ország számára a négy kritérium közül csupán az államadósság csökkentése nem jelent problémát. A reálkonvergencia terén mind Bulgária, mind Románia jelentős lemaradással küzd: az egy főre jutó GDP az EU15 arányában 15-20% között, míg az árszínvonal 20-40% között van.

1. táblázat
Bulgária és Románia nominális konvergenciára vonatkozó
(2008. évi) adatai¹

	Infláció (%)	Költségvetés	Államadósság	Hosszú távú ka- matok (%)
		a GDP százalékában		
Bulgária	12,0	1,5%	14,1%	7,76
Románia	7,9	-5,4%	14,1%	8,83
Küszöbérték	2,6	-3,0%	60,0%	3,60

2006-ban csupán sejthető volt, mára viszont ténnyé vált, hogy hazánk jelenlegi helyzetében egyik kritériumnak sem képes megfelelni. Ezt mutatja az 5. ábra.

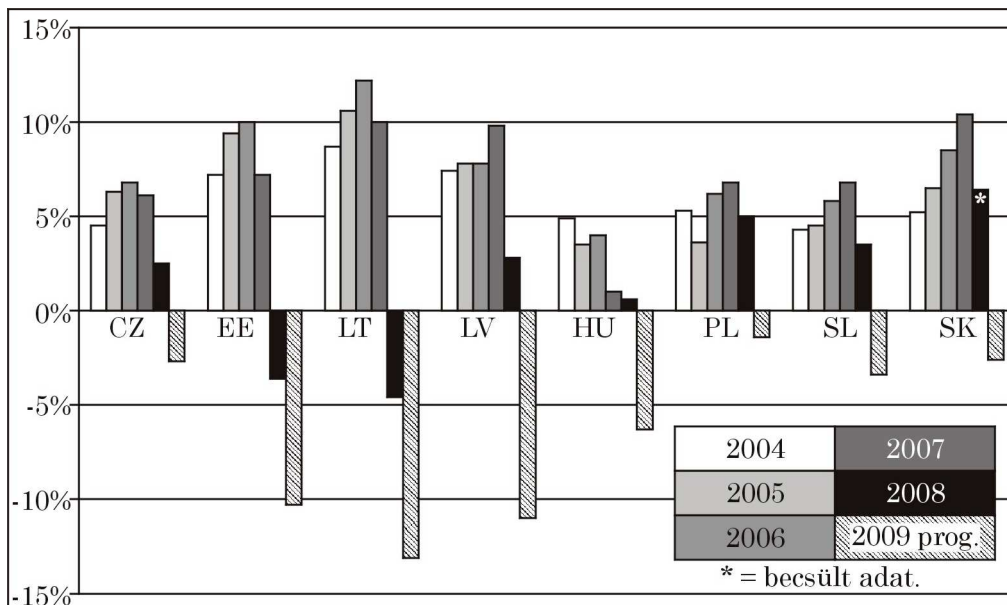
5. ábra
Magyarország és a maastrichti kritériumok¹

¹ Forrás: Eurostat(1)(2)(3) és ECB alapján (saját szerkesztés).

2.2. Reálkonvergencia

A reálkonvergencia a nyolc tagállamnak az EU-15 országokhoz való felzárkózási folyamatát mutatja, melynek egyik legfontosabb tényezője az országok *gazdasági növekedése*. A nyolc tagállamra a kohéziós országokat felülmúló gazdasági növekedés jellemző, bár a növekedés üteme a múlt években fokozatosan lassult. A GDP növekedés terén 2008-ban a legnagyobb veszteséget a balti államok szenvedték el. A 2004 és 2007 közötti kiemelkedő GDP növekedését legfőképpen a magas szintű hazai fogyasztás – ami a reálbérek és jövedelmek átlagon felüli növekedésének köszönhető – és a beáramló tőkejövedelmek magyarázzák. Emellett az olcsó hitelhez való jutás lehetősége és a beruházások folyamatos növekedése túlfűtött gazdasági növekedéshez vezetett, melynek várható veszélye – a konjunktúra ciklus alsó fordulópontjának hirtelen elérése, a „kemény landolás” – az elmúlt év során be is következett. A 2009-es évi prognózisok ezekben az országokban a GDP további csökkenésével számolnak.

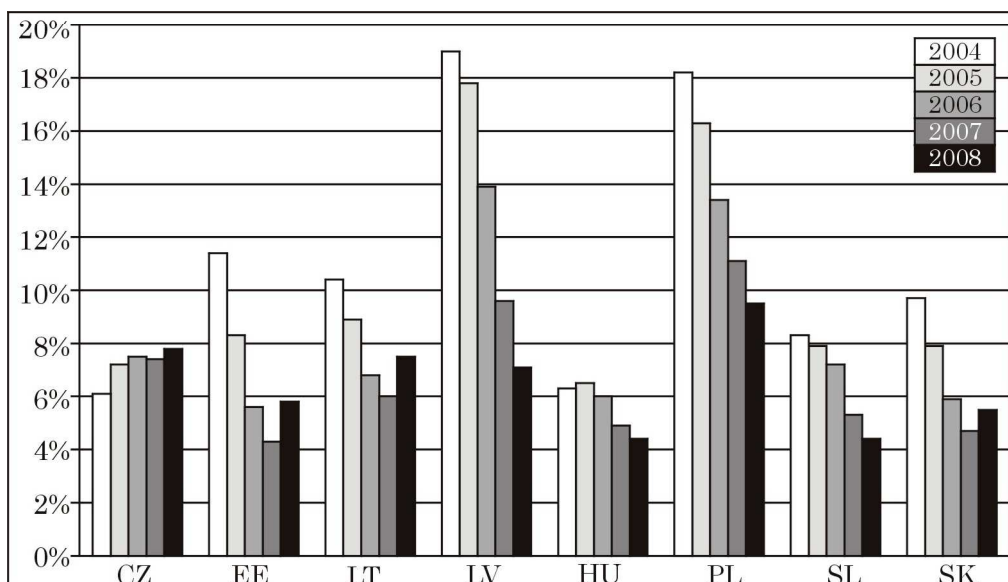
Hasonló képet mutat a szlovák gazdaság fejlődése is, bár ott a visszaesés arányaiiban kisebb, mint a balti államoknál. A többi közép-európai ország esetében tavaly a lassú mértékű növekedést a válság hatására a gazdaságok szűkülése követte. Hazánk esetében a GDP lassú ütemű növekedésének, majd csökkenésének oka többek között az adórendszer változása és a magas kamatok miatti visszaesés a beruházások és a fogyasztás terén. Pozitív tendencia, hogy az EU-8 minden országában a növekedéshez nagymértékben hozzájárult az export importot meghaladó növekedési üteme is.

6. ábra
Reál-GDP növekedési ráta¹

¹ Forrás: Eurostat(4) alapján saját szerkesztés.

A munkanélküliség alakulása az egyes országokban szintén fontos jellemzője a tagállamok felzárkózási képességének. A balti államokban 2004-ben kirívóan magas volt a munkanélküliség, de ennek mértékét évről-évre sikerült csökkenteni. 2007-re a tagállamok közül Észtországban volt a legalacsonyabb a munkanélküliség, 2008-ban viszont az építőipari recesszió miatt már emelkedett a szintje. Lettország mindmáig strukturális problémákkal küzd: munkaerőhiány van a felsőfokú végzettséget igénylő szakmákban¹. A közép-európai országok közül Lengyelország és Szlovákia kilóg a sorból, de ebben a két államban hasonlóan az előző három országhoz csökken a munkanélküliség. Ennek oka nem csupán a külföldi munkavállalásban, hanem a 2004 és 2007 közötti gazdasági konjunktúrában és a fejlődő munkaerőpiaci lehetőségekben rejlik. Magyarországon a munkanélküliség az elmúlt években folyamatosan nőtt, de mind a nyolc ország, mind az EU-15 átlagához képest alacsony szintű².

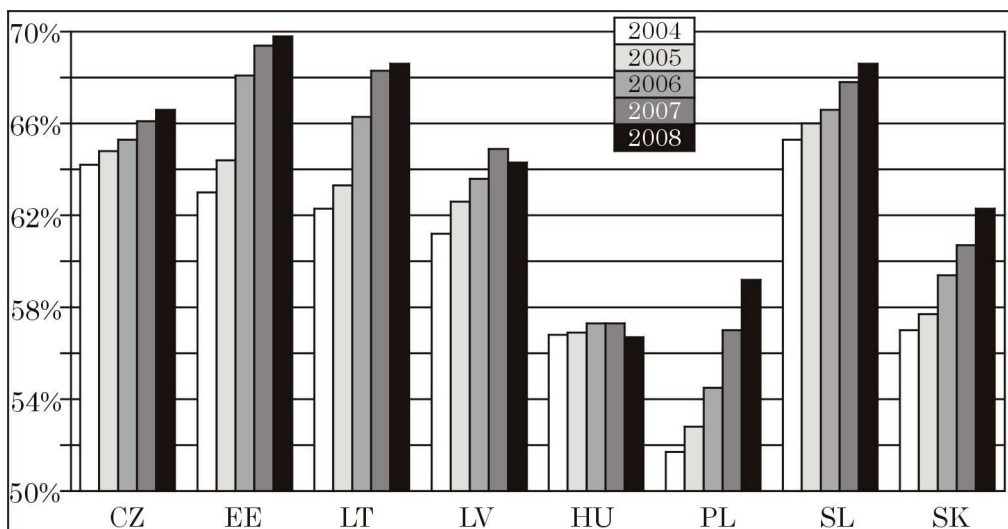
7. ábra
Munkanélküliségi ráta³

A munkaerő-piaci viszonyok teljes átlátása érdekében érdemes a foglalkoztatottsági ráta alakulását (8. ábra) is vizsgálni. A foglalkoztatottság szinte minden országban nőtt az elmúlt években, kivéve hazánkat, ahol 2004 és 2008 között a ráta értéke szinte végig állandó.

¹ A balti államoknál, Litvánia esetében érdemes megemlíteni, hogy a munkanélküliség csökkenése nem csak a foglalkoztatás növekedésének köszönhető, hanem 2001 és 2006 között 84000 ember vállalt külföldön munkát.

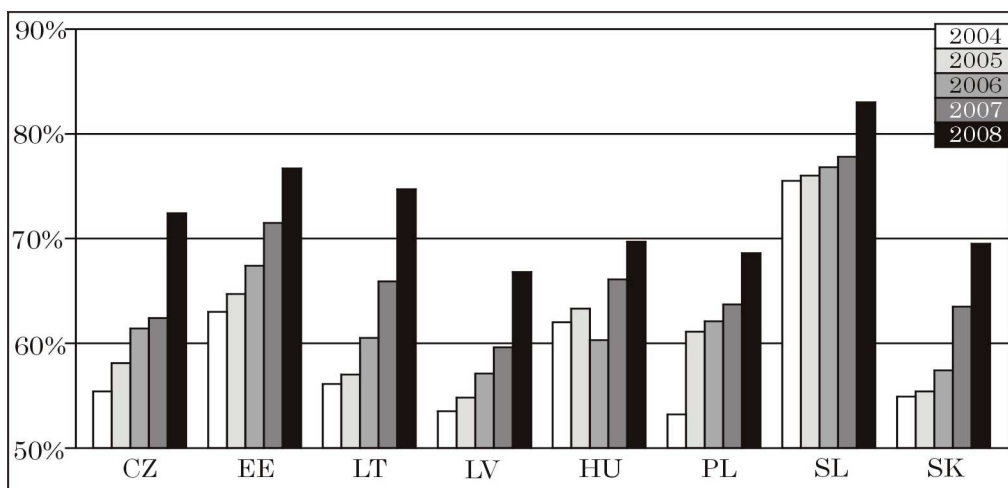
² Hazánkban az elmúlt évben olyan különös helyzet jött létre, hogy a foglalkoztatottság és a munkanélküliség párhuzamosan növekedett. Ennek oka elsősorban az, hogy az eddig nem regisztrált munkanélküliek az elmúlt év során regisztráltatták magukat. Így a munkanélküliség tendenciájának megítélése jelenleg még nem egyértelmű.

³ Forrás: Eurostat(5) alapján saját szerkesztés.

8. ábra
Foglalkoztatási ráta¹

A reálfejlettség kérdésében meg kell említeni az árak konvergenciáját (9. ábra). Az újonnan csatlakozott országok árszínvonala az elmúlt 5 évben folyamatosan növekedett, bár a nyolc tagállam erősen eltér a 15 EU-tagállam átlagától, azonban az erősödő piaci verseny és az árak liberalizálása miatt az új tagállamok képesek a fokozatos felzárkózásra.

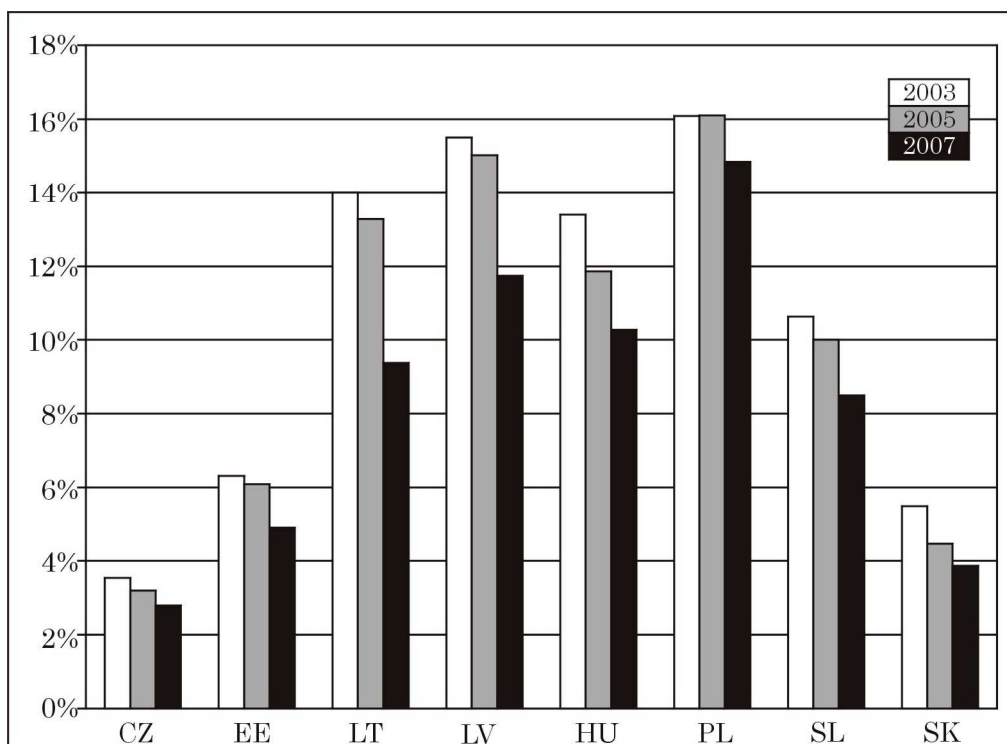
9. ábra
Árszínvonal (EU-27 = 100%)²

¹ Forrás: Eurostat(6) alapján saját szerkesztés.

² Forrás: Eurostat(7) alapján saját szerkesztés.

2.3. Szerkezeti konvergencia

Ezen a területen az új tagállamok három markáns csoportra bonthatók. Csehországban és Észtországban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a régi EU országok átlagának megfelelően – 4-6% – körül mozog. Lengyelország, Lettország, Magyarország és Litvánia esetén a mezőgazdasági alkalmazottak aránya még mindig 3-4-szerese az EU átlagának. Ez a magas érték eredményezte ezekben az országokban az átlagot meghaladó munkanélküliségi rátát. Szlovákiában és Szlovéniában is magas a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya, de az előző csoporthoz képest kisebb mértékben. Összességében a mezőgazdasági dolgozók aránya mindegyik országban csökken, a magasabb mutatójú országokban 0,5-0,8 százalékponttal, az alacsonyabb mutatójú országokban 0,2-0,3 százalékponttal.

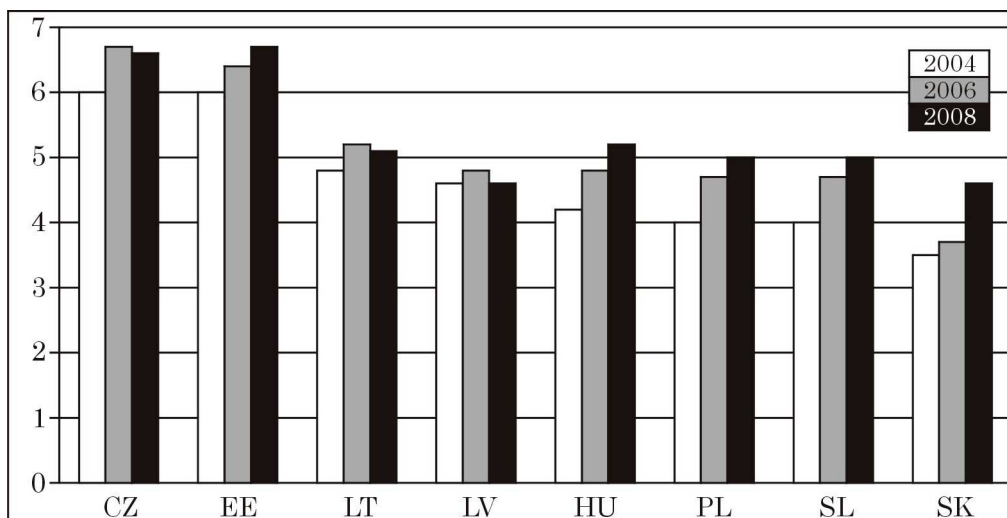

10. ábra
Mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya¹

A szerkezeti konvergenciát jól mutatja a korrupció alakulása (11. ábra). A korrupció leginkább Lengyelországban jellemző jelenség, de az EU-15 átlagához képest mind a nyolc GMU-csatlakozás előtt álló ország gyengébben teljesít².

¹ Forrás: Eurostat(8) alapján saját szerkesztés.

² Az érzékelt korrupciós index az EU15 országok közül Olaszországban és Görögországban a legalacsonyabb, mértékét tekintve a vizsgált nyolc ország átlagánál is rosszabbul teljesítenek ezen a téren.

11. ábra

Az érzékelt korrupcióindex (CPI) alakulása¹

2.4. Összesített konvergenciaindex

A 2004-ben csatlakozott országok konvergenciafolyamatának vizsgálatára az ICEG EC és VKI létrehozott egy indexet, mely 1 – 10-ig terjedő skálán pontozza az egyes országok teljesítményét, de ismertek még például a Dresdner Kleinwort Wasserstein (DrKW) londoni részlege, a német DekaBank és az EBRD által számolt konvergencia-indexek is, melyek bár skálájukban és a részindexek súlyozásában eltérőek, tartalmilag hasonlóak, ezért következtetéseikben megegyeznek az ICEG-ével. Az indexek számítási módszertana nyilvánosan nem publikált és a 2008-2009-es évekre nem is állnak rendelkezésre. Így most az országok felzárkózási folyamatának vizsgálatára egy egyszerű indexet alkalmazunk, mely csupán hat mutatót tartalmaz, de reálisan tükrözi az egyes nemzetgazdaságok teljesítményét.

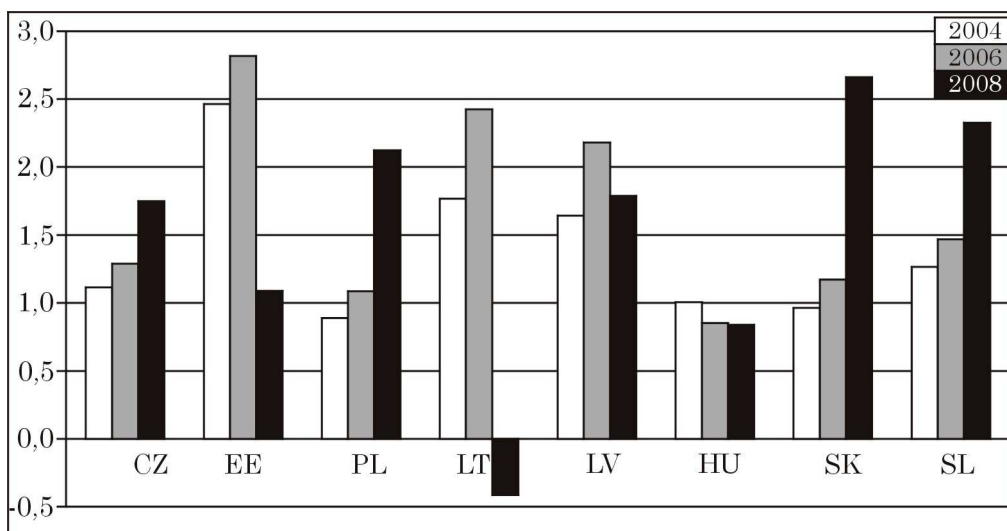
Az összesített index három részindex számtani átlaga:

- Az 1. részindex: a nominális konvergenciát mutatja. Véleményem szerint mivel a maastrichti kritériumok teljesítése a legrelevánsabb probléma jelenleg a tagállamok számára, ezért a legnagyobb súlyt képviselő nominális konvergencia részindexét az államadósság, a költségvetési hiány és az infláció küszöbértéktől való eltéréseinek reciprokaiból képzett számtani átlagából határoztam meg².
- A 2. részindex: a reálkonvergenciát reprezentálja. Két mutató tartozik ide: a GDP növekedési ütem és a munkanélküliségi ráta eltérése (reciprok értékkel számítva) az EU-15 országokhoz képest.
- A 3. részindex: szerkezeti konvergencia, amelyet jelen esetben a korrupció fejez ki. A Transparency International által képzett érzékelt korrupciós indexek eltéréseinek reciprokát mutatja az EU-15 átlagához képest.

¹ Forrás: Transparency International alapján saját szerkesztés.

² A fent említett értékek magas szintje hátráltatja a felzárkózási folyamatot. Az eltérések reciprok értékeinek segítségével ez a negatív hatás számszakilag is érvényesül.

A fenti számítások alapján az összesített konvergenciaindex alakulását a 12. ábra mutatja. Az ábrából élesen látszik, hogy a 2008-as év abszolút vesztese Lettország, ahol az index negatív értéke a hatalmas mértékű GDP növekedési ütem visszaesésének köszönhető. 2006 és 2008 között Észtország teljesítménye is jelentősen csökkent. Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Szlovénia a tavalyi év során hasonló értéket ért el a felzárkózási folyamatban, a rangsor végén pedig hazánk szerepel.

12. ábra
Összesített index¹

3. AZ EU-8 REAGÁLÁSA A VÁLSÁGRA

2008-ban mind a nyolc tagállamban már érezhetően jelentkeztek a válság jelei. A hatások, illetve a válságra adott reakciók alapján az országok négy csoportra oszthatók.

Az *első csoportot* a balti államok képezik, ezeket az országokat különösen erősen sújtotta a pénzügyi-gazdasági világválság. Az EU-csatlakozást követően mindhárom országban 10% körüli GDP növekedés volt jellemző, melynek hajtóerejét a gyorsan emelkedő magánfogyasztás és a beruházások jelentették. A reálbérek azonban a termelékenységet meghaladó ütemben nőttek, így a magasabb költségek miatt már 2007-re romlott az országok versenyképessége, a 2008-as recesszió pedig tovább szűkítette az exportálási lehetőségeiket. A válság hatására így mind a külső mind a hazai kereslet visszaesett, ezért a GDP meredeken zuhant ezekben az országokban az elmúlt időszakokhoz képest. Míg a fellendülés időszakában a balti államok expanzív gazdaságpolitikát folytattak, 2009-től elkerülhetlenné vált számukra a gazdaságok fenntartható növekedési pályára való visszaállítása és a költségvetés szigorítása. Észtország ennek érdekében 511 millió eurós kiadáslefaragást tervez, megfelelő tartalékot képezve a GDP további drasztikus visszaesésének következmé-

¹ Forrás: Eurostat alapján saját számítás.

nyeire. Lettország is szigorít az eddigi költségvetési politikán: emelik a jövedéki adókat és jelentős kiadáscsökkentő intézkedéseket terveznek. 2008 decemberében Litvániában költségvetési megtakarítási csomagot fogadtak el, mely lényegében egyaránt tartalmaz kiadáscsökkentő és bevételnövelő intézkedéseket is.

A *második csoportba* Csehország és Lengyelország tartozik. A világkereskedelem visszaesése, a gyengülő külső kereslet mindkét országban visszafogta az exportorientált ágazatok működését. A külföldi tőkebefektetések csökkenése, a szigorúbb hitelfeltételek, továbbá a vállalkozói és fogyasztói hangulat romlása miatt a hazai kereslet is csökkent. Lengyelországban a fogyasztás csökkenését fokozta a devizaalapú jelzáloghitelek bősége, az árfolyam romlása és az építőipar recessziója is. A válság negatív következményeinek tompítására mindkét ország 2009-ben gazdaságélénkítő csomagot fogadott el, melynek elsődleges célja a belső kereslet ösztönzése. Csehországban a közszféra béreinek növelésével és a társadalombiztosítási járulékok 1,5 százalékponttal való csökkentésével a háztartások rendelkezésre álló jövedelmét növelik, Lengyelországban ennek érdekében a személyi jövedelemadó mértékét csökkentik. Ezen kívül mindkét ország bővíti és fejleszti az infrastrukturális célú állami beruházásokat¹.

A *harmadik csoportot* Szlovákia és Szlovénia alkotja. A válság ezeket az exportorientált, nyitott gazdaságokat az előző országokhoz hasonlóan negatívan érintette, a külső kereslet csökkenése miatt. Szlovéniában a fogyasztói bizalom gyengülése és az infláció emelkedése visszafogta a magánfogyasztást, Szlovákiában a recesszió leginkább a feldolgozóipart sújtotta, így megnőtt a munkanélküliség, illetve a bérnövekedés és a szlovák korona felértékelése rontotta az ország versenyképességét. Ezeknek a jelenségeknek a kezelésére mindkét ország korlátozott ösztönző intézkedéscsomagot fogadott el, melyek átmeneti jellegűek, vagyis ezek a tagállamok legkésőbb 2010-ben szigorítanak a költségvetésen. Szlovákiában a GDP 0,5%-át kitevő ösztönző csomagot fogadtak el, mely a többi között az adómentes jövedelemhatár átmeneti növelését, az önfoglalkoztatók társadalombiztosítási járulékának csökkentését, a K + F tevékenységek adókedvezményét tartalmazza. A szlovák államvezetés viszont célul tűzte ki a túlzott deficit elkerülését, így hosszú távon a közbelső fogyasztás, a juttatások, támogatások és a közszféra béreinek csökkentését tervezik. Szlovéniában 2008-2009-ben két gazdaságélénkítő csomagot fogadtak el, mely a GDP 2%-ára terjed ki. Az intézkedések legfontosabb elemei a K + F tevékenységre irányuló beruházások ösztönzése és a munkaerő-piaci támogatások növelése. 2010-től viszont a költségvetést vissza kell állítani a fenntartható pályára, ennek érdekében növelni kell a közkiadások hatékonyságát, eredményesebben kell működtetni az államháztartási alrendszereket, illetve kezelni kell az előregedő társadalomban rejlő veszélyeket.

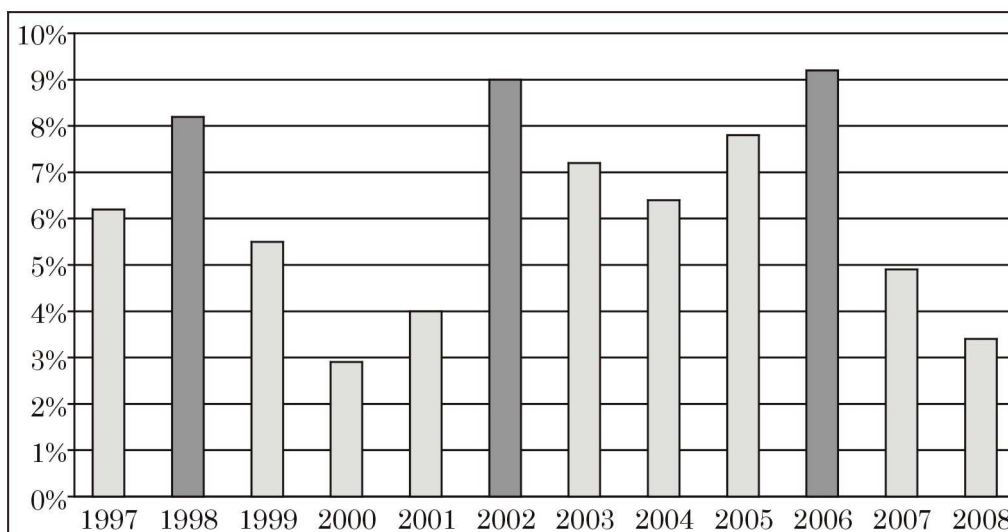
A *negyedik csoport* Magyarország. Hazánk az elmúlt évtizedekben létrejövő ikerdeficit miatt különösen sebezhető helyzetben van. A válság begyűrűzése után a devizaalapú jelzáloghitelek nagy aránya és a forint árfolyamának romlása miatt komoly működési zavarok jelentek meg a pénzügyi piacokon, így a gazdasági döntéshozók elsődleges célja a befektetői bizalom és a pénzügyi piacok megfelelő működésének helyreállítása volt. Ennek érdekében az MNB 2008 októberében 11,5%-ra emelte az

¹ Az EU Tanácsa bár támogatja ezeket az intézkedéseket, jelentésében mindkét ország esetében felhívta a figyelmet arra, hogy 2010-2011-től a gazdaságélénkítő intézkedésekről át kell térni restriktív gazdaságpolitikára; Lengyelországban a folyamatosan romló költségvetési egyenleg, Csehországban pedig az előregedő társadalom veszélyezteti a költségvetés hosszú távú fenntarthatóságát.

alapkamatot, majd decemberre fokozatosan 10%-ra csökkentette. A magyar államháztartás deficitje és az államadósság mértéke közép- és hosszú távon is korlátozza a magyar gazdaság lehetőségeit, ezért a magyar költségvetésben gyakorlatilag nincs elégséges mozgástér, így az ország vezetése továbbra is tartja magát a szigorú fiskális politika folytatásához. Az aggregált kereslet és a foglalkoztatás fenntartása érdekében a legfontosabb törekvés az EU strukturális alapjaiból származó források felhasználásának gyorsítása és a felhasználás módjának hatékonyabb felhasználása.

4. AZ ÁLLAMHÁZTARTÁSI HIÁNY CSÖKKENTÉSE ÉRDEKÉBEN TETT INTÉZKEDÉSEK

Hazánkban az állami beavatkozás mértéke az újraelosztásban a többi 2004-ben csatlakozott országhoz képest meglehetősen magas, ezen kívül a magyar államháztartás sok olyan rendszerhibával rendelkezik, melyeket a 2006 óta meghozott intézkedésekkel sem sikerült egyelőre orvosolni. Még mindig magas a redistribúció szintje (a jövedelmek több mint 50%-a kerül mindmáig elvonásra, így gazdasági dekonjunktúra esetén lehetetlenné válik az adóemelés), az állami szférában foglalkoztatottak aránya továbbra is magas, de az intézkedéseknek köszönhetően 2007-re 2,2%-kal csökkent a létszámuk. Az adók szintje és struktúrája nem megfelelő, a munkát terhelő adók és járulékok aránya napjainkban is magas. A veszteséges állami vállalatok, az egészségügy és az oktatás finanszírozása mindmáig átláthatatlan. A felsorolt hiányosságok vezettek oda, hogy hazánk 2006-ra a fenntartható költségvetési deficit többszörösével rendelkezett, de a hiány mértékét 2009-re sikerült nagymértékben lecsökkenteni. A költségvetési hiány alakulását az elmúlt 11 évben a 13. ábra mutatja.

13. ábra
Magyarország költségvetési hiánya¹

¹ Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés.

Az elmúlt tíz évben a hazai költségvetés hiánya ciklikus mozgást követett, ahol a maximum pontok minden esetben választási évre estek¹.

A 2006-os tavaszi választások után az ország vezetése felismerte a hiány azonnali csökkentésének szükségességét, és a Magyar Nemzeti Bankkal együttműködve elkészítette Magyarország konvergenciaprogramját, melyben a kormány középtávú gazdaságpolitikájaként 2006 és 2009 között a tartós egyensúly megteremtését, majd a gazdaság és az életkörülmények egyensúlyon alapuló tartós növekedését tűzte ki célul. Ennek megvalósításához a következő általános törekvéseket és feladatokat határozta meg:

- az államháztartási hiány nagy arányú csökkentése kiigazító lépésekkel és a reformok megindításával,
- az államadósság növekedésének megállítása, majd csökkentése,
- külső egyensúly megteremtése, a fizetési mérleg hiányának csökkentése,
- a növekvő fejlesztési források gazdaságélénkítő hatásának érvényesítése,
- a fenntartható növekedési pályára való visszatérés,
- a foglalkoztatás, a reálbérek és a reáljövedelmek növekedésének megindítása.

A kormány e célok megvalósítása érdekében meghozta a szükséges gazdaságpolitikai lépéseket. Az államháztartási hiány csökkentése érdekében hozott intézkedések eredményeként 2009-re a költségvetési deficit eléri a kitűzött 3,2%-os célt. Az államháztartás fenntartható pályára való állítása azonban nagy áldozatokkal járt: egyrészt mind a beruházások, mind a magánfogyasztások szintje visszaesett, ezt a tendenciát csak fokozta a világgazdasági recesszió, másrészt az államadósság 2008-ra már meghaladta a 70%-ot².

5. ÖSSZEGRÉS

A kormány által meghirdetett programot számtalan szakértő értékeli és kritizálja. A szakma véleménye egységes abban, hogy az államháztartás struktúráját át kell alakítani, viszont mindig vannak olyan gazdaságpolitikai területek és társadalmi jelenségek, amelyek szakmai vitákat váltanak ki:

- Rövid távon a 2010-es választásig működő kormánynak sikerült a minimálisan szükséges politikai támogatottságot megszereznie ahhoz a célhoz, hogy a fenntarthatatlan szintű költségvetési hiányt mind a gazdaság hosszú távú működőképessége, mind az euróövezethez való mielőbbi csatlakozás érdekében számottevő mértékben lefaragja. Viszont nagyfokú bizonytalanságot jelent a várhatóan kormányzatra kerülő jelenlegi ellenzék álláspontja, amely ezen intézkedések átrendezését, sőt visszavonását is kilátásba helyezte.
- Ismét felmerül, hogy ki fizesse meg a költségvetési kiigazítás árát? Van, aki a vállalati szférát védené, hiszen ők a „gazdaság motorjai”. Van, aki a társadalmi ollóra

¹ E kérdésben, hogy az egyes években a választások vagy egyéb tényezők miatt ugrott meg az államháztartási hiány mértéke. érdemes figyelembe venni, hogy 2002-ben a közalkalmazottak egyszeri béremelése, 1998-ban pedig a Postabank tőkeinjekciója is hatott a költségvetési egyenleg alakulására.

² Magyarország Aktualizált Konvergencia Programját az EU Tanácsa elfogadta, és annak következő végrehajtására szólította fel az ország vezetését, viszont a Tanács jelentésében a programot kritika érte, mivel nem tartalmaz az államadósság kezelésére, az államháztartás hosszú távú fenntarthatóságára és a külső finanszírozási igény növekedésére vonatkozó megállapításokat.

hivatkozva olyan rétegeket pártol, amelyek életszínvonala az intézkedéssorozat következményeként a létminimum alá szorul. Végül vannak, akik az eleve magas mértékű adókból kiindulva az aktív keresők mellett állnának ki.

- Az egyes konkrét megszorítások (az oktatásra és rendészetre fordított összegek csökkentése, kórházak bezárása, közszférában dolgozók létszámcsökkentése, bérfefagyasztások, nyugdíjkorhatár felemelése, stb.) komoly társadalmi és jóléti kérdéseket vetnek fel, illetve többen megkérdőjelezik az egyes lépések jövőre vonatkozó eredményességét.
- A gazdasági növekedés vártnál nagyobb mértékű visszaesése újabb aggodalomra ad okot, bár a külföldi minősítő intézetek szerint ez a probléma másodlagos az ikerdeficit kezeléséhez képest.
- Az ország jelenlegi helyzetében elkerülhetetlen a „tűzoltás”, bár ez hosszú távon nem feltétlenül hatékony. Ez a kérdés mindmáig aktuális maradt, ugyanis a sikeres költségvetési kiigazítást megvalósító országok általában az államháztartás kiadásait fogták vissza, növelték a közszféra hatékonyságát, és olyan garanciális elemeket építettek a rendszerbe, melyek biztosították a hosszú távon való fenntarthatóságot.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Könyvek, folyóiratok

- ERDŐS TIBOR (2006): *Maastrichti követelmények, adóztatás, növekedési potenciál.* Európai Műhelytanulmányok, 108. szám 2006. (A Miniszterelnöki Hivatal és a Nemzeti Fejlesztési Hivatal Kiadványa.)
- ERHART TIBOR – GÁSPÁR FERENC: *Úton a Gazdasági és Monetáris Unió felé.* Európai Füzetek 28. (A Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ és a Külügyminisztérium közös kiadványa.)
- HORVÁTH ZOLTÁN (2002): *Kézikönyv az Európai Unióról.* Budapest: Magyar Országgyűlés.
- KENGYEL ÁKOS (2001): *A Gazdasági és Monetáris Unió és a magyar csatlakozás feltételrendszere.* Külgazdaság, XLV. évfolyam, 2001. április, p. 66–73.
- OBLATH GÁBOR (1999): *A maastrichti szerződés fiskális kritériumai és a hazai államháztartási helyzet értelmezése.* Közgazdasági Szemle XLVI. évfolyam 1999. október p. 851–872.

Internetes hivatkozások

- BORKÓ TAMÁS (2004): A Stabilitási és Növekedési Egyezmény relevanciája és gazdaságpolitikai jelentősége Magyarország számára http://icegec.hu/hun/_docs/publikaciok/egyeb/munkafuzet_7.pdf Lekérdezve 2005. 09. 09.
- GÁSPÁR PÁL – HALÁSZ ANITA – LEPP-GAZDAG ANIKÓ (2004): Az államháztartás működési problémái http://www.icegec.hu/hun/_docs/publikaciok/egyeb/munkafuzet_3.pdf Lekérdezve: 2007. 09. 21.
- TÚRY GÁBOR – VIDA KRISZTINA (szerk.) (2007): Összehasonlító monitoring jelentés a 2004-ben az Európai Unióhoz csatlakozott nyolcak integrációs teljesítményéről http://www.vki.hu/ujd/MTA-VKI_Monitoring2007.pdf Lekérdezve: 2007. 11. 26.
- Második jelentés az EKSZ104(7) cikke alapján a Gazdasági Pénzügyminiszterek Tanácsa által 2006. október 10-én kiadott ajánlás megvalósítása érdekében hozott intézkedésekről [http://www1.pm.gov.hu/web/home.nsf/\(PortalArticles\)](http://www1.pm.gov.hu/web/home.nsf/(PortalArticles))

- /99120677B7075DEAC12573630031F6B1/\$File/Progress_report_200709_hu.pdf?OpenElement Lekérdezve: 2007. 09. 21.
- ICEG European Center: Quarterly Forecast on the Eastern EU Member States Winter 2007 http://icegec.hu/hun/_docs/Qreports/ICEGEC_EEU_Q4_2007.pdf Lekérdezve 2008. 02. 04.
- Fitch Ratings: EMU Convergence Report – 2007 http://www.fitchratings.com/corporate/login/setSessionVars.cfm?userIdParam=tozs984&SCRIPT_NAME=/corporate/reports/report_frame.cfm&QUERY_STRING=rpt_id=343724 Lekérdezve: 2007. 10. 06.
- Magyarország Konvergencia Programja 2005–2009: A Magyar Köztársaság Kormánya; 2006. szeptember [http://www2.pm.gov.hu/web/home.nsf/portalarticles/CAC3F4F5529CF41AC12571DC00429B43/\\$File/KP_2006_szeptember_final_HU.pdf](http://www2.pm.gov.hu/web/home.nsf/portalarticles/CAC3F4F5529CF41AC12571DC00429B43/$File/KP_2006_szeptember_final_HU.pdf) Lekérdezve: 2006. 09. 21.
- Magyarország aktualizált konvergenciaprogramja 2007–2010 www.pm.gov.hu/web/%5C%5Chome.../KP%202007_dec_hu.pdf Lekérdezve: 2009. 10. 22.
- A Tanács véleménye (2009. március 10.) a Cseh Köztársaságnak a 2008–2011-es időszakra vonatkozó aktualizált konvergenciaprogramjáról <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:062:0006:0010:HU:PDF> Lekérdezve: 2009. 10. 23.
- A Tanács véleménye (2009. március 10.) Észtországnak a 2008–2012-es időszakra vonatkozó aktualizált konvergenciaprogramjáról <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:063:0006:0010:HU:PDF> Lekérdezve: 2009. 10. 23.
- A Tanács véleménye (2009. március 10.) Lengyelországnak a 2008–2011-es időszakra vonatkozó aktualizált konvergenciaprogramjáról <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:066:0017:0021:HU:PDF> Lekérdezve: 2009. 10. 23.
- A Tanács véleménye (2009. március 10.) Lettországnak a 2008–2011-es időszakra vonatkozó aktualizált konvergenciaprogramjáról <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:068:0012:0016:HU:PDF> Lekérdezve: 2009. 10. 23.
- A Tanács véleménye (2009. március 10.) Litvániának a 2008–2011-es időszakra vonatkozó aktualizált konvergenciaprogramjáról <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:070:0008:0012:HU:PDF> Lekérdezve: 2009. 10. 23.
- A Tanács véleménye (2009. március 10.) Magyarországnak a 2008–2011-es időszakra vonatkozó aktualizált konvergenciaprogramjáról <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:066:0006:0011:HU:PDF> Lekérdezve: 2009. 10. 23.
- A Tanács véleménye (2009. július 7.) Szlovákiának a 2008–2011-ös időszakra vonatkozó stabilitási programjáról <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:170:0001:0005:HU:PDF> Lekérdezve: 2009. 10. 23.
- A Tanács véleménye (2009. július 7.) Szlovénia 2008–2011-es időszakra vonatkozó aktualizált stabilitási programjáról <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2009:195:0001:0005:HU:PDF> Lekérdezve: 2009. 10. 23.
- Institut für Europäische Politik (IEP), Berlin: EU-27 revisited: discourses and debates on European integration after the convention and big bang enlargement Summarising major trends of eight EU-27 Watch issues; May 2009 www.sfp.sk/dokumenty/projekty/117 Lekérdezve: 2009. 10. 20

- Institute for European Politics (IEP): EU-27 WATCH No. 8 March 2009 www.iep-berlin.de/index.php?id=702 Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- MTA Világ gazdasági Kutatóintézet. Monitoring jelentés 2008 – Az Európai Unióhoz 2004-2007-ben csatlakozott Tízek teljesítményéről http://www.vki.hu/ujd/MTA-VKI_Monitoring2008.pdf Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- Eurostat(1): Annual average rate of change in Harmonized Indices of Consumer Prices (HICPs) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb060> Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- Eurostat(2): Net borrowing/lending of consolidated general government sector as a percentage of GDP <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb080> Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- Eurostat(3): General government gross debt; Percentage of GDP <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=teina220> Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- Eurostat(4): Real GDP growth rate <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsieb020> Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- Eurostat(5): Unemployment rates http://nui.epp.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a&lang=en Lekérdezve: 2009-10-20.
- Eurostat(6): Employment rate <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsiem010> Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- Eurostat(7): Comparative price levels of final consumption by private households including indirect taxes (EU-27=100) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsiero10> Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- Eurostat (8): Landwirtschaftliche Arbeitskräfte insgesamt - (1 000 JAE). <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=0&language=de&pcode=tag00020> Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- Transparency International Corruption Perceptions Index
2004: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2004
2006: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2006
2008: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2008 Lekérdezve: 2009. 10. 20.
- ECB: Harmonised long-term interest rates for convergence assessment purposes <http://www.ecb.int/stats/money/long/html/index.en.html> Lekérdezve: 2009. 10. 20.

NYUSZTAY LÁSZLÓ*

Berlusconitól Berlusconiig: az olasz külpolitika néhány vonása a 2000-es években

FROM BERLUSCONI TO BERLUSCONI:

SOME FEATURES OF ITALY'S FOREIGN POLICY IN THE 2000S

A relatively young nation state of 140 years of age, Italy had to face quite a few challenges in the course of her history. Though one of the defeated powers of WW2, the country suffered considerably less than her former allies and could reach, as a member of both the Trans-Atlantic Alliance and the European integration, the status of a widely reputed medium-power.

Italy's significance does not seem to be declining under the post-bipolar international order either. After the cold war, the country could be characterised by landslide changes in internal politics. The new setup was symbolised by the appearance, departure and re-appearance in power of the „naughty boy” of Italian political life, Silvio Berlusconi. The two government cycles of this politician focused on some common priorities in foreign relations as e.g. to increase the country's European and global influence, manifestation of adherence to NATO and to the USA, a special attention to the Mediterranean and the Balkans, an active role in the Middle East.

The central-left government of Romano Prodi that led the country between the two periods of Berlusconi, modified the priorities of foreign policy on some important points, aiming at the restoration of the European and international prestige of Italy. In the summer of 2008, Berlusconi came back to power as a result of extraordinary parliamentary elections. In the new cycle, he has to face three challenges: the international financial and economic crisis with its impacts on Italy, the 90% reliance of the economy on external energy sources and the ever growing wave of illegal immigration.

(Történelmi előzmények, háttér-tényezők) Olaszország egységes nemzetállami történelmének nem egészen másfél évszázada során nem egyszer került nehéz helyzetbe, kudarcait, ballépéseit azonban viszonylag gyorsan volt képes korrigálni és fedtetni a nemzetközi közvéleménnyel. Ebben a kedvező nemzetközi feltételek is segítettek, például a második világháborút követően, amikor a tengely-hatalmokról 1943 közepén levált, de mégiscsak vesztes országgént számon tartott Itália korábbi szövetségeseinél kevesebb ember- terület- és presztízs-veszteséget elszenvedve, történelmileg rövid időn belül az európai integráció és a transz-atlanti szövetség tagjaként, elismert közép-hatalmi státuszt ért el. Amint arra az ország modern történelmének és nemzetközi szerepének kutatói rámutatnak, ebben a gyors regenerálásban legalább olyan fontos szerepe volt az 1947. évi párizsi békeszerződések olasz szemszögből viszonylag „kíméletes” előírásainak, továbbá az UNRRA- és MARSHALL-segélyeknek, mint az olasz társadalom fasizmussal való szakításának, a militáns nacionalista ábrándok feladásának, s egy új, demokratikus, alkotmányos rend tudatos kiépítésének (PANKOVITS, 1998: 11-38., HORVÁTH, 2005: 226-228.) Hozzájárultak a folyamathoz olyan tényezők is, mint az ország gazdag szellemi-

* BGF Külkereskedelmi Kar, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, tanszékvezető főiskolai tanár.

kulturális hagyományai, az olasz kultúra, művészet és ipari formatervezés európai és világméretű kisugárzása, a határon túli, több tízmilliós diaszpóra befolyása, tehát az „olasz eredetiség”, amely Itáliát a 20. század második felétől mindmáig a nemzetközi kereskedelem, a tudományos kutatás, a kulturális és oktatási kapcsolatok, valamint az idegenforgalom megkerülhetetlen célterületévé avatták. (Az olasz külpolitika történelmi-kulturális gyökereiről l. bővebben: MANCINI:2000).

E sajátosságok miatt is lehetett a háború utáni új Olasz Köztársaság fontos szereplője a kétpólusú világrend Európájának és maradhatott jelentős hatalom a bipolaritás felbomlását követő új, formálódó világrend keretei között. Ezzel együtt az elmúlt öt-hat évtized Olaszországról szóló elemzéseiben gyakran találkozunk az „instabil helyzet”, „kétarcú fejlődés”, az „ellentmondásos teljesítmény és országkép” kulcs-kifejezésekkel. Ezekből a részben máig érvényes és a külpolitikát is nagy mértékben meghatározó ellentmondásokból az alábbiak érdemelnek kiemelést:

1) A második világháborút lezáró békeszerződéseket követően az ország fokozatosan visszanyerte szuverenitását, lezajlott az újjáépítés és a fasiszta állami berendezkedés helyén kiépültek a parlamentáris jogállam struktúrái. Az országot a bipolaritás túlnyomó részében a legerősebb jobbközép politikai erő, a Kereszténydemokrata Párt (DC) vezette, egyedül, vagy koalícióban, időnként szoros versenyben az Olaszországban komoly hagyományokkal és társadalmi beágyazottsággal rendelkező, az 1970-es és 1980-as években „eurokommunista” irányban fejlődő, a választók egynegyedét-egyharmadát maga mögött tudó Olasz Kommunista Párttal (PCI). Ezt a felállást a két nagy tömbön kívüli erők (különbféle bal- és jobbközép pártok, illetve a változó társadalmi támogatottságú szélsőséges mozgalmak) általában nem voltak képesek érdemben megingatni, kivételként az 1980-as évek szocialista (PSI) kormányzati időszakát tekinthetjük. Mivel azonban a sajátos olasz választási rendszer és az elfogadott politikai játékszabályok a vizsgált korszakban lehetővé tették a parlamenten belüli és kívüli, nyílt és permanens vitát és versengést, sőt, a hatalom egyfajta ellenőrzését is az ellenzék és a rendkívül erős civil oldal részéről, a kétkamaras törvényhozásban általában csekély többséggel rendelkező, rövid életű kormányok váltották egymást: 1945 és 2000 között 58 kormánya volt az országnak. Nem volt képes a politikai élet stabilizálására sem a „történelmi kompromisszum” jegyében fogant részleges kereszténydemokrata-kommunista hatalommegosztás, sem az 1980-as évek DC-PSI váltógazdasága.

Az 1990-es évek elején ez az instabil belpolitikai szerkezet további megrázódásokat szenvedett és gyökeresen átalakult, két tényező együttes hatására. Az egyik a Szovjetunió és a keleti blokk széthullása következtében válságba jutott olasz kommunista mozgalom felbomlása és meggyengülése, a másik pedig az évtized elején kipattant és a teljes politikai elitet érintő korrupciós botrány-sorozat, amely a hagyományos pártok vezetőinek és aktívájának jelentős részét kiiktatta a politikai életből („Tiszta Kezek” kampánya). A teljesen dezorganizált politikai élet újjászervezésére a jobboldalon három új párt vállalkozott: a jobbközép erőket gyűjtő Forza Italia (FI), a poszt-fasiszta mozgalomból fokozatosan mérsékelt nemzeti erővé váló Alleanza Nazionale (AN), valamint a gazdag, fejlett északi tartományok különállási, elszakadási törekvéseit kifejező Lega Nord (LN). A régi vezetők letűnésével kialakult vákuumba ekkor lépett be, az FI vezetőjeként, a sikeres üzletember és média-cézár, SILVIO BERLUSCONI, aki hárompárti koalícióban, 1994-ben történt első választási győzelmétől máig 3 szakaszban (1994, 2001-2006, 2008-) összesen közel 8 évet töltött a hatalomban, a közbeeső időszakokban (1995-2000, 2006-2008) pedig balközép (poszt-kommunista, szocialista, radikális, zöld stb.) utódpartii koalíciók, illetve szakértői kabinetek kormányoztak.

Az 1990-es évekre a 20. század két, nagyhatású narratívája közül a nemzeti-szocializmus MUSSOLINI-féle, illetve a Movimento Sociale Italiano (MSI) által képviselt neo-válfaja gyakorlatilag eltűnt, a marxista-gramscianus szocializmus-eszme és politikai mozgalom pedig elvesztette korábbi vonzerejét, tömegbázisát Olaszországban. Mindez nem jelenti azt, hogy a két – a maga idejében határozott nemzetközi politikai üzenettel is rendelkező – irányzat ne élne tovább egyes politikai szereplők jelszavaiban, cselekvéseiben. Például a korai Alleanza Nazionale ultra-nacionalista, szlovén- és horvát-ellenes felhangjaiban, a Lega Nord bevándorlás-ellenes xenofóbiájában, gyakran szélsőségesen anti-globalista és EU-ellenes retorikájában éppúgy nem nehéz felfedezni a történelmi forrást, mint a baloldalnak az 1956-os magyarországi forradalom és szovjet beavatkozás 50. évfordulóján kirobbant katartikus ön-reflexiójában¹, vagy egyes politikusok Oroszországgal szembeni túlzóan megértő, kritikátlan attitűdjében.

2) Nem kevésbé ellentmondásos volt a gazdaság fejlődése. Az európai integráció alapító tagjaként Itália élni tudott kibővült lehetőségeivel és rövid idő alatt önálló nehézipari, gépipari bázist teremtett, piacra találtak a gyorsan bővülő könnyűipar és a mezőgazdaság termékei is, többszörösére nőttek az idegenforgalmi bevételek. Az 1950-es és 1960-as években látványosan beindult növekedés – a későbbi kiugró eredmények és átmeneti megtorpanások után – az 1980-as évtizedre évi 3% körül stabilizálódott, az ország a világgazdasági ranglistákon az 5-8. helyre került, megelőzve Nagy-Britanniát és szervesen integrálódva az EK-ba (erről bővebben: HORVÁTH, 2005: 236-243.).

Ugyanezen időszakban az olasz gazdaság változatlanul súlyos, jórészt örökölt aránytalanságokat mutat. Ilyen mindenképp előtt az északi és déli régiók között fennmaradt fejlettségi különbség, amely az uniós viszonyításban mindvégig magas munkanélküliségi és inflációs rátákban, helyenként kiugróan magas szociális különbségekben nyilvánul meg és hozzájárul a növekvő államháztartási deficit és külső eladósodás kialakulásához. Másrészt lényegében fennmaradt a gazdaság világgazdasági kitettség, amely megmutatkozott a mezőgazdaság GDP-n belüli viszonylag magas arányában (az EGK/EK-ban a mezőgazdaságból élők közül minden harmadik olasz), továbbá a csaknem teljes energia-függőségben. Utóbbira jellemző adat, hogy Olaszország energia-szükségletének 85-90%-át importból kénytelen fedezni, ez túlnyomó részt fosszilis energiaforrásokat jelent. Energia-mérlegében a kőolaj és a földgáz 81%-ot tesz ki, az elektromos energia 20%-át importálni kénytelen, a nukleáris energia termelését szolgáló létesítmények építését 1987-ben, népszavazáson elvetették. (Energia-konferencia, 2007, Nucleare: quale futuro...)

3) Ellentmondásos a kép az ország nemzetközi beilleszkedéséről, kapcsolatrendszeréről, Európában és a világban elfoglalt helyzetéről is.

A párizsi békeszerződések után megindult és néhány éven belül kiteljesedett Olaszország nemzetközi „emancipációja”, teljes befogadása a nyugati világ nemzetközi intézményeibe. Az ALCIDE DE GASPERI vezette kormányok komoly sikereként könyvelhető el, hogy az ország 1948-ban az elsők között csatlakozhatott az OEEC-hez (Organisation for European Economic Co-operation), 1949-ben alapító tagja volt a NATO-nak (a Szövetség déli parancsnoksága Nápolyban székel) és az Európa Tanácsnak, 1958-ban az Európai Gazdasági Közösségnek (DE GASPERI mellett a kor-

¹ Az OKP-n belül 1956 megítélésében kialakult vitáról és az 1988 utáni korrekciókról l. Pankovits, 2005 és Andreides Gábor, 2009, 11-22. old.

szak neves olasz közéleti személyiségét, ALTERO SPINELLIT az európai ingráció „alapító atyái” között tartják számon). Teljes szuverenitása visszanyerésének szimbólumaként 1955-től tagja az ENSZ-nek, ugyanebben az évben szintén részese a Nyugat-Európai Unió megalapításának. Az 1950-es évek végére Itália minden fontos nemzetközi szervezet tagja, beleértve az ENSZ szakosított és kapcsolt ügynökségeit (a FAO központja Rómában van) a Nemzetközi Valuta Alapot, a Világbank-csoportot, továbbá részes állama a GATT/WTO-nak.

Ez a nemzetközi szerep a bipolaritásban újabb dimenzióval bővült, összhangban az ország geopolitikai adottságaival és az olasz külpolitika hagyományos balkáni orientációjával. Itália kezdettől fogva aktív részese a blokk-közi párbeszédnek és az európai enyhülés folyamatának 1975-től alapító tagja az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek (majd: Szervezetnek) tevékeny szerepet vállal a szintén „blokk-transzcendens” Alpok-Adria Munkaközösség 1978. évi megalakításában és komoly része van az utóbbi bázisán 1989-ben létrejött Quadrilaterale, Pentagonale, Hexagonale (a későbbi Közép-Európai Kezdeményezés), továbbá az olasz-szlovén–horvát–magyar Quadrilaterale (Q4) létrejöttében.

Mindezen elismerésre méltó fejlemények mellett Olaszországnak számolnia kell a külpolitikai mozgásterét korlátozó néhány körülménnyel is. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy bár tagja a világgazdasági folyamatok formálásában befolyásos G-7, G-8, G-20 formációknak, nem állandó tagja az ENSZ Biztonsági Tanácsának és a nemzetközi pénzügyi intézményekben is általában alacsonyabb kvótával (és döntési befolyással) rendelkezik, mint az európai nagyhatalmak. A NATO-n belüli több évtizedes szerepét a szakértők általában „hű szövetségesként” írják le (beleértve stratégiai nukleáris fegyverek befogadását, továbbá a délszláv háborúban vállalt békefenntartási kötelezettségeket is), aki sem a Szövetség doktrínáitól eltérő magatartással, sem különlegesen értékes hozzájárulásával, vagy kezdeményezésekkel nem tűnik ki, katonai képességei vitathatóak, haderejének modernizációja hosszan elhúzódik (NUTI, JUHÁSZ).

Ez a kettősség jellemző az Európai Unióban (és elődjeiben) elfoglalt olasz pozíciókra is. A bizottsági, tanácsi és parlamenti döntéshozatalban e pozíciók ugyan nem sokban különböznek az európai nagyhatalmak, Nagy-Britannia és Franciaország súlyától, s 2001-2005 között ROMANO PRODI személyében a Bizottságnak olasz elnöke is volt, mégis, az elemzők Olaszországot általában nem számítják az integráció „kemény magjához”, a mélyülés és bővülés fő irányát leginkább befolyásoló „német-francia motorhoz”. Ebben szerepe van az olasz gazdaság utóbbi évtizedekben mutatott egyenetlen teljesítményének, a maastrichti konvergencia-kritériumok (pl. államháztartási deficit, külső államadóssági ráta) tökéletlen teljesítésének és a belpolitikai élet permanens bizonytalanságainak, megrázkódtatásainak, a szélsőségek időleges térnyerésének. Ezzel magyarázható például, hogy olasz részről nem jutott elegendő erőforrás és figyelem a rendszerváltások utáni közép-kelet-európai régióban megnyíló gazdasági lehetőségek még intenzívebb kihasználására, ahol a jó pozíciókkal induló Olaszországnak – mind a kereskedelmi kapcsolatokban, mind a tőkebefektetésekben – meg kell elégednie a 3-10. helyek egyikével, a korábbi évtizedek „Ostpolitik”-jára építő Németország, az USA és más nyugati riválisai mögött.

E sajátosságokkal is magyarázható, hogy az olasz külpolitika, amely elvben az európai nagyhatalmakkal azonos státuszt és döntési részvételt vindikál magának az európai és globális folyamatokban, gyakorlati téren a bipolaritás teljes időtartamában, sőt, alapjában máig tartózkodik a markáns fellépésektől és akcióktól, nemzetközi attitűdje lényegét tekintve „követő és pragmatikus” (RAPCSÁK, 2000, GYAPAY,

2001). Összességében komoly eltérések állapíthatók meg a hivatalos olasz politika nagyhatalmi ambíciói és az ország reális képességei és teljesítménye között.

Fentiekkel összefüggésben kissé felemásan alakul a külföld felé „átjövő” ország-arculat is. Itália tagadhatatlan gazdasági eredményei, kulturális, sport stb. sikerei természetesen eljutnak a nemzetközi közvéleményhez. Ezek mellett azonban, a nemzetközi médiában részben tovább élnek olyan, nem éppen előnyös, sztereotip megítélések, is mint pl. a gazdasági fejlődést segítő „szerencsés” nemzetközi feltételek meghatározó szerepe, a „zűrzavaros belpolitikájú” ország megbízhatóságának megkérdőjelezése, a BERLUSCONI-jelenség általánosítása és ezzel összefüggésben az olasz karakter, mint „őszintétlen, dörzsölt, ügyeskedő”, „mások kárára érvényesülő”, „maffiózó”, „könnyűvérű, déli, hedonista” típus-ként történő beállítása.

(Berlusconitól Berlusconiig: folyamatosság és eltérő hangsúlyok a külpolitikában)

Az előzőekből is kitűnően a nemzetközi kötődések és a külpolitika addig jelentett abszolút prioritást a háború utáni kormányok számára, amíg az ország ki nem vívta európai emancipációját és teljes jogú résztvevőjévé nem vált az európai integrációnak és a transz-atlanti szövetségi rendszernek, továbbá el nem foglalta helyét a globális politikai-biztonsági és gazdasági-pénzügyi intézményekben. Az ország nemzetközi státuszának rendeződésével, az 1960-as évektől kezdve a politikai pártok és a kormányok programjaiban a külpolitika és Európa-politika egyike maradt a fontos dimenzióknak, de mind a programokban, mind a politikai közbeszéd és versengés agendáján háttérben maradt az éles küzdelmekben gazdag belpolitikai és gazdasági élet tematikájával szemben. Ezen olyan nagy hatású, de szimbolikus jelentőségű események és körülmények sem változtattak érdemben, mint az Európai Közösséget megalapító Szerződés 1958. évi, majd 56 évvel később az (azóta napirendről lekerült) Európai Alkotmány-szerződés aláírásának római helyszíne, fontos nemzetközi szervezetek (FAO, IFAD, Unidroit) római, a Közép-Európai Kezdeményezés triezsti székhelyei, vagy a NATO Déli Parancsnokságának nápolyi központja.

A külpolitika követő-pragmatikus jellegéből fakadó viszonylagos folyamatosságát, s ezzel összefüggésben a belpolitikával szembeni háttérbe szorulását illusztrálja az a tény, hogy az 1990-es és 2000-es évek egymást váltó bal- és jobbközép kormányai bukásának (illetve hatalomra kerülésének) okai között általában nem találunk az első helyeken külpolitikai témákat, amint ezt az alábbi táblázatban összefoglaljuk:

<i>Kormányzati ciklus</i>	<i>Kormány összetétele</i>	<i>Kormányfő</i>	<i>Kormány bukásának okai</i>
1991–1993	DC, PSI, szakértői	CRAXI, AMATO, CIAMPI	• korrupció, „Tiszta Kezek”
1994	FI, AN, LN	BERLUSCONI	• a Berlusconi-szindróma • a szövetségesek követelései
1995–1996	Szakértői	DINI	–
1996–2000	„Olajfa” (PDS, PRC stb.)	PRODI, D’ALEMA, AMATO	• az euró bevezetését kísérő restrikciók társadalmi hatásai, adóemelések, munkanélküliség • koalíciós széthúzás, PRC leválik

2001–2006	CdL (FI, AN UDC), LN	<i>BERLUSCONI</i>	<ul style="list-style-type: none"> • gazdasági pangás, mutatók romlása • korrupciós vádak, bűnperek → nemzetközi tekintély csökken • LN meggyengülése
2006–2008	L'Unione (PD+ 8 párt PRC, PCI, ex DC, Zöldek, „Értékek Itáliája” stb.)	PRODI	<ul style="list-style-type: none"> • szétszórt, megosztott, tétova baloldal, csekély többséggel • gyengén teljesítő gazdaság, • megszorítások, reformok hatása • botrányok, Nápoly, közbiztonság
2008–	PdL (FI+AN) LN	<i>BERLUSCONI</i>	<ul style="list-style-type: none"> • még nyitott, de a viták nem a külpolitikáról szólnak!

Források: PANKOVITS, 1998, 2006; HORVÁTH, 2008, Italian Outlook, 2007.

Amint a táblázatból kiderül, a bukás okait az elemzők kivétel nélkül a gazdasági nehézségek és a belpolitikai problémák számlájára írják. Utóbbiak között visszatérő kihívás az olasz parlamenti pártstruktúrának a választási rendszer egyes sajátosságaiból fakadó, túlzott fragmentációja, amely az 1990-es évtized teljes politikai átstrukturálódásából keletkezett (és csak a 2008-as rendkívüli parlamenti választások eredményeként csökkent radikálisan¹⁾), kétszer ítélve bukásra a jelentős számú szocialista és kommunista utódpártból és egyéb csoportosulásokból összetett balközép koalíciókat. A jobboldalon ugyanilyen visszatérő, konstans kihívás a (jelenleg is előtérben lévő) „BERLUSCONI-szindróma”, amely Európában nehezen érthető és ismételhető, sajátosan olasz jelenség. Kifejezetten és közvetlenül külpolitikai vonatkozású okra a vizsgált időszakban egyetlen kormány-átalakítás vezethető vissza: 2007. február elején a fél évvel korábban hatalomra jutott PRODI a szenátusban kisebbséget az afganisztáni olasz kontingens növeléséhez, továbbá koalíciós partnere, a Partito della Rifondazione Comunista elutasította a Vicenzában működő USA katonai támaszpont bővítésének tervét is (Italian Outlook 2007: 1-5.). Az olasz baloldal bukásánál további nemzetközi tényezőként jöhet még számításba az évtized második felére az európai baloldal (BLAIR, ZAPATERO) elméleti kiüresedése, valamint a MERKEL-SÁRKÖZY féle „demonstrációs hatás”.

A vizsgált másfél évtizedes időszaknak tehát egyik fontos tapasztalata a külpolitika viszonylagos folytonossága, amely mind a kül- és biztonságpolitikai célokban, mind a tartalomban megnyilvánul. Az egyes kormányzati ciklusok közötti különbségek főként a hangsúlyokban, eszközökben és a stílusban érhetőek tetten.

1) Fennmaradt és új elemekkel gazdagodott az olasz külpolitika három hagyományos, fő iránya, a transz-atlanti kapcsolat, az európai integráció és a mediterrán

1 A 2008. áprilisi rendkívüli választások által létrehozott új parlamentbe mindössze öt párt, a Forza Italia, az Alleanza Nazionale, a Lega Nord, a Partito Democratico és az Italia dei Valori került be, számos kisebb párt, pl. a két ex-kommunista formáció kimaradt a törvényhozásból. 2009 márciusában, a FI és az AN egyesülésével új, jobboldali gyűjtőpárt, a Popolo della Libertà jött létre, Berlusconi vezetésével.

orientáció, különös tekintettel a Balkánra. A prioritások sorrendjét illetően azonban eltérések tapasztalhatók a jobbközép és balközép kormányok megközelítéseiben.

BERLUSCONI második ciklusában, (2001-2006) szemmel láthatóan abszolút prioritást adott az USA-kapcsolatnak a többi iránnyal szemben. Feltétel nélkül állt az atlanti szuperhatalom mellé és támogatta szövetségese afganisztáni és iraki akcióit, távolodva ezzel európai partnereitől: Franciaországtól, Németországtól. (Az igen jelentős iráni olajimport miatt azonban tartózkodott a verbális konfrontációtól az iráni elnök fenyegető nemzetközi fellépései kapcsán.) Egyértelmű USA-barát és az európai kötődést nyíltan második helyre soroló politikája mellett azonban – a belpolitikai bírálatokat lecsillapítandó – tett időnként nyilatkozatokat, amelyekben legalább elvileg kiállt egy kiegyensúlyozottabb transz-atlanti kapcsolat és egy többpólusú világrend mellett, amelynek feltétele, hogy „*az EU nőjön fel az USA-val történő felelősség-megosztás képességéhez a világ békéjének és biztonságának érdekében*” (MENNITTI interjúja BERLUSCONIVAL, 2002).

Eltérő külpolitikai hangsúlyok voltak tapasztalhatók a jobbközép koalíció egyes pártjai részéről. Ezekből kiemelendő az – azóta BERLUSCONI gyűjtőpártjába beolvadt – Alleanza Nazionale cél-rangsora, amelynek első helyein a „nemzeti érdekek újra-értékesítése”, „az olasz nemzeti méltóság védelme”, „az európai és olasz érdekek összhangba hozatala”, az „utópista multilateralizmus” elutasítása, valamint a globális kihívások első helyén megjelölt „migrációs nyomás” visszaszorítása (FINI, 2006.) Az EU-tól való távolságtartás az AN esetében sem jelentkezett mindig nyílt formában: a párt képviselő-szóvivője egy 2006. tavaszi cikkében úgy jellemzi a külügyminiszter-pártelnök FINI-féle Európa-politikát, mint egy „meggyőződéses Európa-párti” személyiség irányvonalát, aki azonban szemben áll mind az „euro-utópizmussal”, mind az „euro-szkeptikusokkal”. (RONCHI, 2006: 21.)¹ Ugyancsak nem volt mindig egyértelmű a másik partner, a Lega Nord euro-szkepszise sem, hiszen a párt, legalábbis az 1990-es évek végén még a „régiók Európája” koncepciójában, a nagy önállóságú régiók laza konföderációjában vélte felfedezni saját szeparatista törekvéseinek elvi kereteit. (MOLNÁR, 2002: 153.)

A 2006-ban hatalomra jutott PRODI-kormány elődjéhez képest nagyobb hangsúlyt helyezett az európai és transz-atlanti kapcsolatok egyensúlyára. MASSIMO D'ALEMA miniszterelnök-helyettes, külügyminiszter egy 2007 elején publikált programatikus írásában annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az USA részéről a korábbi években tanúsított unilateralista konfliktus-kezelés helyett lehetséges és időszerű a visszatérés a multilateralista megoldásokhoz, így Európa és azon belül Olaszország újra reális szerepet játszhat. Ennek azonban alapfeltétele egyrészt Európa elvi és cselekvési egysége, másrészt annak belátása, hogy az USA nélkül az európai és globális biztonság nem több illúzió. Ebből következően – D'ALEMA szerint – a BERLUSCONI-éra felfogásától eltérően – nem a két kötődési irány rivalizálására, hanem

1 A párt képviselői nyilvános fellépéseikben általában törekedtek a globalizációval, multikulturalizmussal kapcsolatos, kiegyensúlyozottabb megnyilvánulásokra. Ennek szemléletes példája Gianni Alemanno, az AN parlamenti képviselője, kabinet-miniszter (Róma későbbi főpolgármestere), aki egy 2005 tavaszán rendezett kerekasztal-vitán így fogalmazott: „A globalizáció korában történelmietlen és irreális lenne konfrontálódni a multikulturalizmussal, amely semmit sem von le a nemzeti identitásból.” és elhatárolódott mind Haider „radikális xenofóbiájától”, mind az Északi Liga „helyi érdekű” megközelítéseitől. Képviselők fóruma: Una nuova idea d'Italia címmel, Alemanno, Bondi, Follini képviselők részvételével, moderátor: Cristiana Vivencio. Ideazione Anno 12 N 2 Marzo-Aprile 2005. pp. 79-89.

összekapcsolására, szintézisére van szükség (D'ALEMA, 2007) Ezt a két kapcsolati főirányt egy harmadikkal kiegészítve, a neves publicista és politológus, ALDO RIZZO a következő formulába sűríti a PRODI-kormány külpolitikai krédóját: „Szövetség az Egyesült Államokkal, barátság Oroszországgal, de elsőbbség az EU-nak.” (RIZZO, 2006:748–749.)¹

A többpólusúvá alakuló világgazdaság változásai az elmúlt években inkább a balközép kormányokat ösztönözték a fő kapcsolati irányok átgondolására és a feltörekvő országokkal, főként Kínával és Indiával történő látványos gazdasági kapcsolatbővítésre. A 2007-ben lebonyolított olasz kormányfői és más magas szintű látogatások hozzájárultak ahhoz, hogy két év alatt mindkét országgal közel egyharmadával nőtt a kétoldalú kereskedelem volumene, jelentősen nőttek a befektetések és a vegyes vállalatok számai, beleértve a FIAT és az IVECO, a Finmeccanica és más nagyvállalatok új megállapodásait. Ezzel együtt az ország külkereskedelmének relációs szerkezetében továbbra is Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Spanyolország áll az első helyeken, az olasz működőtőke-kivitel pedig Kelet-Európa és a Balkán viszonylag olcsó munkabérű országaiba irányul.

2) A sorrend-viták ellenére is fennmaradt a folyamatosság az USA-val való különleges szövetségi viszony kérdésében. A korszak egymást váltó kormányainak programjai egyaránt hangsúlyozták e viszony fontosságát és az ország NATO-kötelezettségeinek teljesítését.

Ebből már a BERLUSCONI-kormány is kivette a részét, látványosan kiállva a 2001. szeptember 11-i terrortámadást elszenvedő USA mellett és a nemzetközi terrorizmus megfékezéséért, tevékenyen bekapcsolódva az afganisztáni és iraki NATO-, illetve USA-vezette műveletekbe. Emellett – G. W. BUSH elnökkel kialakított jó személyes viszonyára építve – BERLUSCONINAK sikerült komoly következmények nélkül elsimítania a kétoldalú kapcsolatokat megterhelő olyan, 2005–2006-os események felett kialakult vitákat, mint például ABU OMAR iszlám hitszónok olasz területen, CIA-ügynökök által történt elrablása, NICOLA CALIPARI olasz biztonsági tiszt USA őrszemélyzet általi lelövése bagdadi tús-mentő akciója közben, vagy az olasz titkosszolgálat kapcsolatfelvétele afganisztáni és iraki terrorista szervezetekkel, olasz túsokért fizetett váltságdíjak ügyében stb. Ugyancsak nem okozott törést a szövetségi viszonyban a kormánynak 2005 végén hozott elvi döntése az „Antica Babilonia” misszió keretében Irakban állomásozó 2700 fős olasz csapat-kontingens csökkentéséről (amelyet később a PRODI-kormány felgyorsított és a teljes kivonulásig vitt végig).

A PRODI-kormány rövid, kétéves regnálása idején, főként a kezdeti hónapokban egyes elemzők aggodalmuknak adtak hangot a felett, hogy az USA részéről rosszalással fogadják majd az amerikai-európai kapcsolati arányok helyreállítására irányuló olasz törekvéseket. Ez végül is nem következett be: a kapcsolatokban nem állt be törés, ellenkezőleg, USA-részről is nagyra értékelték a nemzetközi békeműveletekben tanúsított olasz helytállást, különös tekintettel a libanoni UNIFIL közös

1 A jelenkor egyik kiemelkedő olasz politológus-közírója, a balközép kormány külpolitikai tanácsadója, prof. Marta Dassu szerint a két nemzetközi kapcsolati pillérre – a biztonságot garantáló transz-atlanti kapcsolatra, továbbá a gazdasági stabilitást biztosító Európára – épülő, hagyományos olasz külpolitikai alapvetés a bipolaritás elmúltával már nem elegendő. Itália egyedül marad, ha nem válik egységes nemzetté, nem emelkedik felül mai, atlantistákra, Európa-pártiakra, pacifistákra való mély megosztottságán és nem gondoskodik önmagáról. „Nem az ENSZ, Amerika, vagy Európa fog gondoskodni rólunk, csak mi magunk” – írja a Corriere della Sera 2007. március 26-i számában.

ENSZ-EU erőiben való aktív és kezdeményező részvételt¹. A PRODI-kormány kezdetől világossá tette, hogy az USA-t az európai biztonság védelmezőjének tartja, európai kötődését nem a transz-atlanti kapcsolat rovására kívánja erősíteni.

3) Olaszország EU-politikájának folyamatos célja, hogy az integráció további mélyítési irányainak meghatározásában a másik három nagy tagállamhoz (Egyesült Királyság, Franciaország, Németország) hasonló befolyást élvezhessen. Fontos célja e mellett, hogy a kevésbé fejlett déli tartományai számára uniós fejlesztési forrásokat biztosítson.

BERLUSCONI 2006-os második hatalomra lépésekor az Európai Unióval való kapcsolatát eleve megterhelték az 1994-es első, rövid kormányzásának negatív európai reakciói, különösen a kormányfő személyével, üzleti háttérével, illetve akkori, posztfasiszta és szeparatista szövetségeseivel szemben táplált uniós fenntartások. (A bizalmatlanság és távolságtartás a 2000-es évtized közepén is megmaradt, főként a jelentős EU-tagállamok nagy részében ekkor hatalmon lévő baloldali kormányok részéről.)

Bár az Unióval szembeni alapvető kötelezettségeit a második BERLUSCONI-kormány sem kérdőjelezte meg és az európai agenda alapvetőnek tekintett kérdéseiben (alkotmány-szerződés, 2003. évi olasz elnökségi prioritások) korrekt és aktív együttműködést tanúsított, mégis a ciklus egészében nyilvánvaló volt, hogy a kormányzat a transz-atlanti prioritáshoz képest másodrendűen kezeli az európai ügyeket, elvárásokat. A kormányfő, minisztertársai és a koalíciós pártok vezetői többször, nyilvánosan is hangot adtak az európai politikai integrációt és föderatív berendezkedést lényegében elutasító, euro-szkeptikus nézeteiknek, egy „nemzeti külpolitika” elsőbbségének. (E megnyilvánulásokat részben enyhítették a legutóbbi és a jelenlegi köztársasági elnök, CARLO AZEGLIO CIAMPI és GIORGIO NAPOLITANO inkább Európa-párti nyilatkozatai, amelyekben kiálltak az európai egység és az integráció további mélyülése mellett, beleértve a közös gazdaság- és környezetpolitikát, hatékony és közös terrorizmus-ellenes lépéseket. (CIAMPI, 2005, NAPOLITANO, 2005) A ciklus során a kormány kevés és általában eredménytelen erőfeszítést tett például a maastrichti kritériumok betartásáért, sőt, nem egyszer az uniós szabályrendszert, vagy éppen az euró bevezetését jelölte meg a hazai gazdasági nehézségek legfőbb okaként.

Ez utóbbiakért a BERLUSCONI-kormányt Brüsszelből folyamatos bírálatok, időnként szankciók is érték (2006-ban „túlzott-deficit-eljárás” és egyéb külön-eljárások is indultak Olaszország ellen). A kormánynak az EU-hoz való felemás viszonyát természetesen kihasználta a hazai ellenzék is, amelynek közírói a kormányfőt – az olasz történelem kiemelkedő alakjainak (DE GASPERI, SPINELLI, MORO, CIAMPI) „harcos európaiságához és elszánt föderalizmusához” képest – „langyos európaisággal” vádolták (RIZZO, 2006.) A kedvezőtlen média-képet tovább rontották a „Cavaliere” időnként botrányos Brüsszel-ellenes kirohanásai, például a 2003. évi „SCHULZ-incidens”, amelynek során BERLUSCONI „koncentrációs táborbeli kápo” szerepet ajánlott vitapartnerének, az Európai Parlament szocialista frakció-vezetőjének. Hasonló megütközést keltettek az Unióban egyes kabinet-miniszterek (ROCCO BUTTIGLIONE, MIRKO TREMAGLIA és mások) kisebbségellenes, homofób megjegyzései is.

¹ Egyes elemzők szerint az UNIFIL misszió sikere – amellet, hogy az EU közös kül- és biztonságpolitikájának is kezdeti, gyakorlati eredménye – az USA kormányzat berkeiben is erősítette azt a felismerést, hogy az ENSZ-nek és az EU-nak szerepet kell adni a válságok kezelésében és az unilateralizmust többoldalú megoldásokkal kell felváltani. (Ranieri, 2006: 725-727.)

Ilyen előzmények után a 2006-2008-os PRODI-kormánynak oka és alapja is volt arra, hogy elődjénél „Európa-hívőbbnek” tűnjék fel a közvélemény szemében, mint az ország tekintélyének és pozíciójának helyreállítója az Unióban. Először is, a középbal koalíció méltán építhetett az 1996-2000 között regnáló Olajfa-kormányok olyan uniós vonatkozású eredményeire, mint a gazdaság – nem kevés áldozattal történt – stabilizálása, az ország bevitelle az euró-övezetbe, s egy megnyugtató, integrációpárti Olaszország-imázs kialakítása. Másodszor, ROMANO PRODI (a közkedvelt „Professore”), az olasz baloldal integráló személyisége, 2000 és 2004 között, egy jobbra sikeres szakaszban elnökölte az Európai Bizottságot és joggal érezhette sajátjának az ötéves időszak mindhárom jelentős vívmányát: az euró bevezetését, a „tíz-es bővítést”, továbbá az EU alkotmány-szerződés kidolgozását és római aláírását, e mellett közvetlen és hatékony brüsszeli kapcsolatokkal rendelkezett. Harmadszor, a BERLUSCONI kommunikációs stílusa által lerontott olasz országhép rendbe hozásához mindössze egy új, kulturáltabb, bizalmat keltő államférfiúi attitűd szükségeltetett, erre pedig mind a kormányfő, mind jó néhány kulcsminisztere (FRANCESCO RUTELLI miniszterelnök-helyettes, kulturális miniszter, GIULIANO AMATO belügyminiszter (az európai alkotmányozó Konvent korábbi alelnöke), TOMMASO PADOA-SCHIOPPA gazdasági miniszter, EMMA BONINO Európa-ügyi és kereskedelmi miniszter, vagy a PDS egyik frontembere, az uniós ügyekben sokat szereplő WALTER VELTRONI római főpolgármester) különösen alkalmas személyi tulajdonságokkal rendelkezett. Végül PRODINAK a koalíción belül – szintén elődjétől eltérően – nem kellett megküzdenie nyíltan euro-szeptikus, vagy EU-ellenes erőkkel.

Így nem véletlen, hogy már a kormány programjának külpolitikai fejezete a „Több Európát, több Olaszországot!” szlogenre épült és fő irányai között olyan, az Unió által prioritásként kezelt területek szerepeltek, mint az integráció további mélyítése, az európai energetikai és kutatási együttműködés, a bevándorlás közös kezelése, a terrorizmus elleni közös küzdelem, a közös kül- és biztonságpolitika, valamint az európai biztonság- és védelmi politika (EBVP) civil komponensének (közös polgári védelem) fejlesztése és elkötelezettség a lisszaboni gazdaság- és társadalomfejlesztési stratégia végrehajtásában tapasztalható lemaradások behozására. (GRECO et al., 2006: 17-35.)

A mérhető különbség azonban nem annyira a jelszavakban, inkább azokban a kormányzati intézkedésekben jelentkezik, amelyek célja a Brüsszel által kifogásolt gazdasági anomáliák kiküszöbölése, csökkentése volt. Így például Olaszországnak 2007-re sikerült az államháztartási hiányt a „maastrichti 3%” alá szorítani, s ezzel hatályon kívül helyeztetni az országgal szembeni „túlzott deficit” eljárást. (Más kérdés, hogy az ehhez szükséges megszorítások kimutathatóan hozzájárultak a 2008-as rendkívüli választások elvesztéséhez.) Egy, az elődjénél föderálisabb Európa-eszme jegyében PRODI és csapata erős elkötelezettséget tanúsított az Európai Alkotmány-szerződés tető alá hozása iránt (amíg ez lehetséges volt), s a mélyülés és bővítés összekapcsolása ügyében is, támogatva Horvátország felvételét, valamint a Balkán és Törökország európai perspektíváját. Brüsszelben nagyra értékelték a libanoni közös béke-műveletek (UNIFIL) kezdeményezésében és koordinálásában mutatott olasz aktivitást, továbbá – az EU melletti olasz kiállítás szimbolikus gesztusaként – 2007 elején a Római Szerződés aláírásának fél évszázados évfordulója alkalmából rendezett grandiózus politikai és kulturális esemény-sorozatot.

4) Mind BERLUSCONI, mind PRODI kormányai számára a harmadik fő külkapcsolati és befolyási prioritást a Mediterráneum és a Balkán jelenti. Kereskedelmi érdekei alapján, továbbá földrajzi helyzeténél fogva Olaszország komolyan érdekelt

a Földközi-tenger térségének biztonságában, az euro-mediterrán együttműködésben, az európai szomszédság-politika déli dimenziójának fejlesztésében. Ezt az érdekeltséget erősíti az a tény, hogy Olaszország a Délről induló tömeges migráció egyik cél-, illetve tranzit-országa.

Az adott kapcsolati főirányokat tekintve a két kormányzati periódus inkább hasonlóságokat mutat. Mindkét kormányzó csoport nagy jelentőséget tulajdonított a barcelonai folyamat elindulásának, majd annak meggyengülését követően a 2008-ban teljessé vált és lényegében francia kezdeményezésű Mediterrán Uniónak és támogat aktívan olyan regionális formációkat, mint a Dél-Európai Kezdeményezés (SECI), vagy az Adriai-Ión Kezdeményezés (IAI).

Mindkét kormány mediterrán politikájában komoly hangsúlyt kap a líbiai reláció. Az olasz energiainportban növekvő hányadot képviselő líbiai olaj és gáz mellett a kapcsolatépítést olasz részről az a szándék is motiválja, hogy csökkentse a gyarmatának nemzetközi elszigeteltségét és – feledtetve az olasz gyarmatosítás negatív történelmi emlékeit – közelítse KADHAFI Líbiáját Olaszországhoz és Európához. Ebben a kapcsolatépítésben a balközép kormányzat egy 2000 km hosszú tengerparti autópálya megépítésének ígéretével, BERLUSCONI pedig a líbiai vezetőkkel való személyes diplomáciában jeleskedett.

A Balkán földrajzi közelségéből adódóan is az olasz külpolitika hagyományosan kiemelt iránya. Olasz részről aktív támogatásban részesült Románia és Bulgária uniós csatlakozása (a munkavállalási kvótarendszer fenntartásával), nem kevésbé a Nyugat-Balkán európai perspektívája. Olaszország, amely korábban, a kontakt-csoport tagjaként közreputas, a szerb és orosz álláspontokat is figyelembe vevő pozíciót képviselt a koszovói kérdésben, később az elsők között ismerte el az országgrész függetlenségét. Kulcsszerepet tulajdonít Szerbia stabilitásának és uniós közlekedésnek. Horvátországgal és Szlovéniával a korábbi feszültségek a PRODI-kormány éveiben enyhültek, és később sem látszanak éleződni, amihez hozzájárult a FINI vezette, nemrég BERLUSCONI pártjába beolvadt AN álláspontjának mérséklődése.

A közel-keleti konfliktus rendezése érdekében a balközép kormány – BERLUSCONI inkább passzív és Izrael-barát magatartásával szemben – nagyobb aktivitást mutatott, beleértve a szélsőséges erőkkkel (Hamasz, Hezbollah) való dialógus iránti nyitottságot is. Ez az újszerű attitűd nyilvánult meg az iszlám, a fundamentalizmus és a terrorizmus megítélésében is. A 2000-es évtized közepén, széles értelmiségi vitákban és az elemző médiában kiformált új megközelítés szerint változtatni kell a terrorizmus megítélésén, azt nem csupán a Nyugat, hanem az egész világ (benne a muszlim országok) ellenségeként kell kezelni és elszigeteléséhez a leghatékosabb koalíciót kell létrehozni, amelybe mérsékelt arab nemzeti tényezők is beletartoznak. Szakítani kell a nyugati közhelyekkel, el kell választani például a jogos palesztin nemzeti törekvéseket a militáns fundamentalizmustól.¹ Ez az újszerű elvi megköze-

¹ Az iszlám politikai, nemzetközi szerepének és kezelésének újszerű olasz megközelítésére szemléletes példával szolgál az akkor még ellenzékben lévő baloldali Demokrácia és Szabadság Párt – Margherita által 2005. szeptember 29-30-án Velencében, „Iszlám és Demokrácia” címmel rendezett nemzetközi konferencia, amelynek előadói – Prodi, Rutelli, Cacciari velencei filozófus-polgármester, Casini kereszténydemokrata házelnök, Bonino EP-képviselő és mások – egybehangzóan kifejtették pl., hogy iszlám és demokrácia összeegyeztethetők, a jelenleg az iszlám vallással összefüggésbe hozott nemzetközi konfliktusok mélyebb okai nem a vallásban, hanem a muszlim világ elmaradottságában és politikai rendszereiben keresendők, az iszlám világ saját erejéből képtelen a változásokra ezért a Nyugat részéről újszerű, közhelyektől mentes

lítés azzal együtt példaértékű lehet, hogy az olasz mozgástér növelésén kívül kevés gyakorlati eredménnyel járt a vizsgált korszakban és nem látszik folytatódni a jelenlegi kormány külpolitikájában sem.

5) A három fő prioritás mellett minden olasz kormány kiemelt irányként kezeli Oroszországot. A hagyományos geopolitikai megfontolásokon túl oka ennek egyrészt az olasz gazdaság ráutaltsága az orosz kőolaj- és gázszállításokra (az olasz gázimport 32%-a Oroszországból érkezik), másrészt az elmúlt húsz évben Oroszországban történt olasz befektetések, érdekeltségek. Olasz szerzők nem tekintik véletlennek, hogy Oroszország G-7-be való felvételére, egyben a befolyásos csúcstalálkozók G-8-ra történő bővítésére 1994-ben a csoport olasz elnöksége alatt, éppen BERLUSCONI elnökletével került sor (CALAMIA, 2004: 269).

Míndez pozitív hatással van az Oroszországgal kialakított politikai kapcsolatok hangneme is. A PRODI-kormány részéről a kapcsolatépítési eredmények külsődleges, személyes jelei kevésbé látványosak, a gyakorlati együttműködés eredményei viszont kézzelfoghatóbbnak tűnnek. Ide tartoznak például a Gazprom és az ENI PRODI 2006. nyári moszkvai látogatása során kötött stratégiai megállapodásai, az ENEL oroszországi tulajdonosi pozíció-szerzése, a Kék Áramlat, majd a Déli Áramlat gázvezetékek projektjei érdekében tett közös lépések, közös energia-bank stb.

Ez az erősödő kapcsolat tükröződik a PRODI-kormány politikusainak „megértő” álláspontjában, amely például a csecsenföldi orosz akciók, majd a 2008. évi grúziai háború során, illetve az oroszországi demokrácia-deficit megítélésében is megnyilvánult. E magatartás MASSIMO D’ALEMA egy 2007. májusi L’Espresso-interjújában a „kritikus nyomásgyakorlás” eszközében jelenik meg, ami azt jelenti, hogy az orosz vezetésen természetesen számon kell kérni az emberi jogok tiszteletét, azonban ezt barátként kell megtenni, nem pedig pl. Észtországhoz hasonló, hidegháborús hangnemben. (RIVA, 2007)

A kétoldalú kapcsolatok erősödése folytatódni látszik az új BERLUSCONI-kormány időszakában is. 2009-re Olaszország Oroszország 3. legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált. A kormányfő – PUTYIN elnökkel fennálló jó személyes kapcsolatait felhasználva – továbbra is egyfajta hídszerepet kíván játszani Európa és Oroszország között.

6) A teljes vizsgált időszakban folyamatosan fennmaradt Olaszország hagyományos törekvése arra, hogy középhatalmi státuszát megerősítse és az európai nagyhatalmakkal azonos lehetőségeket kapjon az európai és globális kérdésekbe való beleszólásra és részese legyen az EU „kemény magjának”. (E törekvéseit csak részben sikerül valóra váltania, aminek legfőbb oka, hogy az elmúlt évtizedben a világgazdasági top-listákon a korábbi 5-6. helyről a tizedikre csúszott vissza és Németországon kívül Nagy Britannia és Franciaország is újra, jelentősen megelőzi, pl. a GDP volumenét és egy főre jutó mutatóit tekintve.) Különösen érzékenyen reagál minden olyan helyzetre, amikor kimaradni látszik fontos fórumokból, testületekből, vagy egyéb módon csökkennie részvételi lehetőségei. Jó példa erre az iráni nukleáris projektről történő tárgyalásokkal megbízott, kezdetben brit–francia–német, majd az ENSZ BT állandó tagjaiból és Németországból álló „P5+1-es kontakt csoport”, amelyhez való csatlakozásra már a PRODI-kormány is törekedett, majd 2008 nyári kormányra lépése után BERLUSCONI újabb erőteljes kísérleteket tett. (ACCONCIA, 2006)

kezelést és differenciált támogatást igényel, beleértve az Euro-Mediterrán Partnerség és a barcelonai folyamat által kínált lehetőségeket is. Forrás: a szerző saját feljegyzése.

Ez az „egyenjogúsítási” és „látható jelenlét iránti vágy” („presenzialismo”) hatotta át az évtized olasz kormányainak az ENSZ reformjával kapcsolatos törekvéseit. (Olaszország a világszervezet hatodik legmagasabb hozzájárulását nyújtó tagállama.) Különös nyíltsággal mutatkozott ez meg a Biztonsági Tanács összetételéről szóló javaslatok vitáiban, ahol az olasz diplomácia kezdetben egy olyan megoldást támogatott, amely – nem növelve az állandó tagok számát – az EU számára biztosított volna az állandó tagok között egy helyet, rotációs alapon, elvonva ezzel Nagy-Britannia és Franciaország önálló helyeit és blokkolva Németország saját állandó tagságra irányuló törekvéseit. A javaslat előre látható elutasítását követően – a BT-reform javaslatainak egyikét jegyző ún. „Uniting for Consensus” csoportosulás vezetőjeként – kezdeményező szerepet vállalt egy olyan megoldásban, amely az állandó tagok számát változatlanul hagyná, a nem állandó tagok számát pedig 20-25 főre növelné, bevezetve a „fél-állandó tag” fogalmát, e mellett a regionális csoportok szerepének növelésével – megnövelné Olaszország bejutási esélyeit, más regionális közép-hatalmakkal együtt. A BT-reform megrekedése miatt jelenleg egyik változat sem tűnik időszerűnek. Olaszország – korábbi hasonló elkötelezettségei mellett – a 2000-es években részt vállalt ENSZ-békefenntartó műveletekben Etiópia-Eritreában, Szudánban és legutóbb Libanonban, ezen kívül a NATO, az EU és az EBESZ hasonló műveleteiben a Sinain, Albániában és Afganisztánban, összesen 8-9000 katonával. Ez egyes elemzők szerint fordulópontot jelent Olaszország és a külvilág viszonyában, amennyiben az új évezred első évtizedének végére Itália a biztonság fogyasztójából annak társ-előállítójává vált. (Olaszország ENSZ-beli szerepéről és békeműveletekben való részvételéről bővebben: FOIS-PAGANI, 2008: 79-86., LEANZA:2007:51-63.)

7) A külpolitika stílusát tekintve markáns és jórészt személyiségfüggő különbségek láthatók a két kormányzat között. A PRODI-féle visszafogott, inkább a tartalomra koncentráló, gyakran jellegtelen megnyilvánulásokkal szemben az üzletember BERLUSCONI nagyobb jelentőséget tulajdonít a személyes diplomáciának, a külföldi tárgyalópartnerekkel kialakított közvetlen, barátságos viszonyoknak (beleértve a gazdaságdiplomáciai lobbizást is), ez úton is növelve országa mozgásterét. Ez a sajátos kommunikáció tagadhatatlanul hozott eredményeket, főként a BUSH és PUTYIN elnökökkel kialakult kötetlen eszmeccserék keretében. Az informális attitűd erőltetése és nem egyszer előforduló túlzásai azonban – mint például a finn köztársasági elnök-asszony 2006. évi római látogatása esetében, vagy a 2008. G-20 találkozón – botrányos visszhangot is kiváltottak a nemzetközi médiában.

(Válság és megújulás: a legújabb BERLUSCONI-korszak kihívásai) A 2008 nyarán, rendkívüli parlamenti választások útján újra hatalomra jutott BERLUSCONI-kormány külpolitikáját ma még korai volna értékelni. Annyi minden esetre rögzíthető, hogy az a folyamatosságra épül és nem tartalmaz a korábbi jobb- illetve balközép koalíciókéhez képest vadonatúj elemeket. Az új kormány programjában hangsúlyosan szerepel a transz-atlanti elkötelezettség, a külföldi katonai szerepvállalás fenntartása (beleértve az afganisztáni olasz kontingens növelését), a közel-keleti kérdés „ki-egyensúlyozottabb kezelése”, a nemzetközi intézmények reformja. EU-politikájában kiáll a Lisszaboni Szerződés mielőbbi hatályba léptetése mellett. Alapvető kontinuitás nyilvánul meg a mediterrán és balkáni prioritások tekintetében is.

Lényegi hangsúly-eltolódás észlelhető a gazdasági-külgazdasági prioritások irányában. Bár a PRODI-kormány költségvetési kiigazításainak eredményeképpen az államháztartás helyzete és a foglalkoztatás javult, BERLUSCONI egy csaknem olyan

mértékben ellentmondásos és instabil gazdaságot vett vissza, mint amelyet két évvel korábban átadott, lassú növekedéssel, zéróhoz közelítő beruházási rátával, 104,5% GDP-arányos államadóssággal, komoly regionális fejlettségi különbségekkel, stagnáló, illetve tovább romló életkörülményekkel, nehezen kezelhető helyi katasztrófa-helyzetekkel (pl. nápolyi szemétügy).

Igy már a 2008. évi választási kampány idején átfogó koncepciók láttak napvilágot a kihívások kezelésére. Ezek közül nagy hatású a kormány régi-új gazdasági csúcsminiszterének, GIULIO TREMONTINAK 2008 tavaszán megjelent „Félelem és reform: a közelgő európai válság és leküzdésének útjai” c. elemző röpirata, amelyben a tudós-politikus szerző – több ponton szembe menve a korábbi jobbközép kormányok filozófiájával – többek között a külpolitikát és külgazdaság-politikát is érintő olyan vezérelveket, kitörési irányokat javasol, mint az európai értékek és identitás erősítése, az EU valós, politikai Unióvá formálása, közös európai érdekeken alapuló egységes gazdaságpolitika (akár a WTO-val szemben is), iparpolitika, energia-program kidolgozása, transz-atlanti kereskedelmi unió az USA-val, szabadpiaci elvek és nemzeti érdekek egyeztetése, a világgazdasági változásoknak jobban megfelelő nemzetközi pénzügyi rendszer (Bretton Woods 2) létrehozása. (TREMONTI, 2008). Érdekesség, hogy ez az alapvetés több ponton megegyezik a PRODI-kormány által felkért, neves közéleti és üzleti személyiségekből, szakértőkből álló stratégiai munkacsoport ugyanekkor megjelent jelentésének javaslataival, mint például az európai védelmi dimenzió tovább-fejlesztése, integrált európai energia-piac, nukleáris energia-együttműködés, EU súlyának növelése a nemzetközi gazdasági-pénzügyi intézményekben stb. (Il Messaggero, 25 Marzo, 2008.)

A közéleti és akadémiai viták kiút-kereső javaslatait egyre inkább felülírja a 2008-tól kibontakozó nemzetközi pénzügyi és reálgazdasági válság, amelynek hatása alól természetesen Olaszország sem kivétel. Hivatalos források szerint (ISTAT) 2008-ban az egy főre jutó GDP 0,9 százalékkal csökkent, idén várhatóan további 5-6%-kal esik, a munkanélküliséget 10% fölé prognosztizálják. A válság hatására az államháztartási deficit várhatóan újra 3% fölé emelkedik, az államadósság pedig elérheti a 115-120% körüli uniós csúcst, utóbbi háttérben többek között az export 10%-ot meghaladó csökkenése áll (ISTAT, napi sajtó).

Az elmúlt hónapokban a kormány számos válságkezelő intézkedést hozott, ezek közé tartozik a megtakarítások garantált hozamú államkötvényekbe történő befektetésének ösztönzése, az állami nagyberuházások (autópálya-építés, gyorsvasúthálózat bővítése és más infrastrukturális fejlesztések), energia-diverzifikáció, bankok pótlólagos tőkéhez juttatása. A lakosságot közvetlenül érintő kompenzációs intézkedések között említendők a lakáshitel-kamatok és közüzemi szolgáltatási díjak maximalizálása, illetve átmeneti befagyasztása, SZJA-kedvezmények, autó-, bútor- és háztartásigép-vásárlási piacosztónzó programok indítása. A már megtett, illetve rövid és középtávon tervbe vett lépések a kereslet élénkítésére, a meglévő termelési kapacitások és pénzügyi struktúrák megőrzésére, különösen a hazai kis- és középvállalatok támogatására, a lakosság vásárlóerejének megőrzésére irányulnak. Nyitott kérdés – és nemcsak Olaszország, hanem más uniós tagállamok esetében is –, hogy a gazdaságélénkítés céljaira mekkora mozgásteret hagynak a maastrichti sarokszámok a kormányzat számára.

A válságból való kilábalás lehetőségeiről, módozatairól ma élénk eszmecsere folyik az olasz akadémiai életben és a médiában. A vitákban többek részéről is felmerül az a javaslat, hogy Olaszország számára a valós kitörési pontot ne a nála nagyobb gazdasági erőt képviselő hatalmakkal történő, mennyiségi mutatókkal mérhető ver-

sengés jelentse, hanem a minőség, a hagyományos és új „Made in Italy” termékek és szolgáltatások, az ezek fejlesztéséhez szükséges technológia és innováció. Ehhez azonban jelentős beruházások szükségesek, amire csak nagyobb vállalatok képesek. Ezért újra előtérbe kerül a már évekkal ezelőtt felmerült „optimális vállalati méretek” kérdése, azaz a „piccola Italia” vs. nagyvállalatok dilemmája, végső soron az olasz iparszerkezet azon belső ellentmondása, hogy a szakmai és politikai közvélemény által preferált kis- és középvállalatok általában nem képesek a szükséges fejlesztések finanszírozására. (Bővebben l. az EU Bizottság volt alelnöke, jelenlegi külügyminiszter cikkét, FRATTINI: 2006))

Az új évezred fontos, közvetlen külpolitikai vonzatú kihívásai között érdemel kiemelés a migráció kérdése. Itt nem annyira a kifelé irányuló emigrációról van szó, amely hagyományos történelmi jelenség, s eredményeként ma már megbízható becslések szerint 55-65 millió olasz származású ember él a határokon kívül (tehát kb. annyi, mint a határon belüli 57 milliós lakosság), Európában, az USA-ban, Kanadában, Dél-Amerika országaiban, Ausztráliában és másutt. Többségük a 19-20. század kivándorlóinak leszármazottai, illetve vendégmunkások, kapcsolataikat az anyaországgal korlátozás nélkül tartják, hazautalásaik a nemzeti számlák jelentős tételei.

A határon túli olasz közösségekkel kapcsolatos, részben belpolitikai vonzatú egyik fontos intézkedés a 2001. évi választási törvény módosítása, amely a Parlament alsóházában 12 helyet különít el a külföldön élő olasz állampolgárok képviseletére. A másik, külpolitikai szempontból lényeges fejlemény a második BERLUSCONI-kormány hivatali ideje alatt, 2006 februárjában elfogadott törvény, amely a Horvátországban és Szlovéniában élő legfeljebb 100 ezer olasz származású személynek és leszármazottaiknak lehetővé teszi az olasz állampolgárság megszerzését. (A jogszabály komoly vitákat váltott ki a két partnerországgal, ám a kétoldalú viszonyban ennél sokkal több problémát okoz a második világháború után elűzött olaszok horvátországi ingatlanvásárlásainak lehetősége, kártérítési igényeik kérdése, amely kapcsán Olaszország a horvát EU-csatlakozás blokkolásával is fenyegetőzött) (BOTTONI, 2000, VIZI, 2003)

A migrációs problémakör súlyosabb vetülete az Itáliába irányuló bevándorlás, amelynek 1990 utáni tömegessé válása jelentősen megváltoztatta az ország etnikai összetételét. Az olasz alkotmány és a vonatkozó joganyag a „kisebbségek” fogalmát a nyelvi kisebbségekkel azonosítja és védelmet biztosít a francia, német, horvát, szárd, albán, görög stb. minoritásoknak. (Dél-Tirol széles körű törvényhozási, közigazgatási, pénzügyi és nyelvi-kulturális autonómiáját nemzetközi intézmények példaértékűnek tekintik.) Ezekon túl azonban az országban még több százezer fős marokkói, délszláv, máltai és egyéb migráns csoportot regisztrálnak, ehhez jön az illegális (albán, román, afrikai) bevándorlók ellenőrizhetetlen sokasága.

Olasz sajtóadatok szerint 2007 végén az országban 3,5-4 millió bevándorló él, közel kétharmada az északi tartományokban. (Ezzel az adattal Itália az EU befogadó országainak élmezőnyében foglal helyet.) Kb. minden tizedik munkavállaló közülük kerül ki, főként az építőiparban, a mezőgazdaságban, és a családi szolgáltató, takarító szektorban. A bevándorlók közel egyharmada muszlim, ami beilleszkedési, kulturális, oktatási és egyéb nehézségek sokaságát veti fel. Különösen érzékeny problémagóc a romániai illegális bevándorlók ügye, akiknek főváros környéki barakkvárosai, illetve közbiztonságot veszélyeztető cselekedetei komoly viharokat váltanak ki a közvéleményben, s a kérdésben megmutatkozó kormányzati tehetetlenség a 2008-as választási kampány egyik fontos témájává vált. A BERLUSCONI-

kormány két irányban keresi a megoldást: egyrészt szigorítja a bevándorlás, a tartózkodási engedély és a regisztráció szabályait (e lépései nem mindig vannak összhangban az uniós előírásokkal), másrészt diplomáciai nyomást igyekszik gyakorolni Líbia és más afrikai kibocsátó, illetve tranzit-országok irányában a migrációs folyamatok ellenőrzés alatt tartása, a legális migráció kétoldalú szerződéseiben való szabályozása az érintett országokkal, az illegális bevándorlás visszaszorítása érdekében. A migrációval kapcsolatos kihívások politikai kezelésében a kormányzat – nem egyszer a SÁRKÖZY által képviselt alapelvekre hivatkozva a bevándorlók kötelességeit hangsúlyozza, kiemelve a befogadó ország hagyományainak, kultúrájának, törvényeinek és szokásainak tiszteletben tartását (GALLO interjúja GIANFRANCO FINIVEL, 2007).

Ma még nehezen látható, mennyit sikerül megvalósítani a BERLUSCONI-féle régi új külpolitikából. Bizonyosnak látszik, hogy a Lisszaboni Szerződés hatályban lépése útjában álló akadályok elhárulása kedvezőbb feltételeket teremt az EU további mélyüléséhez és ezen belül Olaszország Unión belüli helyzetének szilárdításához. Nem egyértelmű azonban, milyen konkrét hatással lesz Olaszország uniós helyzetére és befolyására az intézményi reform, milyen pozíciókat szerezhethet Itália a Lisszaboni Szerződés által megszabott új keretek között, az új testületekben, a létrehozandó egységes külügyi szolgálatban, illetve egyéb, nem intézményesített formációkban (például a nagy és közepes tagállamok „direktóriumában”). Az sem világos még, nyújtanak-e lehetőséget érdemibb globális jelenlétre Itália számára az OBAMA-adminisztrációnak a multilateralizmus és partnerség helyreállítása irányában lassan bontakozó törekvései. Természetesen továbbra is komolyan befolyásolhatja az olasz esélyeket a világgazdasági válság mélysége és időtartama, valamint az olasz gazdaságra gyakorolt, hosszabb távú hatásai. Végül a nem távoli jövőben meghatározók lehetnek – és nem csupán a külpolitika szempontjából – a „BERLUSCONI-szindróma” fejleményei, nevezetesen az az egyre súlyosbodó belpolitikai dilemma, hogy megmaradhat-e egy köztörvényes eljárásokban érintett, büntetőjogi mentesség (ALFANO-törvény) által már nem védett, súlyos magánéleti botrányokkal is terhelt politikus az államélet második legmagasabb posztján.

Felhasznált irodalom

- ACCONCIA, GIUSEPPE: L'Italia iperattiva che cerca il dialogo con Teheran. Affari Internazionali. Rivista online di politica, strategia ed economica, 6.10. 2006.
- D'ALEMA, MASSIMO: Interessi e valori: La politica estera italiana. Italiani-europei 2007/1. pp. 15-28.
- ANDREIDES GÁBOR: A magyar rendszerváltás és Olaszország. www.grotius.hu/doc/pub/ZXSEYA/2009
- BOTTONI, STEFANO: Kisebbségpolitika és állampolgárság. Regio, 2000, 11.1. 129-139.old.
- CALAMIA, PIETRO: L'Italia nella politica internazionale. Affari Esteri a. XXXVI. N 142, Aprile 2004, pp.267-274.
- CIAMPI, CARLO AZEGLIO: Europa: é ora di riprendere il cammino. Bulletin européen Edizione italiana Marzo 2007 n. 682.
- Energia-Konferencia, Róma, 2007.febr. 13. MASSIMO D'ALEMA miniszterelnök-helyettes, külügyminiszter bevezető előadása. (A szerző saját feljegyzése.)

- FINI, GIANFRANCO, L'Italia nel mondo: continuità e rinnovamento. In: Proposte per il programma delle commissioni Politica Estera, Europa, Italiani nel mondo, III Conferenza Programmatica, Alleanza Nazionale, Roma, 3-4-5 Febbraio, 2006.
- FOIS, GIOVANNA ANTONIA, PAGANI, FABRIZIO, A wolf in sheep's clothing? Italy's policies toward international organisations. *Journal of Modern Italian Studies* 13 2008, pp.75-88.
- FRATTINI, FRANCO: La „piccola Italia”. *Charta Minuta AX N84*, Settembre 2006, pp. 1-3.
- GALLO, MAX, La parola chiave di Sarkozy? La speranza. Intervista con Gianfranco Fini. *Charta Minuta*, Marzo 2007, pp. 1-4.
- GRECO, ETTORE, PADOA-SCHIOPPA, TOMMASO, SILVESTRI, STEFANO: Quindici punti per la politica europea dell'Italia. Istituto Affari Internazionali, Roma, 2006.
- GYAPAY DÉNES: Olaszország külkapcsolatai. *Változó világ VIII. évf. 49.sz.*
- HORVÁTH JENŐ: Az olasz külpolitika Európa-pilléréről. In: Kiss J. László (szerk.): *A huszonötök Európái*. Osiris, Bp., 2005. 226-264. old.
- PRODI conquista la doppia fiducia di Washington e dei neocomunisti. *Italian Outlook – facts and analysis*. Anno 16. N.3. 23 Gennaio 2007
- JUHÁSZ DEZSŐ: Olaszország és a NATO. *Hadtudomány X. évf. 3.sz. 15-24.old.*
- LEANZA, UMBERTO: Il nuovo multilateralismo nel mantenimento della pace: Nazione Unite ed Unione Europea. *La Comunità Internazionale*, Vol. LXII 2007.
- MOLNÁR ANNA: Az Északi Liga: egy párt, amely kitalálja és képviseli Padániát. *Pro Minoritate*, 2002, tavasz, 137-154.old.
- NUTI, LEOPOLDO: La sfida nucleare. La politica estera italiana e le armi atomiche 1945-1991. Il Mulino, Bologna, 2007.
- MAGAI ISTVÁN: Hogyan tovább, Itália? Az olasz parlamenti választások eredménye és az olasz EU-politika várható alakulása. *Európai Tükör 2008/6. sz. 31-38. old.*
- MANCINI, G. FEDERICO, The Italians in Europe, *Foreign Affairs*, Mar/Apr 2000. pp. 122-135.
- MENNITTI PIERLUIGI: Così ho cambiato la politica estera. Intervista a SILVIO BERLUSCONI. *Ideazione*, Novembre-Dicembre 2002.
- GIORGIO NAPOLITANO olasz köztársasági elnök beszéde Európa jövőjéről, Riga, 2007 április 10. MTI összefoglaló.
- Nucleare: quale futuro nella politica energetica italiana. 17.Giugno, 2005, *Atti23, Osservatorio Parlamentare, Charta*, Roma, 2005.
- PANKOVITS JÓZSEF: Az olasz politikai pártok válaszutja a 20. század végén. *Politika-történeti füzetek VIII. Napvilág, Bp., 1998.*
- PANKOVITS JÓZSEF: Fejezetek a magyar-olasz politikai kapcsolatok történetéből (1956-1977). *Gondolat Bp., 2005.*
- PANKOVITS JÓZSEF: Olaszországi választások, 2006 – Miért veszített Berlusconi? *Politikatudományi Szemle 2006/2-3. sz.*
- RANIERI, UMBERTO: L'Europa, Le Nazioni Unite e la missione italiana in Libano. *Ideazione*, Ottobre, 2006. pp.723-727.
- RAPCSÁK JÁNOS: Követő külpolitika. Az olasz Európa-politika a második világháború után. In: KISS J. LÁSZLÓ (szerk.): *A tizenötök Európái: közösségi politikák – nemzeti politikák*. Osiris, Bp., 2000. 193-226.old.
- RIVA, GIGI: Orizzonte Massimo, Intervista con Massimo D'Alema. *L'Espresso*, 11 Maggio, 2007.
- RIZZO, ALDO: La rivincita dell'Europa e dell'Italia in Libano. *Affari Esteri*, Ottobre 2006, pp. 743-749.

RONCHI, ANDREA: L'interesse nazionale in un mondo che cambia. Charta Minuta Anno 10. N.87, Dicembre 2006.

TREMONTI, GIULIO: La paura e la speranza – Europa: la crisi globale che si avvicina e la via per superarla, Roma, 2008.

VIZI BALÁZS: A határon túli olaszoktól a külföldön élő olasz állampolgárokig – az olasz állampolgárság kiterjesztése az ezredfordulón. Kisebbségkutatás, 2003/4. sz.

DR. CSEJTEI ISTVÁN*
Siker a válságban: tíz éves
az európai biztonság- és védelempolitika (ESDP)

SUCCESS IN THE CRISES:

TEN YEARS OLD IS THE EUROPEAN SECURITY AND DEFENCE POLICY

The European Defence and Security Policy (ESDP) is the executive mechanism of the Common Foreign and Security Policy (CFSP) of the European Union. The common foreign policy and the common defence are closely connected and must be developed parallelly with each other. The European Union is able to apply a wide range of means in order to stabilize a volatile situation, first of all in Europe and in the geographical neighbourhood of the European continent, and also on other places of the world. The 27 member-states are developing a common strategic culture.

The ESDP collected a lot of experiences during this ten years and became a success-story of the European integration process inspite of the economic crisis of 2008-2009. During this ten years the ESDP accomplished 22 military and rule of law missions on 4 continents. The growing military peacekeeping capacity of the ESDP was demonstrated in Chad and in the Democratic Republic of Congo recently. The first maritime ESDP-mission off the shores of Somalia achieved also considerable results since December 2008.

The main strength of the ESDP is the combination of military, civil rule of law and state-building, as well as – if necessary in the future - economic and financial capacities. There is growing demand for ESDP-missions all over the world, which makes the European Union gradually a global player also in crisis management. The main reason of this demand from Kosovo through Somalia until Afganistan is the high level of legitimacy, the broad international basis, the consensus-type decision-making and the growing ambition-level among the 27 member-states.

During the next ten years the ESDP needs a more elaborated foreign- and defence-policy strategy, a more effective analysing capacity, clearer political goals and leadership for the missions, more financial capacities for the economic stabilization of the neighbouring regions, closer cooperation with the partner-states and partner-organizations and the more flexible use of the existing capacities, as for example the two stand-by battlegroups.

Az Európai Biztonság- és Védelempolitika (European Security and Defence Policy = ESDP) az Európai Unió (EU) válságkezelő és stabilizáló eszköztára, aminek a fő célja a Közös Kül- és Biztonságpolitika (Common Foreign and Security Policy = CFSP) konkrét nemzetközi fellépéssel és akciókkal való alátámasztása, megvalósítása. Az európai védelempolitika (ESDP) az európai külpolitika (CFSP) kinyújtott karja és végrehajtó mechanizmusa. A közös külpolitika és a közös védelempolitika ezért szorosan összefügg (a „biztonság” szó mindkét kifejezésben csupán illusztráció). A közös európai külpolitika csak jámbor óhajokat tartalmazó nyilatkozatok sorozata marad gyorsan és hatékonyan reagáló, közös európai védelempolitika, azaz a tagállamok együttes, külső akciói nélkül.

Az ESDP legfontosabb alapidokumentuma a 2003. december 12-i „Európai Biztonsági Stratégia”, amely máig megőrizte aktualitását. A 2008. december 11-i,

* BGF Külkereskedelmi Kar, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, nagykövet, intézeti munkatárs.

brüsszeli „Jelentés az európai biztonsági stratégia végrehajtásáról” az Európai Uniónak az utóbbi öt évben elért eredményeit foglalja össze a biztonság megteremtése terén, „a változó világban”. Mindkét dokumentum fontos elsősorban azért, mivel a tagállamok közös stratégiai gondolkodásának első, összefoglaló jellegű eredményei. A 27-ek közös stratégia-fejlesztési folyamata idővel közös stratégiai kultúrává fejlődik. Együttes kül- és védelempolitika kifejlesztéséről van szó, amihez nemcsak a tagállamok illetékes intézményei, hanem egyéni erőfeszítések is hozzájárulhatnak. A 27 tagállamnak tanulnia kell az ESDP-műveletek tapasztalataiból is, a sikerekből és a tévedésekből egyaránt.

Az EU válságkezelési képességének fő jellegzetessége az, hogy az EU a befolyásolási és beavatkozási eszközök rendkívül széles skáláját alkalmazhatja. Nincs másik olyan nemzetközi együttműködési szervezet, amely annyira szerteágazó, jelentős volumenű és hatékony gazdasági, fejlesztési-támogatási, valamint katonai és polgári stabilizálási műveleteket tudna szükség esetén egymással párhuzamosan, vagy egymást követve bevetni, mint az EU. Az EU ezért a NATO és az ENSz mellett különösen alkalmas együttműködési keret a nemzetközi biztonság globális méretű fenntartására, mégpedig nem csupán katonai, hanem polgári és gazdasági eszközökkel is. Az EU nagyon széleskörű, válságkezelési és stabilizálási eszköztárának a fejlesztéspolitikája mellett az ESDP vált a legfontosabb elemévé.

Az ESDP tíz évvel ezelőtti létrejötte óta jelentős tapasztalatra tett szert, képességei pedig folyamatosan erősödnek. Az ESDP az európai integráció „sikertörténete” a 2008-2009-es gazdasági válság ellenére is.

Ma már nem érvényes az a hangzatos, de leegyszerűsítő vélemény, hogy az Európai Unió gazdasági óriás ugyan, de egyben politikai téren törpe is. Az EU ugyanis egyre fontosabb szerepet játszik a nemzetközi stabilitás megteremtése és kiterjesztése terén nem csupán Európában és az európai kontinens közvetlen földrajzi környezetében, hanem egyes esetekben a világ távoli pontjain is (pl. Afganisztánban). Az elmúlt 10 évben az ESDP 22 stabilizáló műveletet bonyolított le 4 kontinensen. Növekvő katonai válságkezelő képességét az utóbbi időben két afrikai országban is világosan bebizonyította: Csádban és a Kongói Demokratikus Köztársaságban. Haditengerészeti téren a múlt év decembere óta sikeresen lép fel a szomáliai tengerparti térségben, ami az ESDP első haditengerészeti művelete. A balkáni ESDP-műveletek elsősorban az EU polgári válságkezelő képességének bizonyítékai. Az EU fellépése iránt az izraeli-palesztin konfliktus kapcsán is egyre erőteljesebb igény kezd kibontakozni (két működő ESDP-misszió már a terepen van).

Az ESDP fő erőssége, hogy egyedülálló módon, a katonai és polgári válságkezelési technikák kombinációját képes megvalósítani. A polgári válságkezelés terén az EU úttörő szerepet játszott, megelőzte korát, s ma már más nemzetközi szervezetek is átvették a válságkezelésnek ezt az egymást követő, egymást kiegészítő és egymásra épülő, katonai és egyben polgári módszerét. Ennélfogva az ESDP az utóbbi 10 év során nemcsak realitássá vált, hanem sikeres válságkezelő képessége ma már nem vonható kétségbe. Ez a tény jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy az EU fokozatosan globális szereplővé váljon az ugyancsak globális kihívások kezelésében.

Az EU válságkezelő kapacitása iránt világméretű kereslet tapasztalható. Az EU fellépését olyan esetekben is igénylik, amelyekben a NATO vagy az Egyesült Államok különböző okokból kevésbé szívesen látott békefenntartó. Az ESDP ezért bonyolult és elhúzódó, vagy történelmi okokból súlyos válságok esetében hiánypótló szerepet is betölthet. Képes nagyon kiélezett, vagy hatalmi vákuum-szerű helyzetekben is a béketeremtésre és a stabilizálásra. Ennek fő oka az EU-fellépés magas fokú legiti-

mitása, eleve nemzetközi és konszenzusos jellege. Az EU-nak így jó esélye van arra, hogy hagyományosan „soft power”-ből idővel „hard power”-ré váljék. A közös kül- és biztonságpolitika dokumentumait és diplomáciai lépéseit tehát ma már jelentős létszámú és jól felszerelt, katonai és polgári erővel lehet alátámasztani, ha az EU-tagállamokban megvan a politikai akarat a közös fellépésre és a közös kockázatvállalásra.

Az ESDP-műveletek jogszerűségét, nemzetközi elfogadottságát és erkölcsi kiszárazását a 27 tagállam egységes elhatározása biztosítja. Ezt a legitimitást, ami legalább annyira fontos, mint a személyi és a tárgyi kapacitások rendelkezésre állása, a lehető legszélesebb tagállami egyetértés és a határozott, közös fellépésre való, politikai készség garantálja. Az ESDP ezért nem csupán egy-két EU-tagállam, vagy a tagországok szűk csoportjának érdekérvényesítő eszköze, hanem a 27 tagország körében konszenzusos jellegű és összeurópai érdekeket képvisel.

Az ESDP iránt nemcsak az EU-térségen kívüli, külső igények sokasodnak, hanem a tagállamok ambíciói is erősödnek ezen a téren. A tagországok célkitűzései és a reális ESDP-kapacitások között azonban még mindig jelentős különbségek mutatkoznak. A szándékok és a lehetőségek közötti, esetenként szakadékká mélyülő eltérés a 2008-2009-es gazdasági válság miatt ideiglenesen még növekedett is, hiszen a legtöbb tagállam a katonai költségvetés korlátozására kényszerült. Ennek ellenére az ESDP legutóbbi három missziója, a grúziai (EUMM), a koszovói (EULEX) és a somáliai (EUNAVFOR Atlanta) egyértelmű siker az EU szempontjából. Mindhárom azt bizonyítja, hogy az EU ma már jelentős súlyú és eredményes válságkezelő fellépésekre is képes.

Az ESDP keretében további személyi és tárgyi fejlesztés szükséges mind a katonai, mind pedig a polgári területen. Ezt követeli meg a közös külpolitika iránti, növekvő tagállami ambíció-színvonal is. Erős ESDP nélkül az EU nem csupán a „politikai törpe” állapotába eshet vissza, hanem fokozatos dezintegrálódása, a széthúzás felülkerekedése is bekövetkezhet.

Az európai védelmi integráció kifejllesztése valamennyi tagállam közös érdeke. A tagországoknak elsősorban az Európai Védelmi Ügynökség (European Defence Agency = EDA) tevékenységét kell támogatniuk, mert ez fogja össze a tagállamok közötti koordinációs, hadiipari és védelmi jellegű kutatás-fejlesztési tevékenységet. A tagállamok közötti, védelmi együttműködés ütemes és határozott fejlesztése a világban lezajló, meglepően gyors változások és a gyakran váratlanul felbukkanó, jelentős és bonyolult kihívások miatt is szükségszerű. A 27 EU-tag csak közösen képes hatékony nemzetközi fellépésre, az EU külső érdekérvényesítési képességének növelésére, az erős és fő partnereivel kooperatív viszonyban álló Európai Unió megteremtésére.

Az ESDP-akcióknak mindig világos és a tagországok között lehetőleg konszenzusos külpolitikai koncepciókra kell támaszkodniuk. A válságok megoldásához végső soron mindig politikai stratégiára van szükség, ami figyelembe veszi lehetőség szerint az összes érintett fél érdekeit. A politikai megoldás érdekében a CFSP és az ESDP között minél szorosabb összefüggésre, koordinációra kell törekednünk. Az ESDP ugyanis nem öncél, hanem a közös európai külpolitika megvalósításának eszköze. A közös katonai, polgári és pénzügyi kapacitások felhasználásához ez a külpolitikai iránymutatás és legitimitáció elengedhetetlenül szükséges. Ezért az ESDP-t és a CFSP-t egymással párhuzamosan és lehetőleg azonos ütemben kell fejlesztenünk. A tagállamok sokszínűsége közös erővé és együttes fellépéssé alakítható át a CFSP és az ESDP segítségével, ami iránt egyre nagyobb igény mutatkozik a világ legkülönbözőbb pontjain.

Az ESDP a multilateralizmuson és az erőközpontok stabilizáló célú együttműködésén alapszik. Partneri viszonyt épít ki az EU-n kívüli, fontos nemzetközi szerep-

lőkkel a stabilizálási feladatok azonosítása és végrehajtása céljából. Ez a partnerkeresés nehéz és időigényes folyamat. A mai nemzetközi kihívások azonban annyira súlyosak és összetettek, hogy az EU egyedül semmiképp sem vállalhatja fel a válságkezelés feladatát az egész világon. Nagyon fontos a stratégiai együttműködés olyan partnerországokkal, mint amilyenek például az Egyesült Államok, Kanada, Törökország, Oroszország, Ukrajna, Norvégia, vagy Svájc. Svájc például – bár nem tengeri hatalom – kifejezte érdekltségét az EU szomáliai haditengerészeti akciójának pénzügyi támogatásában, mert külpolitikai és gazdasági érdeke a kalózkodás visszaszorítása. Az eredményes válságkezelés érdekében az EU-nak lehetőleg maga mellé kell állítania például Japánt, Kínát, Indiát, Braziliát, Egyiptomot, Nigériát, a Dél-Afrikai Köztársaságot és más jelentős államokat is. Rugalmasabb és eredményesebb együttműködés szükséges egyfelől az ESDP, másfelől az ENSZ, a NATO, az EBESz és az Afrikai Unió között is.

Az ESDP-nek állandó alkalmazkodó és változási képességre van szüksége. A válság-elemző és a gyors bevetési kapacitások további, folyamatos fejlesztése lényeges feladat. Ezeken a területeken még nagyon sok a tennivaló. Fontos a további szervezeti korszerűsítés, a döntéshozatali folyamatok gyorsítása, a rugalmasabb vezetési struktúrák kiépítése is. A rugalmasabb és megfelelő mértékű finanszírozás terén szintén további előrehaladás szükséges. A Lisszaboni Szerződés érvénybe lépése jelentős, pozitív lökést ad majd ennek a folyamatban lévő, sokrétű és sokirányú fejlődésnek.

Az ESDP-nek a következő tíz évben is ugyanazokon az elvi alapokon kell működnie, mint az első tíz esztendőben. Ezek a szabadság, a demokrácia, az emberi jogok tiszteletben tartása és a törvényesség biztosítása világméretben. A stabilitás ezen az alapon történő kisugárzása nem önfeláldozás és nem felelőtlen kockázatvállalás, hanem fontos európai önérték.

Az EU közös külpolitikájának és közös védelempolitikájának a tagállamok közötti szolidaritáson kell alapulnia. Nemcsak egy bajbajutott tagállam iránt kell szolidaritást mutatnia a többieknek, hanem minden tagállamnak szolidárisnak kell lennie a közös célok és a közös akciók iránt. Az ESDP-nek a jövőben még bátrabban és még határozottabban kell fellépnie. A közös védelempolitika nagyobb kockázatvállalási készséget is jelent, amit azonban a tagállamok együttesen vállalnak, ezzel csökkentve az egyes kockázatok súlyát. Kockázatvállalás nélkül ugyanis nincs sikeres válságkezelés. A béke-kikényszerítésnek és a béke-fenntartásnak mindig van ára, de a konfliktusoktól való távolmaradás és az önelszigetelés sokszorosan nagyobb károkat okoz Európának.

Az ESDP jelenlegi legjelentősebb problémája az, hogy az európai válságkezelés iránt sokkal nagyobb az igény, mint amit az ESDP-műveletek ki tudnak elégíteni. Az ESDP megerősítése céljából főként a következő lépések szükségesek.

- 1) Mindenekelőtt színvonalas kül- és védelempolitikai elképzelésekre, politikai koncepciókra, stratégiákra, úgynevezett politikai „soft-ware”-re van szükség. Ha ez a közös politikai irányvonal konszenzusos és sikeres, akkor általában a kapacitások, azaz az emberi erő és az eszközök is előbb-utóbb rendelkezésre állnak az EU számára. A jó „soft-ware” tehát mindenképpen elsődleges, mert segít a végrehajtást szolgáló eszközök „hard-ware”-jének megtalálásában. A színvonalas, közös kül- és védelempolitika kifejlesztéséhez elsősorban politikai tisztánlátás és bölcs döntések, nem pedig elhamarkodott akciók szükségesek. Ezért az EU elemző, információ-szerzési és politikai tervező kapacitásait gyors ütemben tovább kell fejleszteni. Ehhez a Lisszaboni Szerződés életbelépése és ennek alapján az Európai

Külső Akció Szolgálat (European External Action Service = EEAS), azaz az EU közös diplomáciai apparátusának felállítása jelentősen hozzá fog járulni. Tudományos műhelyeket, egyetemeket és NGO-kat is be kell vonni a közös stratégia folyamatos alakításába, fejlesztésébe, mert ehhez a lehető legszélesebb társadalmi támogatottság szükséges. Az EU nagy tartalékokkal rendelkezik a közös politikai stratégia kifejlesztése terén, hiszen ez a legnagyobb integrált gazdasági térség a világon félmilliárd lakossal, magas színvonalú kutatóhelyekkel, összesen kb. 40 000 diplomátával és igen jelentős katonai létszámmal.

- 2) Növelni kell a műveletek politikai jellegét világos, politikai célkitűzésekkel, függetlenül attól, hogy főként katonai vagy főként polgári műveletről van éppen szó. Ma már az egyes műveleteken belül a katonai, a polgári és a gazdasági összetevőknek a keverékére van szükség. Ezek az összetevő elemek esetről-estire változó arányban lehetnek jelen a közös, külső akciókban, amelyhez azonban minden egyes esetben elengedhetetlen az egyértelmű politikai célkitűzés és az erőteljes politikai vezetés.
- 3) A kapacitás-fejlesztés terén a következő 5-10 évben az 1999-ben elhatározott, nagy létszámú harccsoportokhoz képest kisebb méretű, operatívabb, rugalmasabb és gyorsabban felhasználható katonai egységek létrehozása is szükséges. A nagy harccsoportoknak a valóságban is mozgósíthatóknak kell lenniük, s többet kellene közösen gyakorlatozniuk.
- 4) Az úgynevezett integrált „törvényesség-elősegítő akciók” (rule of law missions) Boszniától és Koszovótól a palesztin területeken át Irakig és Afganisztánig nagyon összetett jellegűek, általában kis-létszámúak és rendkívül fontos feladatot látnak el a hosszú-távú stabilitás kiépítése szempontjából. Jelenleg ezen a téren mutatkozik a legnagyobb igény ESDP-műveletekre, ezért a mozgósítási és szervezési nehézségek ellenére az EU-nak ezt a tevékenységét érdemes a leggyorsabban fejlesztenie.
- 5) Az EU-nak egyre inkább gazdasági eszközöket is alkalmaznia kell stabilizálási célból. Bár ezek az eszközök nem tartoznak a szoros értelemben vett ESDP feladatkörébe, biztonságpolitikai jelentőségük kiemelkedő. Ha ugyanis a gazdasági válság következtében egyes államokban például pénzügyi összeomlás következik be, akkor a gazdasági és szociális feszültségek súlyos politikai problémákhoz, sőt belső és külső konfliktus-helyzetekhez vezethetnek. Míg az EU-n belül az Európai Bizottság jelentős kapacitással rendelkezik a nem-eurózónába tartozó EU-tagállamok megsegítésére (50 milliárd euró makrogazdasági támogatás áll rendelkezésre), addig az EU-n kívüli térségekben történő stabilizálásra jelenleg csupán félmilliárd euró mozgósítható. Ez az egy a százhoz arány azt mutatja, hogy az EU ma még alig képes az EU-térségen kívüli makro-ökonómiai stabilizálásra. Sokkal több, kifelé irányuló, az európai szomszédságpolitikában is jól felhasználható, gazdasági eszközre lenne szükség a jövőben a mostani válságtól függetlenül is. Ezeket a gazdasági és pénzügyi eszközöket a törvényesség elősegítő, a katonai és a politikai elemző-tanácsadó eszközökkel együtt lehetne bevetni elsősorban az EU közvetlen földrajzi környezetében, s végső soron mindig az EU-térség saját érdekében. A gazdasági és pénzügyi eszközök alkalmazása a jövőben egyre fontosabbá válik. Az EU ezen a téren joggal tarthat igényt a világszerepére, hiszen a fejlesztési segélyezés terén is az EU a „világrekord-tartó”. Az EU ezekkel a külső akcióival saját értékrendjét is erősíti és alakítja. A külső fellépésnek ezért belső integráció-építési funkciója is van. Az EU külső fellépéseivel lényegében véve önmagát határozza meg.

Az ESDP-nek a jövőben erőteljesebben kell támaszkodnia a partnerállamokkal és partner nemzetközi szervezetekkel való együttműködésre. A három legutóbbi ESDP-művelet során (Csád, Grúzia és Szomália) az EU meglehetősen egyedül maradt, bár ez a helyzet Szomália esetében javulni látszik (pl. Oroszország és India is részt vesz). Afganisztán és az izraeli-palesztin konfliktus esetében ez a nemzetközi, stabilizáló bázis valóban széles, mindenekelőtt az Egyesült Államok döntő súlyú részvétele miatt. Mindenesetre az ESDP-nek gyorsan tovább kell fejlesztenie az együttműködését az ENSz-szel, a NATO-val, az Egyesült Államokkal, Oroszországgal és Ukrajnával is. E két utóbbi állam különösen a továbbra is szűk keresztmetszetet jelentő, stratégiai szállítási kapacitás terén nyújthat az ESDP-nek jelentős segítséget, ami már a csádi misszió esetében is bebizonyosodott. Ezen a téren az EU részéről nagyobb fokú nyitottságra, rugalmasságra és a közös érdekek őszinte feltárására van szükség, főként a gazdasági válság időszakában. Különösen az olyan bonyolult, elhúzódó és az államépítést is magában foglaló feladatok, mint pl. az afganisztáni, nagyon széles nemzetközi összefogást követelnek meg.

Az ESDP egyik problémája az, hogy a jelentős erőt képviselő, közös harccsoportok felhasználásához nincs teljes, egyhangú egyetértés az EU Tanácsában. Az Északi Harccsoport például már 2008-ban létrejött, hat hónapig bevetésre készen állt úgynevezett gyors telepítés céljából, a külpolitikai egység hiányában azonban nem alkalmazták. Ugyanez vonatkozik az összes, eddig felállított harccsoportra. Szintén a múlt évben, a csádi békefenntartó misszió kapacitásának összeállítása például fél évig húzódott el, s erre a célra egyik rendelkezésre álló harccsoport sem volt felhasználható a kettő közül, mert Csád esetében nem „gyors reagálást” megkövetelő helyzetről volt szó, így nem jött létre egyetértés a Tanácsban. A mostani, svéd elnökség új javaslata szerint ezen az adófizetőknek sokba kerülő, s az EU-t tétlenségre kárhóztató helyzeten változtatni kell pl. a harccsoportok „gyors reagáláson” kívüli, más célokra történő „kikölcsönzésével”. Az EU két, állandóan bevetésre kész harccsoportját tehát, amelyeknek a félévenként rotáló bevetésre készen tartására a tagállamok kötelezettséget vállaltak, ne csak gyors válságkezelésre, azaz kialakulóban lévő konfliktusok elfojtására lehessen felhasználni, hanem gyakrabban előforduló és realisabb célkitűzések elérésére is. Ebből a példából is jól látható, hogy nem elsősorban nagy katonai kapacitásokra van jelenleg szükség, hanem külpolitikai egyetértésre, azaz politikai „soft-ware”-re, ami továbbra is hiánycikk az Európai Unióban.

DR. HUBAI JÓZSEF*
Olvadó Jeges-tenger – erősödő geopolitika

GEOPOLITICAL REALITIES IN THE ARCTIC REGION

This article attempts to demonstrate that following the amazingly rapid growth of their national economy in the early 2000's, the USA/Alaska, Canada, North-Europe and Russia began using their economic strength to position themselves as major geopolitical powers in the world. The Arctic Ocean has the most extensive continental shelf among all other ocean basins. These and the adjacent onshore basins are very rich in hydrocarbon reserves. Besides, all of them have increasingly been joining efforts to advance their national goal. However, in spite of their superpower status and the active role they have been playing in determining the economic and political order of the 21st century, the US administration and the leaders of the EU and Russia must recognize that in this new era we have entered in, the dreams of new powers, alone or in cooperation with others, will play the decisive role in shaping our common future.

Nemrégiben ellátogattam a sarkvidékre, ahol néhány éve még hatalmas jégtömeget képező gleccser maradványait láttam. Összeomlott. Nem elolvadt, összeomlott. Kilenc órát utaztam hajóval a világ legészakibb településére, hogy elérjem a sarkkört. Néhány év múlva ugyanez a hajó talán már akadálytalanul hajózhat egészen az Északi-sarkig. A sarkvidék 2030-ra gyakorlatilag elvesztheti teljes jégtakaróját. A tudósok figyelmeztetnek, hogy a sarkvidéken nagyon gyors változások zajlanak. Ami még ennél is rosszabb, ezek a változások az általános felmelegedést is gyorsítják...

BAN KI MUN, az ENSZ főtitkára, 2009.

JANUS-ARCÚ GLOBÁLIS FELMELEGEDÉS

Könyvtárnyi irodalma létezik a klímaváltozásnak, melynek több mint háromnegyede azzal foglalkozik, milyen veszélyei és negatív következményei vannak e folyamatnak a gazdaságra, társadalomra és a politikára. Azonban a felmelegedés jó is lehet az *Arktiszon*. Ezzel az első hallásra furcsa tézissel foglalkozik ez a cikk.

Ha tetszik, ha nem – fel kell készülnünk a klímaváltozásra ezen a téren is. Ha a jég visszahúzódik, előre gondolkodva szükséges cselekednünk. Ezt is a saját hasznunkra kellene fordítani a elkövetkezőkben. Példaként soroljunk fel röviden néhány klímaváltozásra épülő gazdasági hatást:

- Az éghajlati-növényzeti övek északra való tolodása → új mezőgazdasági és erdőgazdasági biogeográfiai tér kialakulását hozza magával. Már most Finnország, Svédország és Kanada exportjának kb. 1/5-öd részét ez és a feldolgozott termékei adják.
- A „sarki erdő” megkötheti a szén-dioxidot is, szabad kibocsátási kvótákhoz juthatnak az érintett államok.
- Bővül a faipar, új munkalehetőség. Társadalom-földrajzi folyamatok javulhatnak.
- Az őslakos népek (észak-amerikaiak, szibériaiak) természeti erőforrásai, életlehetőségei gazdagodnak → vadászat, gyűjtögetés stb.
- Makrélák és heringek északra vándorolnak, több lesz a hal, új halfogási kvóták szükségesek. Egyben a jeges halászföldök hajókkal is elérhetővé válnak.

* BGF Külkereskedelmi Kar, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, főiskolai tanár.

- A tengeri útvonalak bővülnek és a hajózási szezon is. Már tapasztalható, hogy az „új transzarktkiszi hajózás” kibővült.
- Új természeti erőforrások válnak elérhetővé (kőolaj, földgáz, érc stb.).
- Új exportkikötők épülhetnek, pl. Kanada a prérigabonát kiviheti a Hudson-öbölből...

„ZÖLDÜLŐ GRÖNLAND” (GREENING GREENLAND)

Az érintett országok különös jelentőséget adnak a változó természetföldrajznak: A belföldi jég alól egyre jobban a felszínre kerülnek a parti síkságok. Ennek következtében ásványkincsekhez, energiahordozókhoz is hozzájuthatnak (esetleg olcsóbban). Gabonát termelhetnek, bányákat is leleltethetnek a jövőben...

Bár a stratégiailag fontos érc és energiahordozók ára a globális pénzügyi és gazdasági válsággal (2008–2009) ugyan ideiglenesen esett/megtorpant, azonban a krízis után a közeljövőben elérheti a korábbi árszintet, sőt meghaladhatja azt. Emiatt érdemes lesz a jelenleginél eltérőbb földrajzi régiókat is bevonni a kitermelés fejlesztésébe. A jövőkutatók számításai jelzik a lélektani határokat, melyek szám- szerűsítik azt, hogy versenyképes lesz a sarki ásványvagyonhoz is hozzányúl- ni (pl. a réz esetében: 5000–6000 USD/t, vagy a kőolaj esetében 150 USD/ hordó felett).

Mai geológiai ismereteink szerint a világ feltáratlan, de technikailag felhozható szénhidrogénkincsének (potenciális vagyon) negyede a Északi-sarkkörön túl talál- ható. Megoszlásuk a következő: a teljes olajkincs 13%-a, a gázkincs 30%-a rejtőzkö- dik a sarki jégtakaró alatt, a föld mélyén. Egy e kérdésben készült becslést az 1. táb- lázat foglal össze.

1. táblázat
Az Arktisz alatti becsült szénhidrogén-készlet¹

Valószínűség	Olaj (milliárd hordó)	Gáz (trillió köbláb)
95%	44	770
50%	83	1547
5%	157	299

A GEOPOLITIKAI FÖLDRAJZ RADIKÁLIS TÉRVÁLTOZÁSAI A 21. SZÁZADBAN

Megfigyelhetjük, hogy a világ energiatermelésének gravitációs pontjai a Rák- téritőtől fokozatosan tolódnak el északi és keleti irányban. Még korábban a Perzsa- öböl térsége töltötte be a centrum szerepét, jelenleg és a jövőben az SCSC (Saud- Caspian-Siberian-Canada; Szaúd-Kaszipi-szibériai-kanadai) folyosó mentén erősö- dik a geopolitika energiája. Az új földrajzban a keresleti tér pedig Kína, India és az USA lett. E három nagy földrajzi térrendszer fogja a jövőben alkotni az erőforrások piacainak dinamikáját.

Ugyanakkor jobban erősödik a jövőben az államok által irányított energiapolitikák szerepe is. Átrendeződik az államok és magáncégek hatalmi aránya a világon. Megin-

¹ Chris Nelder: Is there A Bonanza Waiting At the North Pole?
<http://www.energyandcapital.com/articles/arctic-oil-gas/890#>

dult az államok nemzetközi küzdelme az utolsó nagy gazdátlan szénhidrogén-lelőhelyekért, például az Arktisz tengerfenekén. A földrajzilag érintett sarki országok mellett a közepes és délebbi szélességi körök mentén elhelyezkedő, új feltörekvő országok is megjelennek/megjelentek az elérhető erőforrások kiaknázásában. Például Kína és India, amelyekben a gazdasági erő és a táguló piac egyre nagyobb súlyt biztosít.

2007 nyarán nagy riadalmat keltett, amikor Oroszország – két mini tenger-alattjáró segítségével – kitűzte nemzeti zászlóját az Északi-sarkponton a tengerfenéken, kb. 4000 méter mélységben. A sarki országok döntéshozói – ennek hatására – rádöbbenek arra, hogy egyre távolodik az érintett országok között a geopolitikai érderendszer. A zászló kitűzése után az egymás közötti kapcsolatok egyre jobban megoszlottak, sőt kiéleződtek. Oroszország „búvármutatványa” egyértelműen kifejezte, hogy ezután jogot formál az ott elhelyezkedő területekre is. Az orosz „titánofenzíva” (ebből a fémből készült a trikolór), egy csapásra felgyorsította az Arktisz felosztásának folyamatát. A sarki országokon kívül a többi nagyhatalom, sőt a feltörekvő országok érdeklődése is felizzott.

AZ ARKTISZ MEGHÓDÍTÁSÁNAK NEMZETI PROGRAMJAI

Olyan fehér volt a Földünkön az Északi-sarkvidék felszíne, amely csak szilárd hidroszférából állt, és szárazföld alig-alig fordult elő a térképen. Hatalmas jégmezsek borították. Területi felosztása még a 21. sz. első évtizedében sem fejeződött be, a földrajzi fekvésük következtében a kandidált országok de facto/de jure igényekkel léptek fel.

Oroszország mint sarki nagyhatalom

Oroszország nemcsak azt kutatja már tudományosan, hogy pár év múlva mennyi jég fog megolvadni, és ennek milyen gazdasági és természetföldrajzi következményei lesznek, hanem főleg azt kívánja tudományosan is bizonyítani, hogy – geológiai szerkezet szerint – az Északi-sarkvidék 50%-a orosz területen fekszik. Az Oroszország szárazföldjéhez csatlakozó ún. kontinentális talapzata a 200 m-nél mélyebb tengerfenék alatt is lehetővé teszi számára a természeti erőforrások kiaknázását. Erre hivatkozott Moszkva, amikor tengeri üledékek és vízminták alapján is alátámasztotta a „titánzászló” rögzítését.

Az ismert lemeztektonikai térképek alapján tudjuk, hogy a Mengyelejev- és Lomonoszov-hátságok a szibériai ősmasszívum tenger alatti folytatásai a szárazföldnek. Így Oroszország nemcsak nyugati és keleti irányban formál birtokot a Jeges-tenger peremtengereire a Kola-félszigettől a Csukcs-félszigetig, hanem az Északi-sarkpontig kitolta érdekszféráját a zászlóbontással. Moszkva már 2001-ben beadványt fordult az ENSZ-hez az Északi-sarkig terjedő tengerfenék-régióval kapcsolatban. A zászlóakció ennek is az alátámasztása volt. Oroszország nemcsak természetföldrajzi érvekkel küzd a kb. 1,2 millió négyzetkilométeres „Arktisz-tortaszéletért”. 2008 nyarán Vlagyimir Samanov orosz tábornok közölte a világgal, hogy a hadsereg speciális alakulatai felkészültek a várható sarkvidéki konfliktusokra!

Oroszország nemcsak nagyhatalmi törekvéseit erősítette fel az utóbbi években, hanem komoly, reprezentatív adatokkal is rendelkezik az érintett térképrészen a természeti erőforrások feltárásában. A nemzetközi irodalomban már az 1970-es évek elején megjelent, hogy az akkori Szovjetunió nemcsak a Föld legnagyobb földgázkészletével rendelkezik, hanem ez kiegészült a Barents-tenger erőforrásvagyonával is. Ez utóbbi nagyobb a kontinentális készleteinél is. A további geológiai vállatással bővült a földrajzi tér a Kara-tengerrel (lényegében a Nyugat-Szibériai-alföld folytatása

a sarkkörön túl). Ma már 300-400 szénhidrogénmező ismert a friss geológiai feltárásokból a Jeges-tenger orosz peremtengereiből. Így érthető, hogy Oroszország erősíti dominanciáját a sarki térkép rajzolásában. A világ legnagyobb földgáztermelője, legjelentősebb gázexportőre ma már nemcsak a kontinensére támaszkodhat, hanem az ismert tenger alatti vagyona is, amelyet még négy évtized elmúltával nem sikerült termelésbe vonnia. Ehhez még azt is hozzászámolhatjuk, hogy még a szárazföldi mezői is kiaknázatlanok. További tartalékot jelent a földgázgazdálkodásban, hogy az orosz nemzetgazdaság a világ legpazarlóbb fogyasztói közé tartozik...

Az Egyesült Államok és Kanada

USA Alaszka révén közvetlenül rendelkezik a sarki peremtengerekkel, így a Beaufort-tengerrel. Kanada pedig az északra nyúló szigetvilágával legjobban megközelíti az Északi-sarkot. Kanada, a szigetekre kiterjedő szuverén területe miatt, saját beltengerének tekinti a térséget, és ezt nemzetközileg is el akarja ismertetni.

Az amerikai földrész sarkkörön túli részén egyrészt USA és Kanada vívja hegemón csatáját 2007 nyarától. Ugyanis a peremtenger – több évszázad elteltével – jégmentessé, s így hajózhatóvá vált. Újra megnyílt az Északnyugati-átjáró! USA azt kívánja, hogy nemzetközi víz-útvonallá alakítsák az új kereskedelmi korridort. Míg Kanada továbbra is saját beltengereként birtokolná ezt a közlekedéscsatornát.

A globális felmelegedés és az orosz zászlókitűzés hatására felgyorsultak az észak-amerikai peremvidéki szénhidrogén-kutatások is. Nemcsak a két érintett ország cégei fúrják a tengeraljazatot, hanem a brit és brit-holland stb. cégek is koncessziós szerződéseket kötöttek a Beaufort-tengeren lévő talapatok vállalatára.

Az USA állandóan hangoztatta az Arktisz kapcsán: „Meg kell védeni az amerikaiak érdekeit az orosz követelésekkel szemben”. Ennek érdekében 2008-ban Kanadával és Dániával közösen végeztek kutatásokat. Tudományos érvekkel alátámasztották, hogy a Jeges-tenger alatti sarkpont az észak-amerikai kontinentális platóhoz és Grönlandhoz tartozik geológiai és lemeztektonikai vizsgálatok alapján. Így ők is igényt tartanának egy 1,75 négyzetkilométernyi területre.

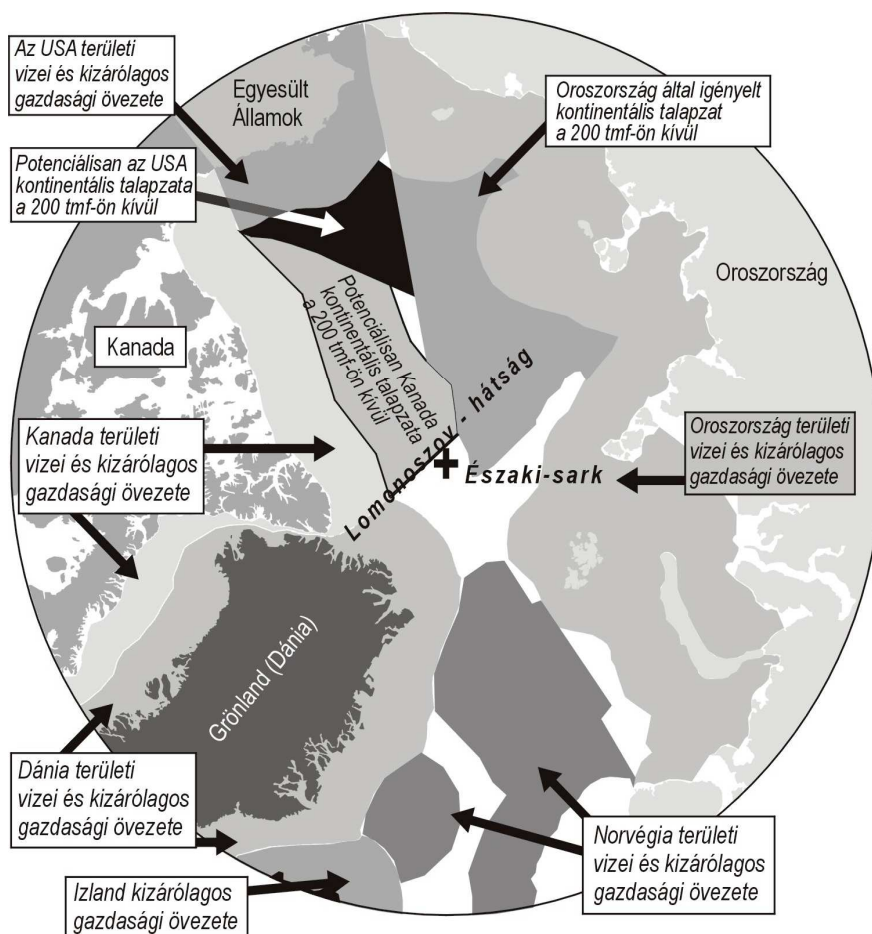
A jövőben a két nagy koncepció (amerikai földrész → ← eurázsiai földrész) között a megoldás csakis a kontinentális talapatok és lemezek nemzetközi elhatárolása lehet. Abban az esetben, ha lemeztektonikai, geológiai, geofizikai, rétegtani-átfedésekről lenne szó, az ENSZ független szakértőinek szükséges lenne megfogalmazniuk a verdiktet.

Európai Unió – EGT és a Sarkvidék

Az Arktisz öt állammal határos (Dánia, USA, Kanada Norvégia és Oroszország), azonban az európai integráció is bekapcsolódott a diskurzusba, geopolitikai érdekeit érvényesítve. Az EU az „északi szomszédság stratégiáját” is kidolgozta e célterületre. Választ találtak arra, hogyan tud az EU leginkább hozzájárulni egy hosszan tartó környezeti és gazdasági fejlődéshez. Elsősorban kutatókkal és álláspontokkal. Meggyőződése az, hogy az Északi-sark nem izolált tér, hanem a „világközösség része”. Nemzetközi közösségi tulajdonnak tekinti Brüsszel a sarkvidéket, melyről tárgyalni kell, és minél több országot be kell vonni a döntésbe. Azt hangsúlyozzák, hogy az új kutatási területeket nemzetközi konferenciák tartásával kell összehangolniuk az országoknak. Az EU határozottan demonstrálta azt is, hogy részt kíván venni a tudományos és diplomáciai vitákban.

Ennek megfelelően kialakulófélben van az EU saját Arktisz-politikája is. Ennek mottója: „Az Északi-sarkvidék méltó az Európai Unió figyelmére”. Az Európai Bi-

zottság 2008. november 20-án adott ki egy közleményt¹ „Az Európai Unió és az Északi-sarkvidék” címmel, amely rávilágít az éghajlatváltozás és az emberi tevékenységek hatásaira az Északi-sarkvidék térségében. Az EU érdekeinek és politikai célkitűzéseinek ismertetése mellett a szöveg szisztematikus és összehangolt választ kínál az egyre fokozódó kihívásokra. Ez a közlemény az első lépésnek számít az EU északi-sarkvidéki szakpolitikája felé, és egyben jelentősen hozzájárul az EU integrált tengerpolitikájának végrehajtásához.

1. ábra
Az Északi-sarkvidék területi felosztása²

¹ http://ec.europa.eu/maritimeaffairs/arctic_overview_en.html#1

² Az itt közölt térkép csak a legfontosabb elemeket tünteti föl, nem mutatja az egymást (területileg) átfedő igényeket, a nem igényelhető területeket, a speciális területeket stb. A kérdés részletesebb tanulmányozása a forrás segítségével célszerű: Maritime jurisdiction and boundaries in the Arctic region. <http://www.dur.ac.uk/resources/ibru/arctic.pdf>.

BENITA FERRERO-WALDNER, a külkapcsolatokért és európai szomszédságpolitikáért felelős biztos kijelentette: „Az Északi-sarkvidék egyedülálló és veszélyeztetett régió Európa közvetlen szomszédságában. Állapotának alakulása jelentősen befolyásolja majd Európa jövő nemzedékeinek életét. Az Európai Unió északi-sarkvidéki együttműködésben való részvételének fokozása új távlatokat nyit az északi-sarkvidéki államokhoz fűződő kapcsolatainkban. Az EU készen áll arra, hogy ezen országokkal közösen munkálkodjék ... a természeti erőforrások – köztük a szénhidrogének – fenntartható felhasználásának szükségességé közötti helyes egyensúly megteremtése érdekében.”

A közlemény hangsúlyozza az Európai Unió és az Északi-sarkvidék közötti szoros kapcsolatot. A dokumentum átfogó képet nyújt az Európai Uniónak az északi-sarkvidéki együttműködés összes területére kiterjedő érdekeiről, és kiemeli, hogy az északi-sarkvidéki térség fejlesztéséhez integrált válasza van szükség. Három fő szakpolitikai célkitűzést határoz meg:

- Az Északi-sarkvidék védelme és megóvása annak lakosságával összhangban;
- Az erőforrások fenntartható használatának ösztönzése;
- Hozzájárulás a hatékonyabb északi-sarkvidéki többoldalú kormányzáshoz.

Az arktiszi országok mindegyike *a térképen is berajzolta a parti tengerek és a kizárólagos övezetek kiterjedését*. Dánia Grönland szigete köré vonta holdudvarát, amely csak Kanada szigetvilágánál keskenyedik el. Izland a legdélebbi övezetet rajzolta be az Arktisz térképében, szárazföldi területe azonos a gazdasági övezet kiterjedésével. Norvégia területének kétszeresére tart igényt az övezetben, körülölelve a Spitzbergákat is. Ezen túlmenően is mindegyik ország kiegészítette jelentős területekkel a „bejelentett és lehetséges területi igényeit”. Vitás területek így is maradtak az Északi-sark körül, illetve Norvégia és Oroszország érintkezési vonala mentén.

TÉT: A TENGERJOGI EGYEZMÉNYEK ALKALMAZÁSA

Tekintettel arra, hogy szárazföld nincs a Jeges-tengeren, a területre/térre vonatkozó nemzetközi megállapodásokra, a tengerjogi egyezményekre talán támaszkodhatunk (pl. kvázi államterületek: parti tenger, szigetek víze, tengersizorok), valamint a gazdasági jogra, például: kontinentális talapzat.

Ismert az, hogy az államokhoz rendelt hidrológiai övezet 200 tengeri mérföld (tm, 1 tengeri mérföld = 1,85 km). Szélességben már kialakultnak tekinthetők az Arktiszon is. Ezek még nem fedik le az össz-sarkvidéket. A fenti viták egy része abból adódott/adódik, hogy az egymáshoz közeli parti államok, ha érvényesíteni kívánták tengeri zónájukat, gyakran egymásba nyúltak, átfedték részeikben egymást. Ugyanakkor kezelhetővé tette a problémát a mért parttávolságok felezése.

1982-ben az ENSZ 12 tengeri mérföldben jelölte meg a parti vizek kiterjedését. Ezt követően a továbbiakban 188 tm-et engedélyezett az államok számára, kizárólagos gazdasági övezetként (különleges jog halászatra, ásványkincsek feltárására...). Azonban a továbbiakban is rugalmas/képlékeny a tengerjog, ugyanis $12 + 188 = 200$ tm-nél folytatódik a jogi exkluzivitás, az ún. kontinentális talapzaton. Ez jogot ad egészen 200 m-es tengermélységig, sőt azon túl is, ha a természeti erőforrás kiaknázásának a lehetősége adott.

Ezek után nyugodtan kijelenthetjük, hogy az Arktisz szabad tér a határállamok számára 200 tengeri mérföld felett, de legalábbis mindaddig, míg csak nem ütközik egy vagy több más állam elsajátítási vágyával.

Az éghajlatváltozás, a technikai fejlődés, a megnyíló hajózási utak, valamint az ásványkincsek a 21. század elején felgyorsították a sarkkörüi öv és a sarkkörön túli területek terjeszkedési szándékát, ami a megegyezés vagy konfliktus/háborús készülődés irányába hajtotta a földrajzilag érintett országokat. Mivel várható, hogy az Északi-sarkvidék jégmentes lesz, a sark iránt kiújul az érdeklődés. Egyre több ország olyan „tudatba” kerül, hogy talán ő is „sarki ország”. Például: Franciaország, Málta, Kína stb. Sőt, legújabban már Indiának is van Északi-sark-politikája. Az Arktisz a világgazdaság/világközösség részévé vált.

ÚJ SARKI GEOSTRATÉGIA ELEMEI

Első kérdés: Melyek a fő célok, amelyek alkalmasak az államok közötti kihívások kezelésére? A sarkkövi és sarkkörön túli világ helyzete nagyon súlyos, a kilábalás nagy erőfeszítésekkel jár, de nem lehetetlen. Az első nehézséget az jelenti, hogy a geopolitikai válság nagyon bonyolult, nehéz beazonosítani azt a *kritikus pontot*, ahonnan az új stratégia kiindulhatna. Bárhonnan kezdjük a célok sorrendbe állítását, azonnal akadályokkal, ellenállással találkozunk. Ezért is nagyon fontos, hogy a „kritikus pont” olyan legyen, ahonnan kiindulva már az első kísérletek egymást erősítő, ún. szinergikus események lehetnének. Lehetne például hosszú távú szerződés, a kezdeményezője talán az ENSZ vagy az EU?

Másik nehézség a stratégia *tervezésénél*, kik legyenek az új stratégia *alanyai*? A földrajzilag szomszédos államok a sarkvidéken vagy annál tágabbi mező?

A szereplők összetételét firtató stratégiai kérdésekben benne van a burkolt feladat, hogyan lehet minimalizálni azt a nem kívánatos elemet, hogy katonai lépésekre is sor kerüljön?

A stratégiai célok között szükség van az ökológiai változást követő harmónia helyreállítására is. Az ökológiai kérdés új alapokra való helyezésének első feladata, hogy legalább tudományosan, minél pontosabb és részletesebb képet tudjunk rajzolni arról az ökológiai állapotról, ami kb. két évtized múlva kialakulhat a globális felmelegedés és változás következtében. Ha bekövetkezik, hogy 2020 táján eltűnik a jég a sarkvidékről, ezek az ökológiai sebek kikerülhetetlenül károsítanak minden más geoszférát!

KÖVETKEZTETÉSEK

Igaz az az állítás, hogy a szárazföldi bányászatban van még tartalék, de egy zöld energia-revolúció győzelméig szükség lesz az Arktisz energiakészletére. Az Arktiszon – az Antarktiszhoz képest – másképpen festenek a geostratégiák. Az enyhülés helyett az ellenkezője zajlik, egy „geostratégiai limes” épült.

Felvetődik a kérdés: miért nem azonosak az Arktiszon a nyugati és a keleti félgömb geopolitikai érdekei? A taktikák és a stratégiák inkább távolodnak egymástól. Az EU geopolitikáját alapvetően az alakítja, hogyan tendál egész Európa (Eurázsia) geostratégiája északon. Az európai és az amerikai geopolitikai érdekek nem nagyon harmonizálnak egymással. Mintha a magasabb szélességi körökön elhalna a transzatlantizmus?

Megállapíthatjuk, hogy a 21. század első felében a Jeges-tengeren felerősödtek a területi, energiabiztonsági, környezeti és a katonai tendenciák. Ez a tény alapvetően több következménnyel változtatja meg az államok és magáncégek közötti kapcsolatokat. A versenyfutás startolt az utolsó nagy „gazdátlan kincsekért” az Arktisz tenferfenekein.

Első lépés talán az arktikus krízis oldásában egy nyíltabb és őszintébb transz-arktikus kommunikáció. Akár az ENSZ bevonása a jelenlegi rendellenes geopolitikai válság orvoslásába.

IRODALOM

- HUBAI J.: Geopolitika – Geostratégia, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 2009.
- HUBAI J.: Az uniós csatlakozás hatása Magyarország természeti-erőforrás gazdálkodására, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bpest, 2006.
- F. FRITZEN: Konferenz in Grönland. Die Sorge um die Schätze der Arktis, Grönland, 2008.
- SCHWEITZER A.: Az Arktisz politikai térképe, HVG 2008. 08. 06.
- E. SOLHEIM: A klimaválság súlyosabb mint a pénzügyi válság, www.norvegia.hu/policy/environment/Solheim+i+Index.htm, 2009.03.24
- Talapzatvita. Kéé az Északi-sark? <http://itthon.transindex.ro/?cikk=5936>, 2009. 03. 24.

J. BEKE LISÁNYI*

**Options for integrating environmental components
in measuring the performance of the agricultural
sector in the Czech Republic, Hungary and Denmark**

The present study will examine the potential ways of integrating sustainability indicators into measuring the performance of agriculture. The appropriate ways of calculating the output of the sector including damages caused and benefits gained by agricultural production will be dealt with. First, ways of integrating the environmental components in the calculation of economic performance followed by attempts to investigate some environmental indicators will be made that could be applied in the comparison of the efficiency of the Danish, Czech and Hungarian agricultural sector.

INTRODUCTION

During the past few years, I have examined the ways of measuring the efficiency of agriculture, which actually is the source of increasing agricultural production, and searched for the potential ways of ensuring the sustainability of an ever intensifying agricultural production.

My research has been put into a new context because of the findings of a recent article, in which STIGLITZ explained that it is time to modify our views on economic growth and on the wealth of a nation (STIGLITZ 2009). At present, the per capita GDP figures are considered the most accurate way of measuring economic welfare, even though we are faced with a number of new phenomena which have a significant impact on our perception of well being. However, these phenomena are not part of the traditional macro-statistical accounts and are not reflected in the GDP measures. STIGLITZ refers to three important areas of consideration such as:

- a) climate change, which is the consequence of pollution (it distorts the GDP measures because the current methodology does not take the degradation of the environment, of natural resources and of nature's assets into account
- b) negative social phenomena, like the increasing income inequalities. If GDP is expressed in per capita figures, then, according to STIGLITZ, we might have false ideas about the general welfare of the citizens of a given country. In a country with an even distribution of income for example, the per capita national income, as the mean, can show a realistic picture of an individual's income, but with an uneven distribution, when the majority of the wealth is concentrated in the hands of a minority, a great number of people may live below the average income level.
- c) growing share of the government sector, e.g. in education, health, infrastructure, (the problem is the value of output. It distorts GDP figures because their output is measured simply by the input values).

It has long been clear that GDP is an inadequate metric to gauge well-being. WEITZMAN, in his article published more than three decades ago, argued that the net domestic product is considered a good measure of wealth, while prosperity is the

* Budapest Business School, Department of International Relations.

discounted value of future consumption, so human and natural capital should be included in capital stock (WEITZMAN 1976).

According to BARTELMUS and VAN TONGEREN (1994) an early indicator of the trends and limits of sustainable economic growth may be the replacement of GDP by EDP (Ecological Domestic Product) or the extension of the scope of key variables in the dynamic growth models

In February 2008, The Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (also known as the STIGLITZ Committee) was set up. The Commission's aim was to identify the limits of GDP as an indicator of economic performance and social progress, the development of more relevant and adequate indicators and the creation of alternative measurement tools with environmental and social dimensions and to check the feasibility of measurement tools proposed by the Commission (CMEPSP 2008).

In the present paper I am investigating how the requirement for sustainability could be integrated in the measurement of the performance of agriculture. First, the possibility of applying some indicators is discussed then in the empirical part, the efficiency of the agricultural sector of Hungary, the Czech Republic and Denmark is compared. Special attention is paid to the fact that Hungary and Denmark are traditionally considered agricultural countries, whereas the Czech Republic has been seen as an industrialized country. To gauge the efficiency of the sector, an input/output ratio is applied. The environmental damage caused by agricultural activities is illustrated by various indicators. The application of such indicators in the calculations aims to determine the possible differences in sectoral efficiency.

MATERIAL AND METHODS

I. National Accounts and the Environment

1. Green National Accounting

The conventional method of calculating national income figures is part of the United Nations System of National Accounts (SNA) and is still in use. SNA was introduced in 1968, and it was only in the 1980s that a new methodology was developed¹. To discuss these issues, from the mid-80's to the early '90s, a number of meetings and conferences were held, for example, UNEP-WB had five workshops on the topic. The United Nations Statistical Division (UNSDA) has developed the framework of SEEA (System for Integrated Environmental and Economic Accounting) and the SNA was revised, which resulted in two major changes:

- a) new definition of what they see as assets or in other words, property
- b) there are recommendations formulated about a so-called satellite (additional) accounting system which integrates environmental and economic statistics into the conventional measurement of economic performance.

The "Handbook of Integrated Environmental and Economic Accounting" methodological handbook was developed with the aim of calculating the environmentally adjusted net domestic product, the so-called EDP (Eco Domestic Product). The sat-

¹ Many economists criticise the standard calculation of national income and dealt with the interrelationship between economic and natural assets, for further reference see Nordhaus-Tobin (1972), Gelb (1988), Harrison (1989), Hartwick (1990), Maler (1991), Hueting, R., Bosch P., de Boer B. (1992).

elite accounts – while maintaining the SNA concepts and principles – integrate environmental data. In most OECD countries serious efforts have been made to establish green national accounting.

Conventional GDP summarizes a whole range of information about the economy in one number. GDP can show the comparative strengths and weaknesses of various sectors. It measures what an economy produces, i.e. *output and income*. GDP is thus an accurate barometer of the business climate. Despite the limitations of GDP, it has been widely used as an indicator of economic health and well-being of a nation and its society. GDP has become the de facto measure of progress that it was not considered as a sole point of reference which it eventually became.

The rise of environmentalism has been one of the main driving forces behind calculating alternative-indicators. Alternative measures of *welfare* are now available, e.g. the Genuine Progress Indicator (GPI), Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Sustainable National Income (SNI), Gross National Happiness (GNH), and Human Development Index (HDI), Happy Planet Index (HPI), Sustainable Development Index (SDI), etc. Some alternative measures of domestic output and income are depicted in *Table 1*.

Table 1

Alternative indicators of domestic output, income and welfare (own compilation)

Name of alternative indicator	Main features of the indicator
GPI	Measures how well citizens are doing as individuals or communities both economically and socially.
ISEW	Monetary indicator of welfare and sustainability, (consumer expenditure balanced by non-financial factors like cost associated with pollution and other unsustainable costs) and covers areas such as income inequalities.
SNI	Maximum income with the technology in the year of calculation at which environmental functions remain available in a sustainable way.
GNH	Is used to rank life satisfaction and measures quality of life or social progress in holistic and psychological terms (physical and mental well being).
HDI	A summary composite index used to measure a country's achievements and to rank countries by level of human development.
HPI	A measure of environmental efficiency supporting well-being.
SDI	Statistical values that measure the capacity to meet present and future needs without compromising the ability of future generations to meet their own needs (calculated by adding Human Capital Index, Health Index and economically adjusted GDP).

2. Statistical problems and difficulties in the calculations

As AAHEIM and NYBORG pointed out, the calculation of EDP resulted in a number of difficulties (AAHEIM, NYBORG 1995). They concluded that depending on the method used, the results can be very different thus their interpretation can be difficult and it is easy to misinterpret the resulting net domestic product values. Such figures can not serve as a warning sign to intervene or as need for a stronger environmental policy.

Further difficulties arise in the method applied when calculating the value of environmental benefits and damage. In SEEA three methods for measuring the EDP are proposed. These various methods stem from the different possible ways of quantifying the deterioration of the natural environment: market value, cost recovery or a combination of market value and the willingness to pay.

Given that most environmental goods have no market, are not tradable, we do not have relevant direct information about their value, therefore, we get different figures if we apply different methods of calculation (AAHEIM and NYBORG 1995). To determine the value of natural resources, which are non-marketable goods, two approaches may be used: depreciation or user cost. The former one is proposed by HARRISON, who suggests that net domestic product should be deducted from the change in stock of natural resources: the value of extraction is deducted, however, this contains the income from this resource and depreciation as well (HARRISON 2002). Another solution may be to make an initial estimate of resources (assets) and the value of depreciation is considered to be the decline in assets.

II. Environmental indicators in the agricultural sector

1. Some environmental indicators with significant impacts on the environment

Slightly narrowing the issues above, this present paper considers which environmental impacts could and should be considered in calculating the output of the agricultural sector when examining the contribution of agriculture to the national product.

The potential indicators are classified into two broad groups:

- a) agriculture increases the value of the environmental stock (natural wealth): for example, it keeps the soil in good condition, preserves the genetic resources of plants and livestock, preserves biodiversity, and does not pollute the environment (air, water, soil) by generating waste while providing employment and a livelihood for the rural population. The present study does not deal with the benefits of agricultural activity; it only deals with the destructive impacts on the environment and on the quality of life.
- b) efforts should be made to minimize undesirable impacts to the environment, so in this group I suggest indicators that quantify the *negative impacts* of agricultural activities.

In modern agriculture, and in the developed countries in particular, the attention is focused on externalities. The reason, on the one hand, is that *environmental pressure*, the consequence of intensive production, became measurable, while *social tensions* (rising unemployment, deepening of income disparities) have deepened as a consequence of a slowdown in economic growth rates and particularly in today's crisis. The changing structure of the economy is manifested in the growth rate of the expanding service sector, and in which rural areas have to find their place by the diversification of rural activities, such as by the development of tourism or by the maintenance of traditional rural activities and by maintaining the landscapes.

As STIGLITZ puts it – the attempts to revitalise the world economy and to tackle climate change raise the question whether the traditional statistical indicators (development indicators) provide an appropriate signal for acting, since social and environmental factors are excluded (STIGLITZ 2009). Competitive economic activities and the expectations of the EU require an agricultural activity which

complies with the principle of sustainability. The environmental impact of agricultural activities, the levels of pollution and the environmental taxes, compensations and subsidies (to internalize the externalities) became an economic issue, which affect economic performance moreover, the impacts became quantifiable.

BALL, LEVELL, LUU and NEHRING highlighted the important role of integrating environmental damage (especially water pollution) and the beneficial effects resulting from agricultural activities into performance evaluation, namely in the calculation of productivity indices (BALL et al. 2004).

Based on the results of a previous study (BEKE, FORGÁCS 2010), through the example of Denmark, the Czech Republic and Hungary, I would like to introduce some of the environmental indicators that could be integrated into the measurement of the performance of agriculture. I examine what negative impacts agriculture has on the environment, and its effects on growth. By taking into account the methodology developed by BALL, LOVELL, LUU and NEHRING, I will depict the application of a number of indicators that express negative environmental impacts, which I believe represents the environmental damage caused by the agricultural sector and may significantly affect the sector's output.

Nitrogen balance is calculated as the difference between the nitrogen intake (the main inputs include volumes of nutrients as inorganic fertiliser, livestock manure, nitrogen fixation by crops and atmospheric deposition per hectare) and nitrogen output (the principle outputs include volumes of nutrients taken out by harvested crops and grass/fodder (EEA report, 2007). In Europe the volume of nitrogen input is significantly higher than the volume of the output.

The sources of *water contamination* (rivers, lakes, seas, and groundwater) are sewage, industrial activities, and in particular agricultural activities. The quality of water can be measured either directly by chemical analysis of water samples or indirectly by the level of the emission of pollutants (fertilizers, pesticides) (EEA Report).

The amount of *water abstracted* for agricultural purposes greatly affects the environment. The main areas of agricultural water use are irrigation, fish farming and animal husbandry. Irrigation and fish farming can be handled together, mainly because in Hungary they represent the greatest demand for the abstraction of surface waters. (Agricultural irrigation and fisheries are the main sources of water abstraction.)

Besides industry and transport, agriculture is the third largest pollutant. To measure *air pollution* the amount of greenhouse gas emissions was used.

Waste generated by agriculture includes the amount of manure from livestock, liquid manure, dead animals, vegetable waste, fishing and hunting. Waste can cause contamination indirectly e.g. air, water, soil contamination, can cause a stink or can evoke unpleasant aesthetic or visual effects.

2. Indicators used for measuring the efficiency of agriculture in Denmark, the Czech Republic and Hungary

In this present paper an attempt is made to compare the performance of the agricultural sector in selected countries in the year 2006. Only one year was taken into account since 2006 was the only year when sufficient amount of data generated by the same methodology were available for all categories. The efficiency of Denmark and two Central-Eastern European countries is compared – Hungary with strong agricultural traditions and the Czech Republic that has always been more industrialized.

To compare the *efficiency (i.e. the ratio of inputs and outputs)* of these countries, a six-category system is applied. In addition, based on the BALL, LOVELL, LUU and NEHRING methodology, environmental indicators were used to quantify the environmental damage caused by the agricultural sector (a 7th category is involved). The output is calculated as gross output at constant prices (Eurostat).

Table 2 shows all the inputs applied in the model, including traditional inputs as well as cultural and institutional factors considered as inputs to agricultural activities.

Table 2
Factors that impinge agricultural activities

Agricultural inputs	
Land	arable land and utilized agricultural area, croplands and pasture in hectares (Eurostat)
Capital	machinery, equipment (tractors, harvesting machinery, milking machine), animal stock (Eurostat)
Labour force	active workers employed in agriculture, the number of hours worked (AWU) (Eurostat)
Chemicals	Quantity of fertilizers and 5 pesticides (organic phosphates, herbicides, insects, fungicides and bactericides), the volume of mineral oils (FAO)
Technological indicators	
R & D expenditure	total expenditure on R&D as percentage of GDP (OECD, Eurostat and Danmarks Grundforskningsfond data)
Agricultural yields	Wheat yields, milk/cow, piglet/sow, eggs/laying hens (FAO, CSO, Dansk Landbrugsr adgivning Landscentret data)
Culture	
Education	only graduates from tertiary education (Agriculture, forestry and fishery) as the percentage of all graduates
Infrastructure	
Transport infrastructure	motorway density and density of railway lines (OECD and Eurostat)
Communication network	the proportion of households with home Internet access and phone subscriptions per 100 inhabitants (Eurostat)
Health infrastructure	Health expenditure % of GDP (Eurostat, WHO)
Institutions	
Confidence in institutions	parliament, judiciary, church, armed forces, police, social security, health care, civil services

Table 2 (continued)
Factors that impinge agricultural activities

Physical environment	
Number of sunshine hours	Statistical Yearbook 2009
Water resources	measured by the annual amount of precipitation (Statistical Yearbook 2009, KSH, Encyclopedia Britannica), and the available freshwater (Eurostat), measured
Temperature	running mean temperatures
Environmental pressure	
Nitrogen balance	Balance expressed as kg nutrient per hectare of total agricultural land area (OECD Factbook)
Water contamination	fertilizer use per hectare, and organic phosphates (Eurostat and FAO)
Water abstraction	water abstracted for agriculture (Eurostat)
Air pollution	greenhouse gas emissions by agriculture were examined (per capita CO ₂ equivalent, tons Eurostat) (waste generated in agriculture hunting and forestry, tons per person, Eurostat)
Animal density	of live animals per unit area head/km ² (FAO and Eurostat data), environmental pressure caused by manure (water and soil pollution), foul smelling substances, dust, microorganisms, ammonia (greenhouse gas) emissions and energy use.

RESULTS AND DISCUSSION

This present paper examined the performance of the agricultural sector in Denmark, the Czech Republic and in Hungary by applying a model in which besides the cultural and institutional factors, the environmental factors that can degrade the environment are involved in the calculation.

The main results are summarised in *Table 3* and *4*. As can be seen in *Table 3* Hungarian agriculture seems to be slightly more efficient than Danish agriculture. Efficiency is calculated by the ratio of the values for Denmark and Hungary (DK/HU) and for the Czech Republic and Hungary (CZ/HU) for the year 2006. When no data were available for both countries, then figures for 2004 were applied in the calculation. Since Denmark is a wealthy nation the input to agriculture in Denmark is higher than inputs in Hungary where the sector faces serious constraints. However, the difference in outputs is less significant (*Figure 1*).

The efficiency ratios (input per output figures) by factors applied in the calculation are depicted in *Table 3*.

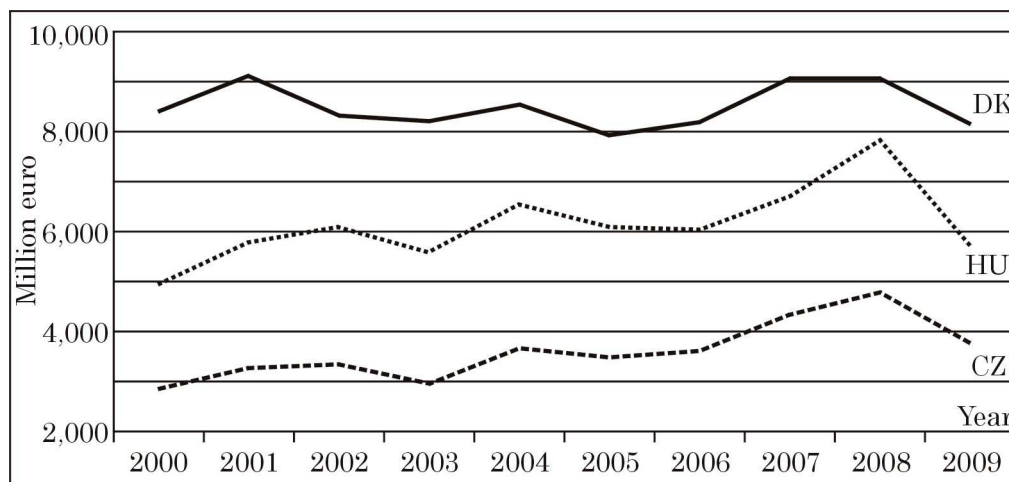

Figure 1

Agricultural output at basic price in the Czech Republic, Denmark and Hungary¹

Table 3

Factors applied in calculating the efficiency of the agricultural sector in Denmark, the Czech Republic and Hungary

Factors	DK/HU	CZ/HU
Education (weight: 0.1)	0.35	1.23
Infrastructure (weight: 0.1)	2.05	1.03
Technology (weight: 0.3)	2.16	1.33
Institutions (weight: 0.05)	1.20	0.94
Inputs (weight: 0.4)	0.73	0.71
Physical environment (weight: 0.05)	0.88	0.77
Weighted average of factors	1.284	0.994
Output	1.37	0.66
Efficiency	1.07	0.66

As it can be seen in *Table 3*, the values of the determinant factors are similar in Hungary and the Czech Republic, however, the output of the sector in the Czech Republic is only two thirds of the Hungarian output. The main difference is in the arrangement of the factors: e.g. technology is more developed in the Czech Republic (one-third more than in Hungary), the number of graduates from tertiary education (agriculture, forestry and fishery) as the percentage of all graduates is 25% higher in the Czech Republic. Institutional arrangements are similar, however, a significant difference in climatic conditions influences agricultural production.

¹ Source: own compilation based on Eurostat and KSH data.

In each year of the examined 10 year period, Czech agriculture was more productive in plant cultivation than Hungarian agriculture with higher crop yields. The yield per hectare figures are higher in the Czech Republic for most types of crops (e.g. rye, wheat, etc.). Although total yields, particularly wheat, sunflower and maize production, were higher in Hungary, the per hectare figures, that is the efficiency of production, was higher in the Czech Republic each year. Some preferred crops in the Czech Republic are potato, sugar beet or rye, while in Hungary corn production is ten times higher. *Figure 2* illustrates that in the Czech Republic average yields per hectare figures are higher than those in Hungary (kg/ha).

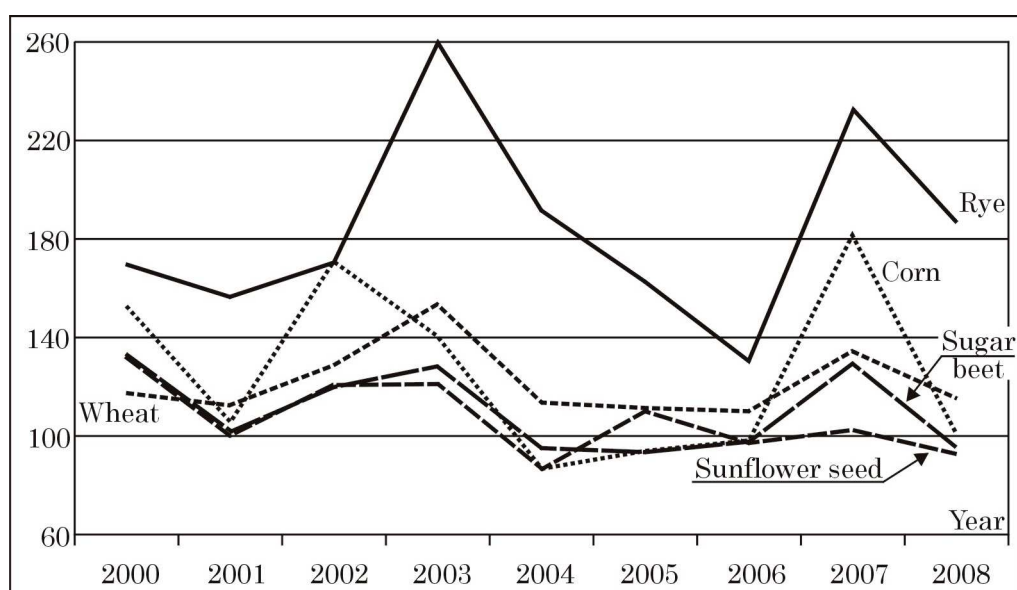

Figure 2
Crop yields in the Czech Republic (Hungarian values = 100)¹

As can be seen in *Table 3*, in the Czech agriculture, input levels are lower, whereas the technology is more advanced, which results in similar efforts. In crop production the Czechs proved to be more efficient, while in animal husbandry the efficiency of the sector is less productive than in Hungary. This is proved by the production figures, see *Table 4*. Meat production volumes per head in cattle and chicken is twice as big, while pig production figures are similar.

Table 4
Meat production rate (tonnes/head) 2000- 2008

	Cattle	Pigs	Poultry
Czech Republic	0.06	0.14	0.01
Hungary	0.13	0.16	0.02

¹ Source: own compilation based on Eurostat and KSH data.

Based on the findings of my recent studies, the difference between the performance of the Czech and Hungarian agriculture is hardly justifiable and further studies are necessary to prove whether the findings and results are valid and reasonable, however, the following summarising statements can be made:

- 1) The output of the Czech agricultural sector is two-thirds of the Hungarian outputs
- 2) The determinant factors are similar in number and quality, the difference is only in their arrangement and structure
- 3) As a consequence of the above mentioned facts, the Czechs should be less efficient (productive). Crop yields are higher in case of all the crops, meat production shows similar results, which might mean that the Czechs are less productive in animal husbandry. This assumption requires further investigation. Attempts will be made to find acceptable explanation to this finding.

When the environmental indicators are included in the model for measuring the performance of agriculture, similar results can be seen (*Table 5*).

The application of environmental indicators that express negative environmental impacts represents the environmental damage caused by the agricultural sector. These impacts may significantly affect the sector's output.

Fundamental differences were anticipated, however, the results are similar to the values received without the environmental impacts even when different weighted averages were applied.

Table 5

Factors including environmental pressure in measuring the efficiency of the agricultural sector in Denmark, the Czech Republic and Hungary

Factors	DK/HU	CZ/HU
Education (weight: 0.1)	0.35	1.23
Infrastructure (weight: 0.1)	2.05	1.03
Technology (weight:0.25)	2.16	1.33
Institutions (weight: 0.05)	1.2	0.94
Inputs (weight: 0.3)	0.73	0.71
Physical environment (weight: 0.05)	0.89	0.77
Environmental pressure (weight 0.15)	1.57	0.79
Weighted average of factors, weight A	1.284	0.994
Weighted average of factors, weight B	1.33	1.00
Output	1.37	0.66
Efficiency A	1.07	0.66
Efficiency B	1.03	0.66

The different weights applied in the calculation were:

weights in case "A" are 0.1 0.1 0.25 0.05 0.3 0.05 0.15
while weights in case "B" are 0.084 0.084 0.281 0.034 0.383 0.034 0.1.

In case of weight "B" the environmental factors received a significant 10% weight but the results were almost unchanged.

CONCLUSION

The concept of an environmentally adjusted measure of the performance of agriculture is a current issue since agricultural activities contribute to environmental degradation and have diverse environmental impacts which threaten to undermine the sustainability of agriculture.

This paper is concerned with the question of whether integrating environmental indicators in the inputs to agriculture will actually provide relevant information about the changes in efficiency and whether environmental components should be integrated into the calculation of performance.

Based on the results of this study environmental components incorporated into the measurement of the performance of the agricultural sector do not alter the results that were received without applying the environmental indicators. Environment-related input-output analysis is vital if the general welfare of a nation is assessed and if environmental degradation is highlighted.

Today, GDP per capita measures continues to be the main indicator for economic welfare and progress. The current system of national accounts neglects environmental resources unless they can be expressed in monetary terms or are marketable. Many of the “services” of nature (such as the work of wind, water) is free of charge consequently are not reflected in GDP measures. If the nation exploits its natural resources then it is included in the national income figures because they mean income and output. However, the degradation or destruction of natural resources is not counted in the national accounts.

REFERENCES

- AAHEIM, A., NYBORG, K. (1995): On the interpretation and applicability of a Green National Product Review of Income and Wealth, Series 41, No.1, March.
- ANIELSKI, M. (1994): Resource accounting II: from theory to application—Alberta’s timber account in 1991. Paper presented at the Forestry and Environment Conference: Economic Perspectives II, held in Banff, Alberta on October 12-15.
- BALL, V., LOVELL, C.A.K., LUU H., NEHRING, R. (2004): Incorporating Environmental Impacts in the Measurement of Agricultural Productivity Growth, *Journal of Agricultural and Resource Economics*, Vol.29, Issue:3, p. 436-460.
- BARTELMUS, J., VAN TONGEREN, P. (1994): Environmental Accounting: An Operational Perspective. Department for Economic and Social Information and Policy Analysis. Working Paper Series No.1 New York: United Nations.
- BEKE J., FORGÁCS A.: A modern mezőgazdaság teljesítményének mérhetőségéről – komparatív szektorelemzés. (On measuring the efficiency of the performance in modern agriculture – a comparative study.), *Budapesti Gazdasági Főiskola, EU Working Papers*, 2010/1., pp. 83–95.
- EL SERAFY, S. (1989): The proper calculation of income from depleting natural resources. In: AHMAD, Y. J., – EL SERAFY, E. (eds), *Environmental accounting for sustainable development*. Washington: The World Bank.
- GELB, A. (1988): *Oil Windfalls: Blessing or Curse?* New York, Oxford University.
- HAMILTON, K., LUTZ, E. (1996): *Green National Accounts: Policy Uses and Empirical Experience*, WB Environment Department Papers, No. 039.
- HARRISON J. (2002): *Accounting for Plant Assets, Intangible Assets, and Related Expenses*. 2002 Prentice Hall, Inc. 1989 Business Publishing Accounting.

- HICKS, J. R. (1946): Value and Capital. (Second Edition), Oxford, at the Clarendon Press. 1946.
- HUETING, R., BOSCH P., DE BOER B. (1992): Methodology for the Calculation of Sustainable National Income, Statistical Essays, M44, Centraal bureau voor de statistiek, Gravenhaage.
- NORDHAUS, W., TOBIN, W. (1972): Measure of Economic Welfare. <http://www.mail-archive.com/pen-l@galaxy.csuchico.edu/msg09198.html>
- Report by the STIGLITZ Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <http://www.stat.si/doc/drzstat/Stiglitz%20report.pdf>
- Stiglitz J., (2009) GDP Fetishism. <http://www.project-syndicate.org/commentary/stiglitz116>.
- SZABÓ K. (2004): Piaci algoritmusok az információgazdaságban (Market algorithms in information economics), *Külgazdaság* 48. évf. 7-8. sz., pp. 73-94.
- UNCTAD (2006): Report of the ad hoc expert meeting on logistic services http://www.unctad.org/en/docs/c1ahm1d3_en.pdf
- WEITZMAN, M. L. (1976): Free access vs. private ownership as alternative systems for managing common property. *Journal of Economic Theory*, v. 8, n. 2, p. 225-234 1976.
- World Bank Environment matters at the World Bank, Annual review, 2006.

BEKE JUDIT*

FORGÁCS ANNA**

A modern mezőgazdaság teljesítményének mérhetőségéről – komparatív szektorelemzés

ON MEASURING THE PERFORMANCE OF MODERN AGRICULTURE – A CROSS COUNTRY SECTOR ANALYSIS

The present study will examine the potential ways of integrating sustainability indicators in measuring the performance of agriculture. The appropriate ways of calculating the output of the sector including damages caused and benefits gained by agricultural production will be dealt with.

Ez a tanulmány, amely a BGF Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából megrendezésre került konferencián elhangzott előadásunk írott változata, egy le nem zárt kutatásunk részeredményeit tárja fel. Munkánk első részében ismertetjük korábbi, azóta már részben felülvizsgált mérésünket és következtetéseinket, a második fejezetben megfogalmazzuk újabb kutatásaink fontosabb megállapításait, végül röviden utalunk további kutatási irányainkra.

Eddig arra kerestünk választ, hogy lehetséges-e matematikai modellezési eljárások alkalmazása nélkül összemérni országok agrárteljesítményét. Először kialakítottunk egy mérőszám rendszert, majd annak alkalmazhatóságát ellenőriztük két EU tagország, Dánia és Magyarország mezőgazdasági hatékonyságának komparatív elemzésével. Várakozásainkkal ellentétben, ámde nagy örömünkre, a magyar mezőgazdaság hatékonyságát találtuk jobbnak. Ez azonban felvetette a módszer bizonytalanságának kérdését, ezért döntöttünk úgy, hogy a biztosabb alátámasztás érdekében új módszerekkel is megvizsgáljuk hipotéziseinket. Mindez tehát kijelölte számunkra a további kutatási feladatokat, többváltozós regresszió-, illetve korrelációs számítást.

A konferencia megrendezésekor abban a kutatási fázisban tartottunk, amelyben még csak két ponton léptünk túl korábbi munkánkon. Egyrészt a vizsgálatot kiterjesztettük az uniós tagországok csoportjából kiragadott két további állammal, másrészt figyelembe vettünk néhány – a mezőgazdasági termelés externális hatásait leképező – olyan mutatót, mint például a vizek szennyezését, vagy a nitrogénterhelést.

A két új ország integrálásának magyarázata az, hogy kíváncsiak voltunk, hogyan teljesített Dánia és Magyarország egy-egy hasonló adottságú, azonos szubrégiós országhoz képest (Hollandiát és Csehországot választottuk).

Az új – elsősorban a környezet terhelését kifejező – mutatók bevonását az indokolja, hogy –STIGLITZ-cel szólva – a világgazdaság újjáélesztésének kísérlete a globális éghajlatválságra adandó válasszal együtt felveti a kérdést, vajon a hagyományos statisztikai mérőszámok megfelelő jelzést adnak-e arra vonatkozóan, hogy hogyan kell cselekednünk. Ez azt jelenti, hogy az egy főre jutó GDP, mint fejlettségi

* BGF Külkereskedelmi Kar, Nemzetközi Kapcsolatok Intézeti Tanszék, főiskolai adjunktus.

** BGF Külkereskedelmi Kar, Vállalkozások és Emberi Erőforrások Intézeti Tanszék, főiskolai docens, PhD.

mutató megkérdőjelezhető, hiszen társadalmi, környezetvédelmi szempontok nem jelennek meg benne. A gazdálkodás versenyképességének megőrzése és az uniós elvárások egyre inkább a fenntarthatóság elvének megfelelő mezőgazdaságot követelnek meg. A mezőgazdasági tevékenység során fellépő környezetterhelés, szennyezés ökonómiai kérdéssé, a teljesítményt befolyásoló tényezővé vált.

Kutatásaink nyomán az alábbi összegző megállapításokat tehetjük:

- 1) A kiemelkedő agrárteljesítményt nyújtó Dánia és Magyarország kép megdőlni látszik. A hollandok kimagaslóan jól teljesítenek még a dánokhoz mérten is (háromszoros hatékonyság), a tradicionálisan ipari Csehország pedig hozzávetőlegesen ugyanolyan szintet mutat, mint a mindig is agrár Magyarország.
- 2) A környezetterhelési mutatók bevonása az elemzésbe nem hozott kézzel fogható változást sem a hatékonysági arányokban, sem a sorrendben.

BEVEZETÉS

A mezőgazdaság eredményeinek értékelése mindmáig kiemelt jelentőséggel bír, jóllehet a szektor hozzájárulása a GDP-hez a fejlett régiókban mindössze 1-3%. Azonban a lakosság ételmezése stratégiai fontosságú, az élelmiszerek fogyasztási szerkezetbeli aránya igen magas (15-20%), nagy összegű állami és közösségi (EU) támogatások célzott területe az ágazat és sok fejlett ország külkereskedelmében az agrártermékek jelentős részarányt képviselnek.

Az agrárium kiemelt jelentőségében véleményünk szerint két további jelenség játszhat szerepet:

- a) miközben a technikai fejlődés átszabja, legfőként dematerializálja a termékeket és szolgáltatásokat, az élelmiszereknél ez kevésbé valószínűsíthető, így nem számítunk a szektor további zsugorodására;
- b) az ágazat mind kiterjedtebb értelmezési gyakorlata (multifunkcionális mezőgazdaság) voltaképpen két új dimenziót nyit, a környezet és így az egészség, valamint a gazdaság terhelését a negatív oldalon (fenntarthatóság), új tevékenységek megjelenését a pozitívon (pl. vidékfejlesztés). Az előbbi alatt tehát annak felismerését és súlyán kezelését értjük, hogy a mezőgazdaság externális hatásai komoly következményekkel járhatnak, az utóbbi alatt, pedig azt, hogy az agrárium olyan eddig elhanyagolt lehetőségeket is rejt magában, melyek enyhíthetik a foglalkoztatási, egészségügyi, vagy egyéb szociális gondokat.

A modern mezőgazdaság és az ismételt felülvizsgálatra, majd megújításra váró KAP érdeklődése is a multifunkcionalitás felé fordult, felértékelődött a vidékfejlesztés és a környezetvédelem, valamint a fenntarthatóság szerepe, ezért korábbi kutatásainkat kiegészítettük a környezet állapotát befolyásoló néhány tényező vizsgálatával.

I. DÁNIA ÉS MAGYARORSZÁG HATÉKONYSÁGI SZEMPONTÚ ÖSSZEHASONLÍTÁSA –KUTATÁSAINK ELSŐ SZAKASZA

Elsősorban MUNDLAK munkái által inspirálva megkíséreltünk egy olyan módszert kialakítani, melyben összevethetjük a kibocsátásokat és a ráfordításokat, ez utóbbit a szűken vett inputokon túl az intézményi, társadalmi és kulturális faktorokra kiterjesztve. Nem volt célunk a termelékenység mérése, azt vizsgáltuk, hogy melyik országban nagyobb az eltérés a potenciális kibocsátás azon szintjétől, melyet a felhasznált erőforrások, illetve a gazdasági szereplők cselekvési terét meghatározó

viszonyok determinálnak. Dánia és Magyarország mezőgazdasági szektorának teljesítményét hasonlítottuk össze és magyar mezőgazdasági hatékonyságfőlényt találtunk, ami voltaképpen azt jelenti, hogy a bevitt erőforrások (inputok) alacsony szintjéhez és a gazdálkodás kedvezőtlen körülményeihez viszonyítva magasabb kibocsátási szintet értünk el a vizsgált időszakban, mint a dánok. Számításaink szerint, a dánok 60%-kal több inputot, illetve jobb „állapot mutatókat” vittek be, de csak 50%-kal több „terményt” bocsátottak ki. Ez azt jelenti, hogy a meglévő technológia, tudás, tőke, környezet, stb. felhasználási hatékonysága nálunk hozzávetőlegesen 10%-kal jobb. Ez irányában egybevág RUNGSURIYAWIBOON és LISSITSA eredményével, akik a technikai hatékonyság tekintetében 1%-os magyar előnyt mértek. Magyarázhatja a kapott eredményt a növénytermesztés, illetve az állattenyésztés összkibocsátáshoz viszonyított arányától eltérő természeti adottságbeli arány, illetve a dánok „feleslegesen nagy” input erőfeszítése (magas tőkeállomány, jelentős beruházások, fejlett technológia, sűrű infrastruktúra) és sokkal jobban funkcionáló intézményrendszere.

1. Irodalmi áttekintés

Úgy jutottunk el következtetéseinkhez, hogy először áttekintettük a vonatkozó szakirodalmat és összefoglaltuk az eddigi tudást arról, hogyan lehet mérni az ágazat teljesítményét.

Jórészt a legegyszerűbb cobb-douglasi termelési függvénytől indult a gondolkodás, a függő változó a bruttó kibocsátás, vagy a hozzáadott érték volt, a független változók a föld, munkaerő, tőke. Később kiterjedtebb függvényekkel dolgoztak (például műtrágya felhasználást, öntözést, egyéb vásárolt szolgáltatásokat is figyelembe vettek), majd néhány évtizede, az intézményi gazdaságtan hatása is megjelent, és ez különösen fontos momentum volt számunkra.

A mezőgazdasági termelési függvényelemzések 1944-ben indultak el TINTNER és BROWNLEE, majd HEADY munkáival. A mezőgazdasági termelékenységről (TFP) az Egyesült Államokban, BARTON és COOPER (1948), illetve COOPER, BARTON és BRODELL (1947), tettek először közzé becsléseket. A teljesítmény összehasonlításakor a hozzáadott értéket, vagy a termelékenységet vizsgálták, ez utóbbit a szektor output és input növekedési rátájának különbségeként, vagy az output és az input hányadosaként határozva meg. BHATTACHARJEE úttörő szerepet játszott az egyes országok agrárteljesítményének összehasonlításában, tanulmányában 22 ország, 1955-ös teljesítményét vetette össze, kizárólag a földet, a munkaerőt és a műtrágyát tekintve inputnak (Bhattacharjee, 1955).

PAIGE és BOMBACH (1959) számolt elsőként több determinánssal, majd sokan követették példáját, többek között HAYAMI és RUTTAN (1970), EVENSON és KISLEV (1975), MUNDLAK és HELLINGHAUSEN (1982), ANTLE (1983), RAO (1986, 1992), CHAVAS (2001), akik figyelembe vettek egyéb tényezőket is (például ingatlanok, gépek, élő állatok, ültetvények, infrastruktúra). Nem mezőgazdasági inputok (energia, növényvédő szerek), valamint igénybe vett nem mezőgazdasági szolgáltatások (gépek karbantartása, ingatlanok bérleti díja, adminisztrációs, állatorvosi, öntözési, biztosítási szolgáltatások) is részét képezték a modellnek MADDISONnál (1970), MADDISON és VAN OOSTSTROOMnál (1993), vagy MADDISON és RAONál (1996).

A humán tőke teljesítményalakító szerepének felismerése és befolyásának mérése először HAYAMI és RUTTAN (1970)-nál jelent meg, később NGUYEN (1979), YAMADA és RUTTAN (1980), valamint RUTTAN (2002) tanulmányában is az elemzés integráns részévé vált.

Az amerikai módszertan elsősorban KENDRICH és GROSSMAN (1980), JORGENSON, GOLLOP és FRAUMENI (1987), BALL, BUREAU, NEHRING és SUMWARU (1997), illetve BALL, BUREAU, BUTAULT és NEHRING (2001) nevéhez fűződik. Az USDA elemzésekben a föld, a munkaerő, a tőke, a műtrágya, a növényvédő szerek, a vetőmag, az élő állatok, a takarmány és az energia jelentik az inputokat.

Az alkalmazott (mezőgazdasági) technológia a '90-es évek elejétől-közepétől jelenik meg, részletesen megindokolja ezt CREGO, LARSON, BUTZER és MUNDLAK (1998). MUNDLAK szerint a technológiaválasztást olyan tényezők („state variables”, megközelítő magyar fordításban állapotmutatók) determinálják, mint az erőforrások szűkössége, az árarányok, a fizikai környezet, vagy a rendelkezésre álló technológiák (MUNDLAK, 2000).

Az intézményi gazdaságtan eredményei –részletesen ismerteti GLAESER, LA PORTA, LOPEZ-DE-SILANEZ, SCHLEIFER (2004) – néhány évtizede ágyazódtak be az agrárteljesítmény vizsgálatába.

Az elmúlt fél évszázadban az alkalmazott elemzési, statisztikai-matematikai módszerek is sokat finomodtak, ma leggyakrabban a MALMQUIST indexet alkalmazzák, lásd például COELLI és RAO (2003), BUREAU, FÁRE és GROSSKOPF (1995), SUHARIYANTO és THIRTLE (2001), RUNGSURIYAWIBOON és LISSITSA (2006a, 2006b) munkáit.

A diszciplína egyik legátfogóbb magyar munkája SZÜCS és FARKASNÉ könyve (SZÜCS–FARKASNÉ, 2008), de sok más hazai kutató is foglalkozott a mezőgazdasági hatékonyság mérésével, többek között NEMESSÁLYI (1988), BARÁTH (2006), LÁMFALUSI (2005), illetve a magyar mezőgazdaság versenyképességével (KISS JUDIT, UDOVECZ GÁBOR, CSÁKI CSABA, SOMAI MIKLÓS, JÁVOR ANDRÁS). A TFP, MALMQUIST-index felhasználásával történő, mérésével FARKASNÉ, SZÜCS és VARGA (2009) foglalkozott behatóan.

2. Az alkalmazott módszer és az eredmények

A hatékonyság mérhetőségéről szóló szakirodalom áttekintése után, MUNDLAK 2008-as tanulmányából kiindulva, alakítottuk ki azt a modellt, amellyel úgy véltük, a hatékonyság összemérése lehetővé válik.

Többek között ACEMOGLU és RAO kutatási eredményeit felhasználva, nagy figyelmet fordítottunk az intézmények növekedést serkentő szerepére, bizonyítottnak gondoljuk ugyanis, hogy a tágran értelmezett intézmények nagymértékben befolyásolják a termelési struktúrát, az ösztönző rendszert, így a jövedelmezőséget és a fejlődési pályát is.

A két ország hatékonyságát végül egy hét csoportba sorolt mérőszám-rendszer segítségével vizsgáltuk meg.

- 1) Az *outputot* a mezőgazdasági szektor bruttó kibocsátásával számszerűsítettük (Eurostat adatok).
- 2) Négy mezőgazdasági *inputcsoportot képeztünk*:
 - a) *föld* (megművelhető területek és mezőgazdasági művelés alá vont területek, szántóterületek, legelők nagysága hektárban, FAO és Eurostat);
 - b) *tőke* (a mezőgazdasági tőkejavakról nem áll rendelkezésre megbízható adat, illetve hosszú idősor, ezért több forrásból hozzávetőleges becslést készítettünk: FAO által változatlan áron számított tőkeállomány, tárgyi eszközök, mint betakarítógépek, fejőgépek, mezőgazdasági traktorok szám, FAOSTAT alapján, valamint állatállomány volumene, azaz sertések, szarvasmarhák, tojótyúkók száma, Eurostat és FAO);

- c) *munkaerő* (AWU, azaz aktív mezőgazdasági dolgozók által ténylegesen ledolgozott órák száma, Eurostat és mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, FAO);
- d) *felhasznált kemikáliák mennyisége* (alkalmazott műtrágya, ötféle növényvédőszer: szerves foszfátok, gyomirtó szerek, rovar-, gomba- és baktériumölő szerek, és ásványi olajok, FAO).
- 3) A *technológiai mutatók* három olyan alcsoportba sorolhatók, mint amelyek jól reprezentálják egy ország technológiai fejlettségi szintjét.
- a) *kutatás-fejlesztésre fordított kiadások*, (a GDP százalékában mérve, OECD, Eurostat és Danmarks Grundforskningsfond);
- b) *mezőgazdasági hozamok* (búzahozamok, egy tehénre jutó tejtermelés, egy kocáról leválasztható malacok száma, egy tyúkra jutó tojástermelés, FAO, KSH, Dansk Landbrugsradgivning Landscentret);
- c) *állatsűrűség* (élő állatok száma területi egységenként, db/km² FAO és Eurostat).
- 4) WEBER, FUKUYAMA és sok más kutató, többek között MUNDLAK elméletét követve, kiemelt tényezőként kezeltük a *kulturális faktorokat*, ami egyrészt a humán tőke minőségének meghatározó eleme, másrészt a viselkedési, kapcsolati mintázatokon keresztül a gazdasági működés hatékonyságának meghatározója is.
- a) A protestáns etika weberi gazdaságalakító jelentőségét elfogadva, mértük a lakosságban a *protestánsok arányát* (CIA World Factbook), továbbá a *vallásosság mértékét* is (hetente egyszer templomba járók aránya a World Value Survey adatai alapján, illetve a magukat ateistáknak, Istenben nem hívőnek, agnosztikusnak vallók hányada, ZUCKERMAN 2005 közléseiből).
- b) *oktatás* (agrár-felsőoktatásban végzetek összes diplomáson belüli százalékos aránya, valamint a munkaerő oktatásban töltött éveinek száma, Eurostat).
- 5) MUNDLAK vizsgálta a termelékenységre pozitív hatást gyakorló olyan számszerűsíthető közjavakkal való ellátottságot, mint például a közlekedési és kommunikációs *infrastruktúrát*, az egészségügyet, a kutatás-fejlesztést, vagy a szaktanácsadási rendszereket. Mi, három infrastruktúrális ágat vizsgáltunk:
- a) a *közlekedési infrastruktúrát* (OECD és Eurostat adatok alapján, autópálya- és vasútpálya-sűrűséget számítottunk);
- b) a *kommunikációs hálózatot* (internet- és mobiltelefon-használattal mértük, néztük az előfizetések számát, a beszélgetések időtartamát, az internet-elérhetőséggel rendelkező háztartások és vállalatok arányát, Eurostat és OECD);
- c) az *egészségügyi infrastruktúrát* (vásárlóerő paritáson számolt egy főre jutó egészségügyi kiadás, GDP százalékában mért egészségügyi kiadás, születéskor várható élettartam, WHO és OECD).
- 6) ACEMOGLU, JOHNSON és ROBINSON (2001) szerint azokban az országokban, ahol jobbak az *intézmények*, erősebb a tulajdonvédelem és kevésbé versenytorzító a politika, ott magasabb a fizikai és humán tőkébe való befektetés értéke és hatékonyabban használják ezeket a termelési tényezőket. Vagyis a fizikai, jogi és szabályozási keretek, támogatólag hatnak a gazdasági fejlődésére. Az intézményrendszer befolyását MUNDLAK és munkatársai a Freedom House politikai jogok és civil szabadság pontszámaival mérték, mi ezt valamelyest kiterjesztettük, és mértük:
- a) a *szabadságjogokat és a politikai jogokat* (Freedom House gyülekezési és egyesülési jogra, jogrendszer működésére, kormányzat működésére vonatkozó pontszáma);
- b) az *intézményekbe* (parlament, igazságszolgáltatás, egyház, fegyveres erők, rendőrség, társadalombiztosítás, egészségügy, civil szolgálatok) *vetett bizalmat* (European Values Survey és World Values Survey);
- c) az *egymás iránti bizalmat* (HALMAN, The European Values Study).

7) *A fizikai környezet* nem hagyható figyelmen kívül, hiszen a mezőgazdasági termelés nagymértékben függ a természeti környezettől, ezért számoltunk:

- a) a *napsütéses órák* számával,
- b) a *vízforrásokkal* (éves csapadék mennyisége a KSH és az Encyclopedia Britannica segítségével, rendelkezésre álló édesvízkészletek mennyisége Eurostat adatai alapján).

A fenti tényezők mindegyikére idősorokat képeztünk az 1990 és 2007 közötti időszakra, majd az időszakokra vonatkozó átlagokat viszonyítottuk egymáshoz (a dán adatot osztva a magyar adattal). A hat determináns csoport súlyozott átlagának viszonyszámát a bruttó kibocsátás viszonyszámával vetettük össze. Öt eltérő súlyozással is számoltunk és az eredmények áttekintése után arra a következtetésre jutottunk, hogy a valóságot leginkább az a változat írja le, amelyben az intézményi és kulturális determinánsok együttes súlya 50%.

Vizsgálatunk eredménye úgy összegezhető, hogy a dán kibocsátás csak közel másfélszerese a magyarnak, miközben az annak szintjét meghatározó tényezőkből a dánok 1,6-szer annyit mutatnak fel. Előző tanulmányunkban rögzítettük gondolatainkat arról, hogy minek tudható be a magyar előny (BEKE-FORGÁCS 2009a), erről rövidítve említést tettünk az I. részben.

II. A HATÉKONYSÁGI SZEMPONTÚ KUTATÁSAINK KIBŐVÍTÉSE

1. Új mutatók integrálása

Ahogy a bevezetésben is említettük, a modern mezőgazdaságban, és különösen a fejlett országokban, a figyelem az externális hatásokra irányult. Ennek oka az, hogy:

- a) megjelentek és jól mérhetővé váltak az intenzív termelés következtében fellépő környezetterhelési problémák (a talaj, a vizek, a levegő szennyezése);
- b) a korábbi gazdasági növekedési ütem lassulásával és különösen a válság kibombanásával tovább éleződtek a társadalmi, szociális feszültségek (növekvő munkanélküliség, mélyülő jövedelemkülönbségek), a gazdaság átalakuló szerkezete a szolgáltatási szektor arányának növekedésében manifesztálódik, és a bővülő tercier szektorban a vidéknek is meg kell találni a maga feladatát a tevékenységek diverzifikálásával, például a falusi turizmus fejlesztésével, a hagyományőrzéssel, vagy a táj megóvásával.

Ahogy fent említettük, kutatásunkat továbbgondolva, ezúttal a mezőgazdaság környezetterhelő jellegének vizsgálatát ragadtuk ki, továbbá meg akartuk vizsgálni, hogy a konszenzuálisan jónak tartott dán és magyar teljesítmény csak abszolút módon igaz, vagy a hasonló országok csoportjában lévő egy-egy országgal történő összehasonlításban is? Változás még, hogy a korábbival ellentétben, egyetlen év (2006) teljesítményének megfigyelésére szorítkoztunk. Az amerikaiak által kidolgozott módszertant (BALL, LOVELL, LUU és NEHRING, 2004) figyelembe véve kiválasztottunk néhány olyan mutatót, amely véleményünk szerint jól jellemzi az agrár-szektor által okozott környezeti károkat:

a) *nitrogénegyensúly*

Az intenzív állattenyésztés és a magasabb termelékenység következtében jelentősen megnőtt mind a szerves nitrogéntartalma, mind pedig a foszfát-tartalmú műtrágyák alkalmazása. A tartott állatok száma a keletkező trágya miatt további nitrogénterheléshez vezet. Az összes diffúz nitrogénterhelés – azaz a szerves műtrágyákból származó 8,9 millió tonna nitrogén és a szerves trágyákból keletke-

zó 7,6 millió tonna nitrogén – az Európai Unióban 2003-ban megközelítőleg 16,5 tonna, 1999-ben csaknem 18 millió tonna, 1995-ben pedig 17,4 millió tonna volt. A mezőgazdasági forrásokból származó nitrogénterhelés egyik mutatója a bruttó tápanyag/nitrogén egyensúly, vagyis az egy hektárnyi hasznosított mezőgazdasági területen a nitrogén bevitel (elsősorban a műtrágyák, a szerves trágya, a takarmányok és a pillangós növények nitrogén megkötése formájában történő túlzott mértékű nitrogén input) és a nitrogén-felhasználás, azaz a hozamokkal (növénytermesztés, takarmánytermesztés, gyomnövények) kivehető nitrogén mennyisége közötti különbség (EAA 2007). Európára jellemző, hogy a nitrogénbevitel jelentős mértékben meghaladja a kivétel mértékét. A nitrogénkörforgás input és output oldala közötti különbség az úgynevezett nitrogén felesleg, mely a levegőbe, a vizekbe, illetve a talajba jut károsítva a környezetet.

b) a vizek szennyezettsége

A környezetterhelés fontos tényezője a mezőgazdasági termelésből fakadó vízminőség-romlás. Ennek oka a talajerő utánpótlására felhasznált szerves- és műtrágya hatóanyagok, elsősorban a nitrogén bemosódása felszíni és felszín alatti vizekbe, a szikesedési folyamat, illetve a sókimosódás, az erózióból származó üledék bemosódása felszíni vizekbe, valamint az állattartás során képződő trágya kezelése (a hígtrágya okozza a legnagyobb kockázati tényezőt), végül a nehézfém szennyvíziszapból való kimosódása és felszín alatti vizekbe kerülése [CZACHESZ – FEHÉR 2003].

A vizek – folyók, tavak, tengerek, felszín alatti vizek – szennyezésének forrásai az ipari tevékenység, a szennyvizek és különösképpen a mezőgazdasági tevékenység. A szennyezésből származó közvetlen károk (pl. a szennyezett vizek hasznosítási lehetőségeinek korlátozottsága) a vízhasználatot megelőző tisztító folyamatok elmaradásából adódnak (víztisztítási költségek jelentős növekedése nyomán). A vízszennyezéshez kapcsolható közvetett károk, például a természeti környezet romlása, a vizek élővilágának pusztulása, az egészségkárosodás, a halászat-, az üdülési, sportolási lehetőségek csökkenése vagy a termékek rosszabb minősége a vízminőség romlása miatt.

A vizek minősége mérhető közvetetten a szennyezőanyagok (műtrágyák, növényvédőszeresek) kibocsátásának mértékével, vagy közvetlenül, vízminták kémiai elemzésével (EEA Report.). Egy izraeli kutató olyan új módszert dolgozott ki, melyben lézersugárral megvilágítva a vízben lévő algákat a kutatók regisztrálják a hanghullámokat, amelyek elárulják a szennyeződés típusát és mértékét.

c) vízkivétel

A mezőgazdaság vízhasználata nagymértékben hat a környezetre. A mezőgazdasági vízhasználat fő területei az öntözés, a haltenyésztés és az állattenyésztés. Ezek közül az öntözés és a haltenyésztés együtt kezelhető, mivel nálunk döntően felszíni vízkészletekről történő vízkivételt jelentenek. Mezőgazdasági jelentőségét tekintve nagy súlya az öntözésnek és a halastavi vízhasználatnak van.

d) a levegőszennyezés

Az ipar és a közlekedés után, a mezőgazdaság a harmadik legnagyobb légszennyező. A levegőszennyezés mérésére az üvegházhatású gázkibocsátás nagyságát alkalmaztuk.

e) a mezőgazdaságban keletkező hulladékok

Ide tartozik az állattenyésztő telepeken keletkező szerves trágya, hígtrágya, elhullott állatok, növényi eredetű hulladékok, a halászat, vadászat során keletkező hulladék. A hulladékok közvetve okoznak levegő-, víz- vagy talajszennyezést, illetve bűzártalmat, vagy a látvány által kiváltott kellemetlen esztétikai hatást.

2. A modell az új tényezőcsoport integrálása után

A korábbi modellünket némileg módosítva, valamint egy hetedik tényezőcsoporttal kiegészítve, az alábbi új, hatékonysági viszonyszám rendszert dolgoztuk ki. (Csak a változtatásokról teszünk említést a zárójelben.)

- 1) A mezőgazdasági inputok:
 - a) föld,
 - b) tőke (csak gépek, berendezések [traktor, betakarító gépek, fejőgépek], valamint az állatállomány volumene),
 - c) munkaerő (csak az aktív mezőgazdasági dolgozók által ténylegesen ledolgozott órák száma [AWU]),
 - d) felhasznált kemikáliák mennyisége
- 2) A technológiai mutatók:
 - a) kutatás-fejlesztésre fordított kiadások,
 - b) mezőgazdasági hozamok
- 3) A kulturális faktorok:
 - a) vallás (kizárólag a protestánsok aránya),
 - b) oktatás (csak az agrár-felsőoktatásban végzetek összes diplomáson belüli százalékos aránya).
- 4) Az infrastruktúra:
 - a) közlekedési infrastruktúra,
 - b) kommunikációs hálózat (otthoni internet hozzáféréssel rendelkező háztartások aránya és 100 lakosra jutó telefon előfizetések száma),
 - c) egészségügyi infrastruktúra
- 5) Az intézmények:

Kizárólag az intézményekbe vetett bizalmat szerepeltettük.
- 6) A fizikai környezet:
 - a) napsütés,
 - b) vízforrások (csak csapadék),
 - c) hőmérséklet
- 7) A környezetterhelés:
 - a) nitrogénmérleg (OECD Factbook alapján, kg tápanyag/megművelt terület ha)
 - b) vizek szennyezettsége - egy hektárra jutó műtrágya-felhasználás, valamint szerves foszfátok (Eurostat és FAO)
 - c) vízkivétel: felszíni és felszín alatti édesvizek a rendelkezésre álló vízkészletek százalékában (Eurostat)
 - d) levegőszennyezés: a mezőgazdaság által kibocsátott üvegházhatású gázok mennyiségét vizsgáltuk (egy főre jutó CO₂ tonna egyenérték, Eurostat)
 - e) mezőgazdaságban keletkező hulladék (a mezőgazdaság, halászat és vadászati tevékenységek során keletkezett hulladékok tonna Eurostat)
 - f) állatsűrűség: élő állatok száma területi egységenként (db/km²) (FAO és Eurostat adatok), ami a keletkező trágya (a víz és talaj szennyezése), bűzös anyagok, a por, az élőcsírák, az ammónia (üvegházhatású gáz) kibocsátása és az energiafelhasználás következtében súlyosan terheli a környezetet.

III. EREDMÉNYEK

Számításaink eredményét az alábbi két táblázatban foglaltuk össze. Az *1. táblázatban* a könnyebb összevethetőség érdekében nem vettük figyelembe a környezet-szennyezést. Külön sorokban tüntettük fel azokat az értékeket, amelyekben a vallásossággal nem számoltunk, mert azt tapasztaltuk, hogy, a vallásosság jelentős mértékben eltérítette az értékeket. Kétféle súlyozással készítettük el az elemzést:

- az „A” súly jelöli az eddig alkalmazott súlyozást;
- a „B”-ben növeltük az intézmények és az infrastruktúrával való ellátottság, csökkentettük a kulturális tényezők, valamint az inputok súlyát.

A számítások során használt súlyokat a *3. táblázat* foglalja össze.

1. táblázat

Dánia, Hollandia, Magyarország és Csehország mezőgazdasági hatékonyságának összevetése, a környezetszennyezést figyelmen kívül hagyva (2006)

	DK/HU	DK/NL	HU/CZ
„A” súly	0,91	0,31	0,90
„B” súly	0,91	0,33	1,05
„A” súly vallás nélkül	1,07	0,36	1,19
„B” súly vallás nélkül	0,99	0,36	1,22

2. táblázat

Összevetés a környezetszennyezést figyelembe véve

	DK/HU	DK/NL	HU/CZ
„A” súly környezetterheléssel	0,88	0,30	0,80
„B” súly környezetterheléssel	0,89	0,33	0,92
„A” súly környezetterheléssel és vallás nélkül	1,04	0,36	1,02
„B” súly környezetterheléssel és vallás nélkül	0,96	0,36	1,05

3. táblázat

A számítások során használt súlyok

Tényezők	„A” súly	„A” súly környezetterheléssel	„B” súly	„B” súly környezetterheléssel
Kultúra	0,1	0,1	0,05	0,05
Infrastruktúra	0,1	0,1	0,15	0,15
Technológia	0,3	0,3	0,3	0,3
Intézmények	0,05	0,05	0,1	0,1
Input	0,4	0,35	0,35	0,3
Fizikai környezet	0,05	0,05	0,05	0,05
Környezetszennyezés	0	0,05	0	0,05

Dánia és Magyarország környezetszennyezés nélküli és „vallástalan” összevetése kiegyensúlyozott versenyt mutat, nem figyelhető meg számottevő – akár magyar, akár dán – hatékonysági előny (1. táblázat), ha azonban a környezetterhelést is bevonjuk, a magyar előny némileg markánsabbá válik a vallással együtt számított értékeknél is. A kutatásainkban kimutatott 10% körüli magyar előny megerősítést nyert („vallással”), ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a vallásosság nélkül kalkulált értékek ezen a ponton megfordítják, vagy majdnem megfordítják az eredményt. A súlyok változtatása a „vallástalan” elemzésben, árnyalatnyit – a magyarok javára – csökkentette az amúgy is elenyésző különbséget.

A dánok és a hollandok teljesítményének összevetésében szinte egyenletesen nagyarányú holland hatékonysági fölényt találtunk, akár a súlyok, akár a vallásosság bevonásának megváltoztatása nem befolyásolta érezhetően a holland értékek háromszorosságát. Szembetűnő talán csak az lehet, hogy a „vallástalan” módszer egészen kis mértékben ugyan, de csökkenti a holland előnyt, aminek oka az, hogy a dánok 95%-os protestáns arányával szemben 20%-os holland érték áll.

A csehek és a magyarok hatékonyságának környezetszennyezés nélküli összehasonlítása igen hullámzó képet mutat, 10%-os cseh előnytől 20%-os magyar előnyig terjed a skála. Közel azonos hatékonysági szintet mutatnak, amikor a kulturális illetve az intézményi súlyokat úgy módosítjuk, hogy az semlegesíti a hírhedt cseh ateizmust és intézményi korlátozás-elutasítást. Végig jelentős különbséget tapasztalhatunk a környezetszennyezés nélküli és a „zöld” értékek között, a környezeti károkozás bevonása az elemzésbe 11-14%-kal veti vissza a magyarokat. Ez annak következménye, hogy a magyar mezőgazdaság jóval szennyezőbb, mint a cseh, vízkivétele közel 20 szoros értéket mutat, a keletkező hulladék mennyisége hatszoros és ezt nem tudja ellensúlyozni a levegőszennyezés jóval alacsonyabb szintje sem.

A súlyozás változtatása nem módosította észrevehetően a kapott eredményeket, mindössze a magyarokat „javítva” okozott néhol sorrendváltást: magyar-cseh viszonylatban vallásossággal, dán-magyar viszonylatban vallásosság nélkül figyelhető meg, hogy a „B” súlyra való áttérés az azonos hatékonyságot jelölő „1”-es értékvonal túloldalára lökte át a magyarokat. Más szóval, a kisebbfajta cseh, illetve dán előny egész picit magyar előnnyé fordult át.

A kulturális faktorok felét kitevő *vallás* (protestánsok aránya) jelentős módosulást idéz elő a dán, illetve a cseh adatok körében, hiszen a csehek a legkevésbé vallásos nemzetek közé tartoznak és különösen alacsony a protestánsok aránya, míg a dánok vallásgyakorlók és 95%-ban evangélikus vallásúak. Részben ez indokolja azt, hogy az elemzést elvégeztük úgy is, hogy a kulturális összetevők súlyát 10%-ról a felére csökkentettük („B” súly), továbbá, hogy minden eredményt megnéztünk arra az esetre is, amikor a vallásosság nem része elemzésünknek. Amikor tehát a vallásosságot (protestánsok aránya) kivettük a tényezők közül, akkor igen homogén adatokat kaptunk. Homogénnek mondjuk abból a szempontból, hogy a környezetszennyezést figyelembe véve sem változott a sorrend. Amennyiben az arányokat vizsgáljuk, akkor is kizárólag a magyar-cseh összevetésben okozott kimutatható változást, a magyarok hatékonysági fölényét hozzávetőlegesen 15%-kal tompítva.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a dánok és a magyarok hatékonysági szintje nem tér el jelentősen, kisebb kikötésekkel igaz ez a cseh-magyar összevetésre is, kézzelfogható eltérés a dán és a holland teljesítmény között mutatkozik. A környezetszennyezés által okozott károk megjelenítése nem igazán módosította az ered-

ményt, sőt, szinte minden esetben felerősítette a kimutatott hatékonysági különbségeket. Az egyetlen kivételt a magyar–cseh összehasonlítás jelenti, itt ugyanis a „B” súlyozás alkalmazásakor azt figyelhetjük meg, hogy az alig tapintható magyar előny cseh előnnyé alakul át.

KÖVETKEZTETÉSEK

A kutatásainkban eddig alkalmazott módszertan alapján úgy gondoljuk, hogy a legendás dán és magyar mezőgazdasági hatékonyság megkopott, egy hasonló régiós országgal való összevetés mindkét ország esetén megdöntötte ezt a tézist. A második, környezeti terheléssel foglalkozó felvetésünkre azt a választ találtuk, hogy ugyan a természeti kincsek kiaknázása, a környezetszennyezés a jelen egyik legmeghatározóbb globális problémája, ugyanakkor gazdaságstatisztikába való integrálásának szükségessége ebben a kontextusban nem nyert bizonyítást. Végezetül, ezen következtetéseink jelentős eltérést mutatnak a várakozásainkhoz képest, aminek oka elsősorban az lehet, hogy nem a megfelelő módszerrel végeztük a vizsgálatokat, ebből következően a továbbiakban, ahogy azt a bevezetőben is említettük, új módszerek bevonását tervezzük.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANTLE, J. M. [1983]: Infrastructure and Aggregate Agricultural Productivity: International Evidence. *Economic Development and Cultural Change* 31(3):609–620.
- BALL, V. E. [1985]: *Output, input and productivity Measurement in US Agriculture*. 1948–79. *American Journal of Agriculture Economics* 67 August 1985. p. 475–86.
- BALL, V. E – BUREAU, J. – NEHRING, R. – SOMWARU, A. [1997]: *Agricultural Productivity Revisited*. *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 79, p. 1045–1063. <http://www.agec.ntu.edu.tw/faculty/huang/paper/Agricultural%20productivity%20revisited.pdf>
- BALL, V. E – BUREAU, J. – BUTAULT, J. – NEHRING, R. [2001]: *Levels of Farm Sector Productivity: An International Comparison*, *Journal of Productivity Analysis* 15 pp. 5–29.
- BALL, V. E – LOVELL, C. A. K – LUU, H. – NEHRING, R. [2004]: Incorporating Environmental Impacts into the Measurement of Agricultural Productivity Growth, *Journal of Agricultural and Resource Economics*, Vol.29, Issue:3, p. 436–460.
- BARÁTH LAJOS [2006]: *Hatékonysági mutatók változása a német mezőgazdaságban az 1990-es évektől napjainkig*. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum. Agrártudományi Közlemények, 2006/20. különszám.
- BARTON, G. T. – COOPER, M. R.[1948]: Relation of Agricultural production to Inputs. *Review of Economics and Statistics*: 117–126.
- BEKE JUDIT – FORGÁCS ANNA [2009]: *Dánia és Magyarország agrártörténeti összehasonlítása*. Kézirat.
- BHATTACHARJEE [1955]: *Resource Use and Productivity in World Agriculture*. *Journal of Farm Economics*, 37(1).
- BUREAU, J. C. – FÄRE, R. – és GROSSKOPF, S. [1995]: *Interregional Comparison of Agricultural Productivity Growth, Technical Progress, and Efficiency Change in China's Agriculture: A Nonparametric Index Approach* <http://ideas.repec.org/p/wop/iasawp/ir97089.html>

- CHAVAS, J. P. [2001]: An International Analysis of Agricultural Productivity, In: Agricultural Investment and Productivity in Developing Countries, ed: Lydia Zepeda, FAO Economic and Social Development Paper 148 <http://www.fao.org/docrep/003/X9447E/x9447e04.htm#k>.
- COELLI TIM J. – D. S. PRASADA RAO [2003]: *Total Factor Productivity Growth in Agriculture. A Malmquist Index Analysis of 93 Countries, 1980-2000* http://espace.library.uq.edu.au/eserv.php?pid=UQ:10563&dsID=cepa_wp_02_2003.pdf.
- COOPER, M. R. – BARTON, G. T. – BRODELL, A. P. [1947]. *Progress of Farm Mechanization*. MB-630, U.S. Dept. of Agr., Bur. Agr. Econ.
- CREGO, A. D. – LARSON, D. – BUTZER, R. – MUNDLAK, Y. [1998]: *A New Database on Investment and Capital for Agriculture and Manufacturing*, World Bank Working Paper 2013, http://www.wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2000/02/24/000094946_99031911105636/Rendered/PDF/multi_page.pdf
- CZACHHEZ GÁBOR – FEHÉR FERENC: A Víz Keretirányelv és a Közös Agrárpolitika összefüggései vizitársulati szemszögből. <http://www.aquadocinter.hu/themes/Vandorgyules/pages/6szekcio/czaches-feher.htm>
- DALE, W. J. – GOLLOP, F. M. – FRAUMENI, B.: *Productivity and U.S. economic growth* Harvard University Press, 1987.
- EVENSON, R. E. – KISLEV Y. [1975]: *Agricultural Research and Productivity*, New Haven, CT, Yale University Press.
- FARKASNÉ FEKETE M. – SZŰCS I. – VARGA T.: *Malmquist-index alkalmazása a komplex tényező hatékonyság mérésére*. In: KOCZISZKY GY. (szerk.): VII. Nemzetközi Konferencia. Miskolc; Lillafüred, 2009.05.19-2009.05.20. Miskolc: Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, pp. 102-109.
- GLAESER, E. – LA PORTA, R. – LOPEZ DE-SILANEZ, F. – SHLEIFER, A. [2004]: *Do Institutions Cause Growth?* Journal of Economic Growth, 9, 2004, pp. 271–303.
- HAYAMI, Y. – RUTTAN V. [1970]: *Agricultural Productivity Differences Among Countries* American Economic Review, 40, pp. 895–911.
- KENDRICH J. W. – GROSSMAN, E. [1980]: *Productivity in the United States: Trend and Cycles*. Baltimore Johns Hopkins University Press.
- LÁMFALUSI IBOLYA [2005]: *A dán, az osztrák, a portugál, a cseh és a magyar mezőgazdaság összehasonlító elemzése*. Agrárgazdasági Kutató Intézet <http://www.avacongress.net/ava2005/presentations/agrargazdasagtan/11.pdf>
- MADDISON, A. [1970]: *Economic Progress and Policy in Developing Countries*, Norton, New York.
- MADDISON, A., – PRASADA RAO, D. S. [1996]: A generalized approach to international comparison of agricultural output and productivity. <http://ggdc.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/WorkPap/1996/199627/GD-27.pdf>
- MADDISON, A., H.– VAN OOSTSTROOM [1995]: 'The International Comparison of Value Added, Productivity and Purchasing Power Parities in Agriculture' in A. Maddison, *Explaining the Economic Performance of Nations: Essays in Time and Space*, Elgar, Aldershot. http://en.scientificcommons.org/a_maddison
- MUNDLAK – HELLINGHAUSEN, R. [1982]: *The Intercountry Agricultural Production Function: Another View*, American Journal of Agricultural Economics 64:664–672.
- MUNDLAK, Y.: *Agriculture and Economic Growth: Theory and Measurement*. Cambridge and London: Harvard University Press, 2000.

- NEMESSÁLYI ZS. [1988]: Jövedelem, jövedelmezőség, versenyképesség a hatékonyság rendszerében. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum <http://www.mtakpa.hu/kpa/download/1190849.pdf>.
- NGUYEN, D. [1979]: *On Agricultural Productivity Differences among Countries*. American Journal of Agricultural Economics, Vol. 61, No.3 pp. 565–570.
- PAIGE, D. – BOMBACH G. [1959]: *A Comparison of National Output and Productivity in the United Kingdom and the United States*, Paris: OEEC.
- RAO, P. D. S. [1986]: *Inter-Country Comparison of Agricultural Production Aggregates*, FAO, Rome.
- RAO, P. D. S. [1992]: *Inter-Country Comparisons of Agricultural Output and Productivity*, FAO, Rome.
- RUNGSURIYAWIBOON, S. – LISSITSA, A. [2006a] *Total Factor Productivity Growth in European Agriculture* <http://www.nesdb.go.th/econSocial/macro/TNCE/Download/1/supawat.pdf>
- RUNGSURIYAWIBOON, S. – LISSITSA, A. [2006b]: *Agricultural Productivity Growth in the European Union and Transition Countries* Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe, Discussion Paper No. 94 <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/14903/1/dp060094.pdf>.
- RUTTAN, V. [2002]: *Productivity Growth in World Agriculture: Sources and Constrains*. <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/14176/1/p02-01.pdf>.
- SUHARYANTO, K. – THIRTLE, C. [2001]: *Asian agricultural productivity and convergence*, Journal of Agricultural Economics, Vol: 52, Issue: 3, p. 96–110.
- YAMADA, S. – RUTTAN, V. W. [1980]: *International Comparison of Productivity in Agriculture* In: *New Developments in Productivity Measurement and Analysis*, eds. J. W. Kendrick and B. N. Vaccara, Chicago, The University Press of Chicago.
- Agriculture and environment in EU-15 – the IRENA indicator report http://www.eea.europa.eu/publications/eea_report_2005_6.
- Növényi panaszok a vízszennyezésről [2008]: http://www.greenfo.hu/hirek/hirek_item.php?hir=19348.
- EEA Report, Source apportionment of nitrogen and phosphorus inputs into the aquatic environment http://www.eea.europa.eu/publications/eea_report_2005_7

NORBERT ROSA*

Energy and emission efficiency of Cogen power

About the presented cogeneration technology we could state that it has a higher (2.5-fold) emission efficiency in relation to CO₂, beside its energy efficiency (1.5-fold) therefore its environmental load decreasing effect is unquestionable. It is expected that it will be a significant factor of the future energy mix. We tried to emphasize the emission efficiency of the cogeneration technology by its introduction, since its interpretation is much harder because of its complexity.

Besides its emission efficiency, other loads can also be considered as goals in other studies for the classification of power plants (soil load, water load, noise, hazardous and communal wastes, packaging materials, applied chemicals, etc.). For this the detailed knowledge of production technologies are needed, detailed inventory has to be prepared by the evaluation of material- and energy flows and in this way the total environmental impacts can be estimated e.g. by the referenced life cycle assessment methods (page 156 of [8]).

THE EU CLIMATE AND ENERGY PACKAGE

Climate change has become a business reality to which companies must react. As a consequence business executives are asking themselves questions such as: How should my company prepare for a carbon-constrained world? Do we know how much greenhouse gases my company emits to make products (or make the energy I consume or produce)? What does a carbon footprint look like?

Without action global emissions are forecast to double by 2030. The Intergovernmental Panel on Climate Change, advisory body to world leaders concluded in 2007 that global carbon dioxide emissions would need to fall by 50-85% by 2050 to prevent average global temperatures from rising more than 2 °C [1].

In March 2007 the EU's leaders endorsed an integrated approach to climate and energy policy that aims to combat climate change and increase the EU's energy security while strengthening its competitiveness. They committed Europe to transforming itself into a highly energy-efficient, low carbon economy.

To start this process, the EU Heads of State and Government set a series of demanding climate and energy targets to be met by 2020. These are:

- A reduction in EU greenhouse gas emissions of at least 20% below 1990 levels
- 20% of EU energy consumption to come from renewable resources
- A 20% reduction in primary energy use compared with projected levels, to be achieved by improving energy efficiency.

Collectively they are known as the 20-20-20 targets.

The EU leaders also offered to increase the EU's emissions reduction to 30%, on condition that other major emitting countries in the developed and developing worlds commit to do their fair share under a global climate agreement.

In January 2008 the European Commission proposed binding legislation to implement the 20-20-20 targets. This 'climate and energy package' was agreed by the European Parliament and Council in December 2008 and became law in June 2009 [2].

* Synergy Kft., műszaki vezető.

What exactly will change? The package of EU climate and energy measures approved in December 2008 implements these targets.

- For power plants and energy-intensive industries - emissions to be cut to 21% below 2005 levels by 2020. How? By granting fewer emission allowances under the EU Emissions Trading System (ETS) (covering some 40% of total EU emissions).
- For sectors not covered by the ETS (e.g. transport (except aviation, which will join ETS in 2012), farming, waste and households) - emissions to be cut to 10% below 2005 levels by 2020.
- How? Through binding national targets (with higher reductions for richer countries and limited *increases* for the poorest ones).
- Renewables will produce 20% of all the EU's energy by 2020.
- How? Through binding national targets (from 10% for Malta to 49% for Sweden). At least 10% of transport fuel in each country must be renewable (biofuels, hydrogen, 'green' electricity, etc.). Biofuels must meet agreed sustainability criteria.
- Promotion of safe use of carbon capture and geological storage (CCS) technologies which could eventually remove most carbon emissions from fossil fuels used in power generation and industry [3].

The Copenhagen climate summit ended on the 19th of December 2009 with its climate agreement (Copenhagen Accord) is between the pessimistic (Nopenhagen) and the optimistic (Hopenhagen) expectations.

According to the evaluation of the UN chief secretary, the document could not contain all the wishes of everyone but an important starting point, or a good frame so that to make a legally binding agreement in the future. By all means, the document is executable immediately and there are sources and assets behind, the chief secretary said.

The compromise might be evaluated poor or good still we have to notice something. It seems, that with this action the starting point of a new political global system is observed in some extent within the frame of the UN. And it is promising. Sanguineous environmentalist might criticize the agreement but not much more could be expected after the warning of the participants involved in the main conflict. Even the president of the EU Committee advised not to be overoptimistic before the summit. In contrary EU industry warn him not to increase the CO₂ reduction target from 20% to 30% [4].

ROLE OF THE ENERGY SECTOR

The energy sector is connected with the problem in several ways. Firstly as a denominated sector, secondly as one of the significant emission factor of CO₂, NO_x, SO₂ and fine particles. And what will be the new (if any) CO₂ reduction target in the EU? We will see, but let's examine the Hungarian energy situation in the following.

The electric energy consumption in Hungary was 42.75 TWh in year 2006, the production of domestic power plants was 35.5 TWh thereof, the excess demand was covered by import of electric energy. If we examine the breakdown of production according to fuel types, we can establish that the majority of energy generation was produced on the basis of natural gas/oil (38%), with negligible ratio of oil thereof, the next category is electric energy generated by using nuclear fuel, ratio which is the same magnitude 37%. The coal based electric power generation is 20% (lignite

based 77% thereof). The ratio of electric power production based on renewable energy sources is 5% of domestic production (the largest ratio is biomass, 65%, the ratio of other renewable energy sources are 22%, water 10%, wind 3%) [5].

Taking into consideration the formerly prognosed demand, it is necessary to increase both the capacity of small power plants, below 50MW, and the capacity of classic, traditional large power plants. We have to take into consideration the specific conditions of the country.

From the existing 9,000 MW total installed electric power generation capacity 4,000 MW will shut down until 2025, 0.5 thousand MW import will cease, while the demand will increase by 0.5-1.5 thousand MW. It means that in the next 1.5 decade 5-6,000 MW capacity should be installed ([6] page 45). Regarding development of large power plants there was announced several investment idea in the last one-1.5 year, most of them were installation plan of gas fired power plants (See *Table* on [6] page 44). The development ideas of traditional coal based (domestic lignite, import coal) and nuclear power plant development will be subject of future decisions. On the basis of „pillars” of „safety of supply” and „sustainability” following statements can be made, which partly are necessarily contradicting each other.

- for ensuring the safety of supply, i.e. for decreasing the dependence on import and dependence on import of natural gas, the solution would be the use of domestic lignite or development of nuclear power plant,
- from the sustainability point of view, taking into consideration the quantity of emission of green-house gases, besides the use of renewable energy sources, use of cogeneration power plant and/or combined cycle technology could be the solution against coal fired alternatives, but in longer term the nuclear power plant development can be mentioned here too as a potential real solution [5].

Taking into consideration the ratio of natural gas consumption and the above mentioned future ideas, it is reasonable to examine the efficiency and emission issues of natural gas fired power generation plants and especially the modern version of it, the cogeneration power generation technology, and illustrate it with an example. The most important question which must be answered is how these technologies, and the technical – technological efficiency associated with them can assist in decreasing the load on environment.

It is known as paradox of JEVONS, that energy efficiency developments are oriented more in direction of increase rather than of decrease of energy consumption. (Or we can mention the statement that the energy is the propellant of modern economic systems, rather than these systems are creating the energy demand ([7] page 1464). Independently from pro and contra arguments it is rather unlikely that every improvement in energy efficiency finally will be reversed ([7] page 1468), therefore it is reasonable to present the favourable effect of these technologies on environmental load.

There was a former study performed on Hungarian energy mix, and assessment of life cycle thereof, which examined what amount of environmental load is associated with production of 1 MJ product in the Hungarian electric energy system, in cases of use of different primary energy sources, from exploration until emission and disposal of wastes thereof ([8] from page 153). The study established in detail examination that it is influenced by many factors, and especially it is difficult to measure the effect of primary sources if cogeneration of heat and electric energy is performed ([8] page 174).

ENERGETIC BENEFIT OF COGENERATED ENERGY

The “benefit” of cogeneration can be presented at the input side as follows:

Primary energy is used in a common technological process, in which heat and electric energy is simultaneously generated.

Let suppose, that 1 GJ natural gas is feeded into a gas motor, wherefrom in a technological process 0.4 GJ electric energy (40%) and 0.42 GJ heat energy (42%) can be produced (total efficiency is 82%) taking into consideration the efficiency parameters of the process.

The same quantity of electric energy in a condensation power plant of 35% efficiency would be produced from 1.142 GJ natural gas, and 0.42 GJ heat energy could be produced from 0.456 GJ natural gas, if we produced it in a boiler with the efficiency of 92%. The conclusion is that 1.598 GJ natural gas would be used instead of 1 GJ if we would not use cogeneration (1.5-times higher efficiency) [9].

(If we could increase the efficiency of traditional condensation power plant to the efficiency of gas motor, then the necessary excess energy input would not be much less.)

Cogeneration establishments generating electric energy and heat are modern, they are easy to control, they are designed taking into consideration the decrease of environmental load especially, and, their contribution can be quantified and are significantly beneficial as it will be shown below.

(The cogeneration also has some disadvantages originated from the applied technology, namely the demand for electric energy and heat energy must exist simultaneously in order to utilize the beneficial specific characteristics of the technology.)

The support of useful heat demand based cogeneration production is also preferred by the EU (2004/8/EC Directive), taking into consideration that even a small power plant (less than 50 MW) with larger capacity can economize many hundred thousands GJ heat energy as primary energy using the cogeneration technology.

In addition to cogeneration technology we have to mention the trigeneration, where in addition to production of heat and electric energy the so called cold energy is also produced, i.e. the heat or part of it is used in absorption type refrigerators, and is supplied in this form to the customers [9].

The standpoints are quite uniform regarding the energy efficiency issue above, but evaluation of certain situations is not always unambiguous even there, e.g. what is the real operation mode within one technological solution, what is the ratio of different energy types, etc.

Already one day or one week average value can mask out the difference between operation conditions, and it is more important in case of average values of longer periods. As an example we present a case with two different operating conditions of a given heat supply where auxiliary equipments also exist. In addition to the cogeneration equipment such type of equipments are also necessary for the safety of supply in a given heat supply system, and, the heat generation has usually higher priority than the electric energy generation in such systems.

The following can be observed in case of a power plant which has two cogeneration blocks.

In case of same heat generation (let assume now 100 t/h) if only one block is operating, then it shall produce 16 MW electric energy and 30 t/h heat energy, and considerable part of heat energy will be produced in the auxiliary units (70 t/h) using 13,000 m³/h natural gas as total for the production. If the same 100 t/h heat

energy will be produced in two blocks, it means that it is operated at e.g. 48 MW (2×24 MW) electric power level, we will cogenerate 80 t/h heat, therefore only 20 t/h heat capacity is necessary from auxiliary boiler unit. In this case the natural gas demand will be 18,000 m³/h.

Because the same heat quantity is produced, the production target value is the same, but the implementation is very different, what can be a result of several technical and economical reasons temporarily, but it can be seen, that in this case practically using “*plus 5,000 m³/h natural gas 32 MW electric energy was produced*”, which is a very good result, taking into consideration that one block in the examined case in reality uses approx. 7,000 m³/h natural gas for only 25 MW! [10]

In addition to the above the judgement of cogeneration power plants is not simple in that respect how the outputs, the emissions are evaluated and what kind of data are compared.

EMISSION EFFICIENCY

Let's examine the output side as a case study and as a typical example in the following. BC-Erőmű Kft. (as a cogeneration producer) has been operated with the following operating data in 2007 [10].

Table 1
Monthly production of BC-Erőmű in the year 2007 ([10])

Month	Steam (tons)	Electricity [MWh]
January	64,561	32,602
February	54,856	27,241
March	55,514	28,239
April	58,237	31,245
May	56,140	30,396
June	52,759	28,124
July	50,423	25,669

Month	Steam (tons)	Electricity [MWh]
August	43,117	12,157
September	56,582	28,631
October	57,467	31,722
November	58,631	32,752
December	60,841	33,465
Sum	669,128	342,243

We have collected the emission and operating hours data of the main components in the *Table 2* (see the next page).

The annual NO_x emission was 112 tons, while CO was 70 tons and CO₂ was 210,000 tons. On the basis of the operation hours of the non-cogeneration (AB1 and 2) equipment we could state, that they represent only 12%, with regard their production – as a result of their average load comparison to other equipment (HRSG1 and 2), – they represent even less, only approximately 5%, while their emission is only 3% of the total annual value in respect of CO₂, 2% of NO_x and minimal amount of CO.

It can be seen on the level of emission quantity that the emission of CO₂ is higher by 3 orders of magnitude than the NO_x and CO emissions (~200,000 tons of CO₂ against approximately 100 tons of NO_x and CO). Therefore cogeneration power plants are treated as more beneficial primarily because of their CO₂ emission.

*Table 2
Monthly emission data of BC-Erőmű in the year 2007 ([10])*

		January	February	March	April	May	June	July	August	September	October	November	December	Year total kg	Year total tons
HRSG1	Op. hours	736	504	723	707	744	681	722	354	680	744	705	736		
	NO _x [kg/h]	6	7	6	7	5	6	6	6	7	7	7	7		
	CO [kg/h]	5	4	8	5	6	8	9	10	4	3	3	2		
	CO ₂ [kg/h]	13241	13010	11829	12902	11953	11875	11300	11298	12295	12366	13329	13229		
	Dust [kg/h]	0	0	0	0	0	0	0	0						
	NO _x [kg]	4593	3276	4389	4617	3698	3923	4541	1982	4998	5334	4759	4806	50915	51
	CO [kg]	3871	2162	5755	3577	4650	5625	6195	3487	2618	2061	1805	1582	43389	43
	CO ₂ [kg]	9745501	6557060	8552454	9121778	8892720	8086984	8158918	3999418	8360539	9200542	9397135	9736323	99809371	99809
	Dust [kg]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	HRSG2	Op. hours	737	669	684	711	744	701	634	488	681	745	713	729	
NO _x [kg/h]		7	8	7	7	6	6	7	6	8	8	8	7		
CO [kg/h]		3	3	3	2	3	4	4	7	2	3	2	2		
CO ₂ [kg/h]		13212	13740	12011	12825	11957	11570	11308	11256	12373	12616	13349	13171		
Dust [kg/h]		0	0	0	0	0	0	0	0						
NO _x [kg]		5203	5272	4754	5247	4241	4297	4286	2786	5516	5863	5390	5293	58148	58
CO [kg]		2506	2288	2148	1678	2113	2874	2720	3333	1600	1900	1141	1604	25904	26
CO ₂ [kg]		9736964	9191980	8215531	9118404	8896112	8110696	7169082	5493094	8426333	9398562	9517787	9601674	102876219	102876
Dust [kg]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
AB1	Op. hours	90	187	100	25	0	43	51	266	82	0	26	37		
	NO _x [kg/h]	1	1	1	1	0	0	1	1	1	0	1	1		
	CO [kg/h]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
	CO ₂ [kg/h]	3226	3069	3248	3759	0	3083	3093	3918	3941	0	3218	3853		
	Dust [kg/h]	1	1	2	4	0	5	4	4	4	0	3	3		
	NO _x [kg]	103	215	122	25	0	8	46	271	119	0	19	37	965	1
	CO [kg]	13	21	20	4	0	9	16	40	23	0	11	6	162	0
	CO ₂ [kg]	290322	573970	324812	93987	0	132582	157754	1042223	323139	0	83664	142551	3165004	3165
Dust [kg]	116	262	158	99	0	228	179	971	348	0	76	117	2554	3	

Table 2 (continued)
Monthly emission data of BC-Erómú in the year 2007 ([10])

		January	February	March	April	May	June	July	August	September	October	November	December	Year total kg	Year total tons
AB2	Op. hours	114	174	100	26	0	60	49	342	97	030	43	224		
	NO _x [kg/h]	1	1	1	2	0	1	1	2	2	1	1	1		
	CO [kg/h]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
	CO ₂ [kg/h]	3843	2952	3331	4008	0	3167	3005	3954	3959	2564	3149	3008		
	Dust [kg/h]	1	1	2	2	0	2	1	2	2	1	1	5		
	NO _x [kg]	136	195	134	46	0	79	68	568	183	33	51	284	1777	2
	CO [kg]	15	14	12	6	0	10	8	41	7	3	6	47	169	0
	CO ₂ [kg]	397114	513615	333076	104221	0	190045	147221	1352371	384011	76923	135422	673763	4307782	4308
Dust [kg]	162	237	162	46	0	114	73	670	193	36	55	1062	2810	3	
HRSG _{1,2}	NO _x [kg]	9796	8548	9142	9864	7938	8220	8827	4769	10514	11198	10149	10099	109064	109
	CO [kg]	6377	4450	7903	5255	6753	8499	8915	6820	4218	3961	2946	3186	69293	69
	CO ₂ [kg]	19482465	15749040	16767985	18240182	17788832	16197680	15327999	9492512	16786872	18599104	18914922	19337997	202685590	202686
	Dust [kg]	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
AB _{1,2}	NO _x [kg]	238	410	256	70	0	87	115	839	302	33	70	322	2742	3
	CO [kg]	27	34	32	10	0	20	24	81	30	3	17	53	332	0
	CO ₂ [kg]	687436	1087585	657888	198208	0	322627	304975	2394593	707150	76923	219087	816314	7472786	7473
	Dust [kg]	278	498	320	145	0	342	252	1641	541	36	131	1179	5364	5
Sum	NO _x [kg]	10034	8958	9398	9934	7938	8307	8942	5608	10816	11231	10219	10420	111806	112
	CO [kg]	6405	4485	7935	5265	6763	8519	8939	6901	4248	3964	2963	3240	69625	70
	CO ₂ [kg]	20169902	16836625	17425873	18438390	17788832	16520307	15632974	11887105	17494022	18676027	19134009	20154311	210158376	210158
	Dust [kg]	278	498	320	145	0	342	252	1641	541	36	131	1179	5364	5

It does not mean that the NO_x and CO emissions would not be important, but these values are influenced by several other factors (primarily the type of firing, the technical parameters of combustion, etc.). Very strict NO_x and CO limit values have been defined for the individual equipments which have to be met. For example, at the inspected power plant, the NO_x emission of the gas turbine is fitted with a so-called DLE system - dry low emission natural gas burner system, which is intervening at the actual load and feeds dilution air in order to decrease NO_x formation at high temperature.

If we are examining the national emission rate of NO_x, we could see that its annual value is approximately 280,000 tons which main contributor is traffic. According to estimates (made on the basis of previous years' data) the emission of power plants are below 50,000 tons [11]. The annual value remains the same, which is caused by the increasing emission rate of traffic and the decrease of the emission rate by power plants. The comparison of the NO_x emission between the traditional coal based power plants and the gas based cogeneration power plants has been carried out in the following way:

We have compared one of the main Hungarian coal based power plant to the natural gas based one described in this study. The electric energy capacity of the coal fired power plant is five times of the natural gas one (page 32 of [12]) and its annual production is approx. four-fold. In addition to this fact, the heat production is six times higher for the latter one, i.e. the heat output of the cogeneration technology - specifically - very significant. Examining the NO_x emission on the basis of the available data (page 34 of [12]) we can state that, the emission of coal based technology is 15 times more than natural gas one. So if we examine only the electric energy production without the heat generation, then we can declare that the 4-fold production combines with 15-times more NO_x emission rate.

As compared to NO_x emission data, there is fewer summarized data available about CO emission. CO emission data are not published by e.g. energetic-statistical publications [12]. There is only NO_x emission data in the study prepared in 2006 on the environmental economy benefits of district heating [13] and the energetics books published in the field of cogeneration [14] also only emphasize the CO₂ emission reduction as the environmental protection benefit of this kind of technology. In respect of CO emission we could state that on the level of equipment (e.g. traditional boilers fired by natural gas) the CO emission is very favourable, well controlled, while cogeneration gas turbines operated on part load might have very unfavourable CO emission.

We could examine not only annual summarized data, but snapshot values too. According to these values and illustrating with an example we could state the followings [10]:

At 40 t/h steam production (performance level): There was 0.38 kg CO, 1.74 kg NO_x and 5,570 kg CO₂ emission, when the natural gas fired boiler had produced 40 tons of steam during 1 hour (on the basis of data obtained on 8th April 2009). In comparison to this, the gas turbine at the same performance level (i.e. 40 t/h steam production) as well as with the cogeneration of 19 MWh electricity (at 19 MW per one hour) had an 2.7 kg CO, 6.36 kg NO_x and 11,200 kg CO₂ emission (on the basis of data obtained on 9th July 2007). In other words, the generation of 19 MWh electric energy costed 2.3 kg CO, 4.6 kg NO_x and 5,600 kg (surplus) CO₂. Expressed in energy equivalent, the 40 t/h steam production with the specified pressure and temperature (30 bar (g), 370 °C; the energy content of the steam is approximately 3.1 GJ/t) results 124 GJ/h, which means 34.44 MW energy production.

(As it is well known, $1 \text{ W} = 1 \text{ J/s}$ from which $1 \text{ GW} = 1 \text{ GJ/s}$; $1 \text{ GJ/h} = 1/3600 \text{ GW} = 1/3.6 \text{ MW} = 0.2778 \text{ MW}$.) As it follows from the above mentioned, the 19 MWh electric energy generation beside the 34.44 MWh steam production accompanied by a relatively significant, 2.3 kg CO, 4.6 kg NO_x and 5,600 kg CO₂ emission. Of course, this „surplus” related to the electric energy was well seen at the energetic comparison, it means, that we could produce steam in a boiler with a high (92-93 %) efficiency, but in this case we got only one product – steam – and the efficiency of electric energy generation is only around 40%. It is much worse in a traditional coal based power plant. (But, as we have seen, in case of cogeneration the total efficiency could reach 80-85%.)

The comparison of CO and NO_x emissions is more difficult if we would like to compare cogeneration technology with the non-cogeneration type. So it is not similar to the one we have made with primary energy sources and stated their savings; although CO₂ is comparable and measurable. According to the data shown in Table 3 we could calculate the CO₂ emission resulted by the generation of 19 MWh on natural gas base ($19 \times 0.502 \text{ tons} = 9.538 \text{ tons} = 9,538 \text{ kg}$, and just compare it to the above measured 5,600 kg value):

Table 3
Specific CO₂ emission rate of electric energy generation
in case of natural gas and coal based production ([10])

Electricity - 1 MWh production	Natural gas	Coal
Required quantity (m ³ , kg)	265	762
Efficiency (%)	40	35
Calorific value (MJ/ m ³ , kg)	34	13.50
Emission factor (g/MJ)	56.1	95.1
Oxidation factor	0.995	0.99
Released CO ₂ (t)	0.502	0.97

As it can be seen and represented by the specific values, the emission rate is almost double in case of the coal based production. On the page 366 of [14], we find relatively similar values for the specific CO₂ emissions.

The CO₂ emission benefit of cogeneration can be quantified by the comparison of these two data, as the energy input (comparison of traditional power plant and cogeneration power plant). We obtained the same rates by the comparison of our natural gas based power plant and the previously mentioned coal based power plant. After all, the 4-fold difference in production accompanied by almost 8-fold CO₂ emission (As you can see on page 34 of [12] it means 210,000 tons for the natural gas power plant and 1,630,500 tons for the coal based one, which values does not include the extra heat output). Following the scheme of *Table 3*, we could calculate the CO₂ emission rate related to one unit of heat energy for the different energy sources (see *Table 4*), as well as the CO₂ emission rate related to a given unit of heat - that is cogenerated with one unit of electricity - and one megawatt of electric energy for cogeneration case (see *Table 5*).

Table 4
CO₂ emission rate related to one unit of heat energy
for different energy sources ([10])

Steam – 1 GJ production	Natural gas	Extra light oil	Coal
Required quantity (m ³ , kg)	32.7	27.1	89.2
Efficiency (%)	90	90	83.0
Calorific value (MJ/m ³ , kg)	34	41	13.5
Emission factor (g/MJ)	56.1	77.37	95.1
Oxidation factor	0.995	0.995	0.99
Released CO ₂ (t)	0.062	0.086	0.1134

Table 5
CO₂ emission rate related to a given unit of heat and one megawatt
of electric energy for cogeneration case ([10])

Cogenerated energy (natural gas based)	Steam 5.625 GJ	Electricity 1 MWh
Required quantity (m ³)	331	
Efficiency (%)	50	32
Calorific value (MJ/m ³)	34	
Emission factor (g/MJ)	56.1	
Oxidation factor	0.995	
Released CO ₂ (t)	0.628	

Accordingly, in the case of cogeneration the 0.628 t value has to be compared with the 0.97 t value of the coal based electric energy production plus to the 5.625×0.1134 t value of the coal based steam production, which practically means a 2.5-fold efficiency!

The comparison is more difficult, if the natural gas based cogeneration has to be compared with the nuclear power plant or power plants using renewable energy sources, considering the fact that their CO₂ emission is zero. In this case cogeneration does not decrease the specific CO₂ emission, on the contrary, it increases the emission (see page 370 of [14]).

Similarly to the energy inputs and production outputs, the CO₂ emissions also can be converted into economic data if we know the market prices. For example at the current market price we have to use 13 EUR/t CO₂ value.

BIBLIOGRAPHY

- [1] PETER J NIEWENHUISEN: The global heat is on: preparing for a carbon constrained world – International Energy Solutions - January 2010 (p. 22).
- [2] http://ec.europa.eu/environment/climat/climate_action.htm - Accessed at 13th March 2010.
- [3] http://ec.europa.eu/climateaction/docs/climate-energy_summary_en.pdf - Accessed at 13th March 2010.
- [4] DRUCKER GYÖRGY Mit kívánnak az Egyesült Nemzetek – a globális felmelegedés elleni harc 12 pontja <http://www.energiainfo.hu/index.php?par=54&option=news&id=20612>. – Accessed at 13th March 2010.
- [5] GÁBOR BERCSI: Strategy for the new generation capacity in Hungary – Power-Gen 5th of June 2008 Milan.
- [6] Figyelő journal No 2nd and 8th of July 2009 – Building of power plants – Energized (Figyelő 2009. július 2-8. sz. - Erőműépítések – Felvillanyozódtak)
- [7] SOREL, S.: JEVONS' paradox revisited: the evidence for backfire from improved energy efficiency (Energy Policy, 37, 4, pp. 1456–1469.) 2009.
- [8] TÓTH KLÁRA SZITA: Life cycle analysis, life cycle impact study (Miskolc University Press 2008.) (TÓTHNÉ SZITA KLÁRA: Életciklus elemzés, életciklus hatásértékelés - Miskolci Egyetemi Kiadó 2008.)
- [9] Sinergy Kft. Sustainability report 2008 – page 23 (Sinergy Kft. Fenntart-hatósági jelentés 2008.)
- [10] Table 3, 4 and 5 are prepared by Energy Department of BorsodChem Zrt. on the basis of measurement data of BC-Erőmű Kft.
- [11] <http://tutor.nok.bme.hu/sandwich/environ/levego.htm> - Accessed at 18th April 2009.
- [12] Hungarian Electric Energy System Year 2007 statistics (A magyar villamos-energia-rendszer 2007. évi statisztikai adatai).
- [13] <http://www.gki.hu/hu/individual/tavho.html> - Accessed at 18th April 2009.
- [14] GERGELY BÜKI: Energy production by cogeneration (Kapsolt energiatermelés), Budapest, Műegyetemi Kiadó 2007.